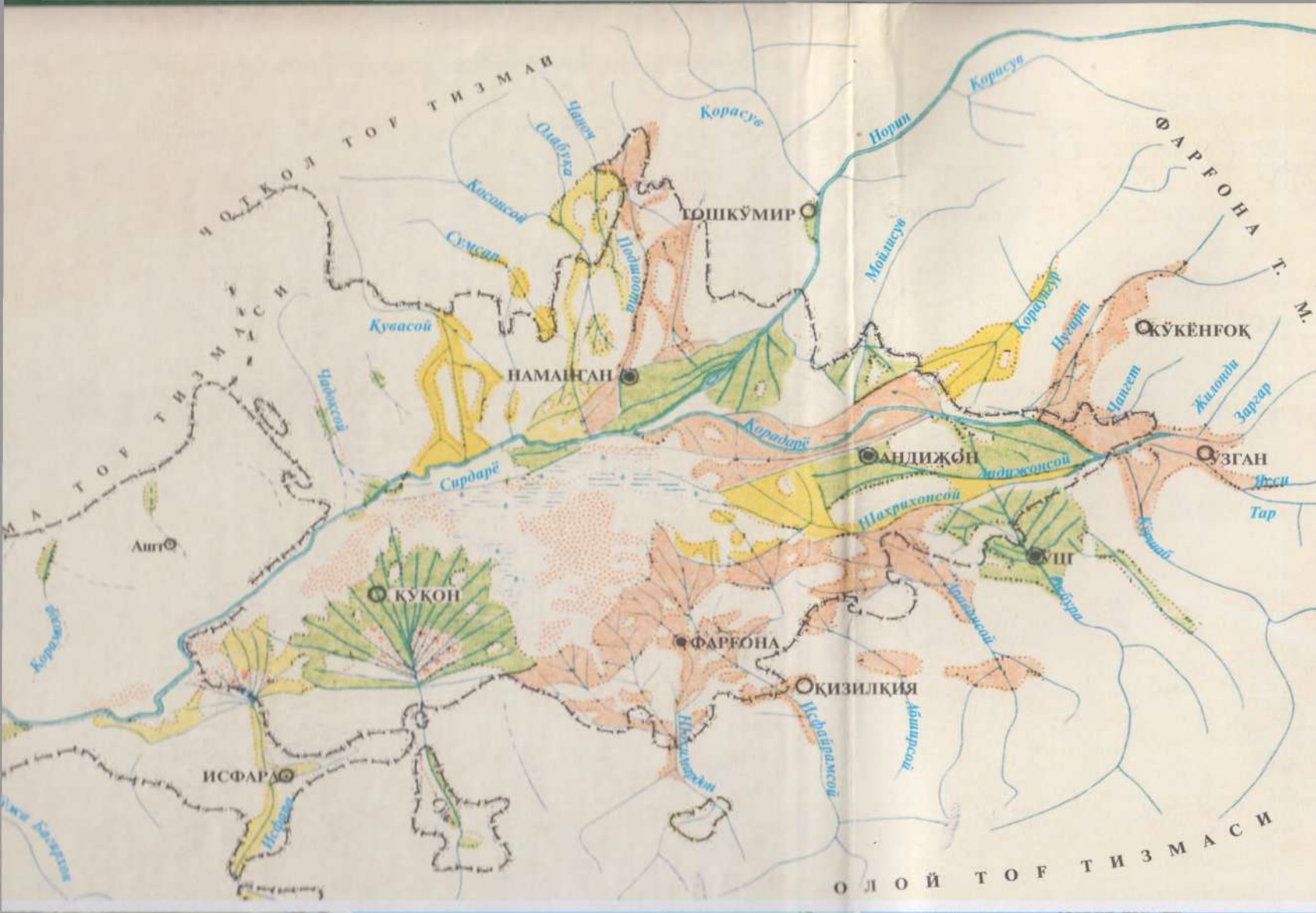

Б. Х. МАТБОБОВ
З. З. МАШРАБОВ

АНДИЖОН

ТАРИХИ

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ
АКАДЕМИК Я.Ғ.ҒУЛОМОВ НОМИДАГИ АРХЕОЛОГИЯ ИНСТИТУТИ
ЗАҲИРИДДИН МУҲАММАД БОБУР НОМИДАГИ ХАЛҚАРО ЖАМОАТ ФОНДИ

Б.Х. Матбобоев, З.З. Машрабов

АНДИЖОН ТАРИХИ

(КАДИМГИ ДАВРЛАРДАН XX АСР БОШЛАРИГАЧА)

«SHARQ» НАШРИЁТ-МАТБАА
АКЦИЯДОРЛИК КОМПАНИЯСИ
БОШ ТАҲРИРИЯТИ
ТОШКЕНТ – 2014

УЎК: 94(575.122)

КБК 63.3(5Ў)

М – 33

Масъул мухаррирлар:

ЎзР ФА академиги **Ю.Ф.Буряков**
Тарих фанлари доктори **М.Х. Исомиддинов**

Такризчилар:

Урумчи Ижтимоий фанлар институти профессори **Хурматжон Фикрат**
(Хитой Халқ Республикаси)

Тарих фанлари доктори, профессор **Р.Х.Сулаймонов**
Андижон ДУ профессори **С. Жалилов**

М – 33 Матбобоев Б.Х.

Андижон тарихи: (кадимги даврлардан XX аср бошларигача) / Б.Х. Матбобоев, З.З. Машрабов; мух. Ю.Ф.Буряков, М.Х. Исомиддинов; Ўзбекистон Республикаси ФА, академик Я.Ф.Гуломов номидаги археология институти, З.М. Бобур номидаги халқаро жамоат фонди. – Т.: «Sharq», 2014. – 280 б.

Мазкур китобда археологик ва ёзма манбалар таҳлилининг натижалари асосида Фарғона водийсининг энг йирик ва кўхна шаҳар марказларидан бирининг юзага келиши ва шаклланиши тарихи ўз ифодасини топган. унинг ривожланиш босқичлари белгиланган ҳамда уларнинг ҳар бирига турли манбаларни жалб қилган ҳолда таъриф берилган. Андижон ҳудудида энг қадимги археологик комплекснинг кашф этилиши (эрамиздан аввалги VI–III асрлар) шаҳарнинг юзага келиш тарихи, топографияси, сув таъминоти масалаларига янгича ёндашиш имконини беради. Мазкур илмий изланишда археологик материаллар асосида ўрта аср манбаларидаги маълумотлар ҳам илк бор янгича талкин этилади.

Китоб аввало мутахассислар – археологлар, тарихчилар, этнографлар, шарқшунослар ҳамда олий ўқув юртлири ижтимоий-гуманитар факультетларининг талабалари, магистрантлари, шунингдек кенг ўқувчилар оммаси учун мўлжалланган.

ISBN 978-9943-26-056-6

УЎК: 94(575.122)

КБК 63.3(5Ў)

ISBN 978-9943-26-056-6

© «Sharq» нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси
Бош таҳририяти, 2014.

Андижон тупрогида неча асрлик маданият ва тараққиёт намуналарини ўз бағрида асраб келаётган Далварзинтепа ва Эйлтон, Мингтепа ва Шўрабашот каби тарихий жойлар, кўхна ёдгорликларнинг борлиги бу заминнинг юртимиздаги қадимий цивилизация бешикларидан бири бўлганини кўрсатади.

Ислом Каримов

М У Н Д А Р И Ж А

Мухаррирлардан.....	5
<i>Кириш</i>	7
I БОБ. Фаргона водийсида шаҳарсозлик маданиятининг пайдо бўлиши ва ривожланиши.....	14
II БОБ. Андижон тарихига оид асосий ёзма манбалар.....	27
III БОБ. Андижон шаҳрида олиб борилган археологик тадқиқотлар.....	34
3.1. Археологик тадқиқотлар тарихи.....	34
3.2. Чордонанинг археологик ўрганилиши.....	38
3.3. Сарвонтепанинг археологик тадқиқи.....	54
3.4. Эски шаҳардаги бошқа ёдгорликларнинг ўрганилиши (Арк ичи, Шахристон, Қўштепа ва бошқалар).....	71
IV БОБ. Андижоннинг тарихий топографиясига оид материаллар.....	80
V БОБ. Андижон шаҳрининг пайдо бўлиши ва ривожланишининг асосий боскичлари.....	103
<i>Хотима</i>	115
Краткое содержание работы.....	119
SUMMARY.....	129
ФЙДАЛАНИЛГАН МАНБАЛАР ВА АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ.....	138
ҚИСКАРТМАЛАР ИЗОҲИ.....	154
<i>Иловалар</i>	155
Фотосуратлар ва чизмалар иловаси.....	198

МУҲАРРИРЛАРДАН

Ўзбекистон – кўхна тамаддун ва бой маданиятга эга бўлган мамлакат.

Унинг йирик тарихий-маданий худудлари турфа табиий-географик ва иклимий шароитларда ривожланиб келган. Мўл хомашё захирасининг мавжудлиги асосан шаҳарларда юзага келган давлатчиликнинг шаклланиши ва маданий тараққиётнинг ўзига хос йўллари билан белгилаб берди.

Фарғона – Республиканинг энг бепоён тарихий-маданий худуди бўлиб, унда Ўрта Осиёнинг буюк дарёларидан бири бўлмиш «Инжу-дур Яксарт» – Сирдарё сувлари билан суғориладиган серхосил деҳқончилик воҳалару, чўл ва тоғолди яйловлар мужассамлашган. Водий шимолдан «Осмонўпар тоғлар» – Тиён-Шон тизмаси, жанубдан эса – Олой тоғлари билан куршаб олинган.

Турли хўжалик юритиш усулларининг ўзаро уйғунлиги шароитида шаҳарлар ҳарбий-маъмурий, иқтисодий ва маданий-маърифий марказлар сифатида юзага кела бошлагани, ушбу марказлар ривожланиш мобайнида жамият тараққиётини ҳам ифода этиб борган.

Афсуски, Фарғона шаҳарсозлик маданиятига дахлдор, айниқса унинг дастлабки босқичларига оид ёзма маълумотлар жуда кам ва узук-юлук ҳолда учрайди. Аммо шу манбалардаги қисқа маълумотлар ҳам худуднинг салмокли урбанистик салоҳиятидан дарак беради. Антик манбаларда мазкур худудларда шаҳар маданияти мавжудлиги таъкидланса, хитой солномаларида бу ерда 70 га яқин катта ва кичик шаҳарлар қад ростлагани эътироф қилинади.

Шундай бўлса-да, шаҳарлар тарихи юзасидан асосий маълумотларни ашёвий, яъни археологик манбалардан олиш мумкин. Ҳозирда аҳолиси ўта зич жойлашган Фарғона водийси шароитида уларни излаб топиш ниҳоятда мураккаб иш. Андижон – Фарғона водийсининг йирик шаҳарларидан бири сифатида маълум. Андижоннинг қадимий тарихини тадқиқ этиш юзасидан сўнгги ўнйилликлар давомида амалга оширилаётган археологик изланишлар Захириддин Муҳаммад Бобур номидаги халқаро жамоат фонди ҳамда Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси Археология институти томонидан ҳамкорликда олиб борилмоқда.

Тадқиқотчиларнинг юкори маҳорати, чуқур илмий ва техникавий билимлари Андижон шаҳрининг юзага келиши ва ривожланиши тарихи тўғрисидаги далилларни мисқоллаб йиғиб, таснифлаш имконини берди. Муаллифлар эрамиздан аввалги VI асрдан то эрамизнинг XV–XVI асрларигача давргаа оид ҳозирги шаҳар остида ястаниб ётган мудофаа иншоотлари, уй-жой ва ишлаб чиқариш мажмуалари қолдиқларини ўзида мужассам этган Андижоннинг қадимий ўзагини аниқлашнинг уддасидан чиқдилар.

Республика Президенти И.Каримов 2011 йилдаги вилоятга қилган ташрифи чоғида «Андижон бошқа шаҳарлардан ўзининг шаҳарсозлик анъаналари, ўзининг киёфаси билан ажралиб туриши зарур»¹, деб таъкидлаган эди.

Муаллифлар томонидан синчковлик билан, муфассал ҳолда тақдим этилган тадқиқотлар натижалари Андижоннинг шаҳарсозлик солномасини ишонарли далиллар билан очиб беради ҳамда шаҳар 2500 йиллик тарихга эга эканлигини илмий асосларда исботлаб тақдим этади.

Ю.Ф.Буряков,

ЎзР ФА академиги.

М.Х. Исомиддинов,

тарих фанлари доктори.

¹ «Народное слово» газетаси, 2011, 1 октябрь.

К И Р И Ш

Ўзбекистон халқлари тарихи ва маданияти Қадимги Шарқ тамадду-нининг салмоқли қисмини ташкил этади. Ўтмишда республикамиз ҳудудида Хоразм, Бактрия, Сугдиёна, Чоч, Уструшона, Фарғона¹ каби йирик тарихий-маданий ўлкалар (вилоятлар) гуллаб-яшнаган. Улар орасида Фарғона водийси алоҳида ўрин тутади. Айнан шу ерда, Сўх воҳасидаги Селунгур ва Чашма ғорларида ибтидоий одамнинг қадимий, 1 миллион йил илгари қолдирган ашёвий излари топилган. Қадимги тош даврининг мазкур ёдгорликлари Ҳиндистон ва Покистон, Хитой ва Жанубий Африкада кашф этилган палеолит даври (қадимги тош даври) қароргоҳлар қаторидан жой олади. 1988 йили Селунгурдаги казишмалар жараёнида археологияда ноёб антропологик топилмалар – ибтидоий одам қолдиклари: бош қобиғининг бир қисми, тишлари ва умуртқа поғонасининг суяклари казиб олинган. Тишлар 35–40 ёшдаги эркак ва аёлга тегишлилиги, умуртқа поғонаси суяклари эса 10 ёшли боланики эканлиги аниқланган. Мазкур ғорда, шунингдек, қадимий ҳайвонлар, жумладан, от, айик, каркидон ва бошқа кемирувчиларнинг суяклари топилган (Исламов У.И., Крахмаль К.А., 1995). Палеолит даври маконлари, шунингдек, Қайроққум чўлида, Қапчиғайда, Ўш шаҳри яқинида ҳамда Фарғона водийсининг бошқа жойларида ҳам кашф этилган.

Кейинги – мезолит/неолит даври одамининг ҳаётидан дараклар Ҳайдар-кон шаҳри атрофидаги Обишир ғорида, Тошқўмир шаҳри ёнидаги ғорда ва Марказий Фарғона кумликларининг Мингбулок атрофидаги очик макон-ларида ўрганилган.

Наманган вилоятидаги Хак (Хок) ва Афлотун деган жойлардаги аниқ-ланган топилмалардан ташқари энеолит ва илк бронза даврига оид бошқа маданий қатлами бор ёдгорликлар Фарғона водийсида қайд этилмаган (Сорокин С.С., 1966. 28–32 саҳифалар бундан кейин с. деб белгиланади; Заднепровский Ю.А. 1962. 52–56 с.). Фарғонашунос олимлар водий қадим-ги дехқончилиги маданияти мажмуасига айнан мос келмаса-да, қисман яқин турувчи археологик мажмуаларни дехқончилиги узоқ муддат мобайнида ривожланган ҳудудларда учратиш мумкин деган хулосага келганлар

¹ Матнда Фарғона номи билан айнан тарихий-маданий ҳудуд назарда тутилади.

(Заднепровский Ю.А., 1998; Горбунов Н.Г., 1995). Шу боис бронза давридаги қадимги Чуст деҳқончилик маданияти (биринчи топилган археологик ёдгорлик номи билан шундай аталган) анчагина қадимги ҳисобланади. Қадимги Чуст маданиятидан олдинги ёдгорликларнинг шу кунгача қатламлари топилмагани туфайли водий деҳқончилик маданиятини келиб чиқиши масаласини ечишни чигаллаштиради. Аммо баъзи топилмаларни ҳисобга олган ҳолда Фарғона водийсидаги илк деҳқончилик жараёнларини ҳали етарли даражада ўрганилмаган маҳаллий деҳқончилик анъаналарига асосланган ҳолда вужудга келган деб тахмин қилиш ўринли бўлади. Биринчи галда булар қаторига Фарғонанинг шарқий туманларидан топилган айрим осори-атиқаларни, шунингдек, ушбу ҳудудда яқинда тасодифан аниқланган Шагим кўҳна мозори материалларини киритиш мумкин (Аманбаева Б.Э., Рогожинский А.Е., Мэрфи Д., 2006). Яна булар қаторида 2010 йили Андижон вилояти Қорасув шаҳридаги мактаб музейида аниқланган оқ рангли тошдан тайёрланган «тарози тоши» ҳам муҳим аҳамият касб этади. Атрофдаги ҳудудларда бу каби топилмалар аввал ҳам жуда кам бўлса-да учраб турар эди (Кузьмина Е.Е., 2000. 3-б.). Мутахассислар мазкур ашёларни эрамиздан аввалги III–II минг йилликларга тааллуқли эканлигини таъкидлашмоқда (батафсил маълумот учун: Kai Kaniuth, Mike Teufer und Nataliya M. Vinogradova, 2006. S. 94. Abb. 25–26)¹.

Эрамиздан аввалги II минг йиллик ўрталарида шимоли-ғарбий Фарғонанинг Қайроққум маконлари ва водийнинг жанубий қисмидаги кўҳна мозорлар орқали маълум бўлган кўчманчи чорвадорлар маданияти шаклланади. Н.Г. Горбунова маълумотларига кўра ҳозирда водийнинг шимоли-ғарбида жойлашган маконлар гуруҳи ва жанубий қисмида эса чўл-дашт бронза даври маданиятига оид 10 та мозор-кўрғонлар маълум. Мозор-кўрғонлардан Қорамқўл, Чек, Арсиф, Кўчқорчи, Водил (рус адабиётида Вуадиль), Япаги, Дахана, Хўжа Ягона, Дашти Ашт қабиларни айтиб ўтишимиз мумкин. Дафн иншоотлари, кулолчилик идишларида, металлда андроново тарихий жамоалари билан ўхшаш жиҳатлари мавжуд [шунинг учун мазкур комплексни Андроново маданиятининг Фарғона водийсидаги кўриниши деб аташ жоиз (Қайроққум маданияти)]. Фарғона водийсининг дашт-чўл бронзаси маданиятининг келиб чиқиши масаласи бизга маълум эмас, бу ҳақда турли фикрлар мавжуд (Горбунова Н.Г., 1984, 99–107-б; 1995. 13–30-б; Иванов Г.П., 1988).

¹ Топилма З.М. Бобур номи Жамоат фонди қошидаги Андижон шаҳарсозлик тарихи музейида сақланади.

Фанда Чуст маданияти номи билан маълум бўлган бронза даври деҳқончилиги маданияти тўлароқ ўрганилган. Ушбу маданият аҳоли сонининг кескин ортишига олиб келган ўтрок деҳқончилик хўжалиги ривожланиши билан боғлиқ. Таъкидлаш жоизки, Фарғона водийсида ушбу қадим деҳқончилик маданиятининг 80 дан зиёд ёдгорликлари топилган. Айнан шу даврда водийнинг шарқий қисмида, Андижон вилоятининг Ойим қишлоғидан 2 км шарқда жойлашган Далварзин (Zadneprovsky Y.A., 1995), ундан шимоли-шарқда жойлашган Ашқалтепа ва бошқа шу каби илк шаҳар кўринишидаги ёдгорликлар шакллана бошлаган (Матбобоев Б.Х., 2002. 3–11-б; 2002 Б).

Эрамиздан аввалги VII асрга келиб Чуст маданияти барҳам топади ва ривожланишнинг янги – илк темир асри Эйлатон маданияти (айрим манбаларда Эйлатон-Октом маданияти деб аталади) ёдгорликларига ўз ўрнини бўшатиб беради. Ушбу давр материалларида ҳар иккала маданиятларнинг (деҳқончилик ва дашт чорвачилиги) ўзаро уйғунлашиш жараёни яққол кўзга ташланади. Бир тарафдан ушбу мажмуада Чуст деҳқончилик маданияти анъаналари давом этса (эрамиздан аввалги XII–VIII–VII (?) асрлар), бошқа тарафдан водийнинг текислик қисмини қуршаб олган адир, тоғ олди ва тоғ ҳудудларида кўчманчи чорвадорларнинг маълум таъсири сезилади. Кейинги йилларда археологлар томонидан Фарғона водийсининг шимолий, шимоли-ғарбий, шарқий, жануби-ғарбий географик қисмларидаги еттита ҳудудда 40 дан ортиқ (шу жумладан 20 та яшаш маконлари, 20 та мазор-қўрғонлар) ёдгорликлар кашф этилган (Заднепровский Ю.А., 1990. 92 б; 1993. 17–23-б.). Эйлатон шаҳар харобасидан ташқари мазкур маданият ёдгорликлари орасида бир қатламли маконлар мавжуд эмас. Эйлатон комплексининг маълум бўлган барча ёдгорликларида (жумладан, Шўрабашот, Симтепа, Суфон, Қорақўрғон, Тўрақўрғон, Пилолтепа, Кува ва Андижон) мазкур қатламлар анчайин кейинги қалин маданий қатламлар остида жойлашганлиги боис, улардан Эйлатон маданияти қатламларини аниқлаб ўрганиш жуда қийин. Фарғонанинг эрамиздан аввалги VII–VI–III асрлардаги моддий маданияти Эйлатон шаҳар харобаси ёки Шаҳри-Хайбар¹ (Фарғона водийсининг

¹ Маҳаллий аҳоли ўртасида тарқалган афсонага кўра, Эйлатон шаҳридан 4–5 км жануби-шарқда жойлашган Эски Қўрғон (Тўртқўлдаги улуғ қабристон) шаҳрига ишора қилувчи Шаҳри Хайбар ҳам мавжуд бўлиб, олимларимиз фикрича у ўзига хос режа асосида тахминан эрамиздан аввалги II–I асрлар – эрамизнинг биринчи асрларида барпо этилган.

шаркий қисми – Андижон вилоятининг Избоскан туманидаги Эйлтон кишлоғи), Октом, Кунгай, Суфон мазор-қўрғонлари ва бошқа ёдгорликлар мисолида ўрганилган. Шу билан бирга бу борадаги ёдгорликлар санаси ва уларни маданий мансублилик масалалари ҳали етарлича тадқиқ этилмаган. Бинобарин, Эйлтон маданиятига мансуб бўлган ёдгорликларни топиш ва ўрганиш муҳим аҳамиятга эга. Сўнгги вақтларда Шаркий Фарғонанинг текислик қисмида Эйлтон комплексига дахлдор яна икки янги ёдгорлик қайд этилди. Бу ўрта асрлардаги Кува шахристонининг пастки қатламлари ҳамда ўрта асрлардаги Андижоннинг рабодида жойлашган Сарвонтепа ёдгорликларидир. Кува шахристонининг жанубий қисмида олиб борилган 1- ва 7-қазилмаларда Эйлтон кулолчилик комплексига оид ярим ертўла кўринишидаги уйларнинг қолдиқлари мавжуд маданий қатлам топилган. Қўлда ёпма усулда тайёрланиб сиртига бўёқ билан нақш солинган сопол идишларнинг мавжудлиги ва айрим идиш шакллариининг қадимийлигидан келиб чиқиб, муаллифлар Кува комплексининг ёшини эрамиздан аввалги V–IV асрларга тенг деб белгилашди (Матбабаев Б.Х., Грицина А.А., 2000. 84–86-б.). Баъзи тадқиқотчилар эса Эйлтон маданиятининг санаси ундан-да кўхна эканлигини таъкидлайдилар (Baratov S., 2001. P 177, tabl.2). Юқорида баён этилганларга муҳтасар қилиб илк темир даврида водийда икки хил археологик маданият ривож топганлигини таъкид қилишимиз мумкин. Яъни деҳқончилик – Эйлтон маданияти ва дашт чорвачилиги – Октом ёки Кунгай маданияти мавжуд бўлган деган фикрни илк бор олға сураимиз. Ёдгорликлар хариталаштирилганда Октом-Кунгай хилидаги археологик топилмалар тарқалган ҳудуд Қайроққум маданияти топилмалари қайд этилган ҳудудлар билан деярли мос тушишини кўрсатади (Иванов Г.П., 1999. 13-б.).

Ўша даврда, яъни эрамиздан аввалги VI асрда, тарих саҳнасида Ахамонийлар салтанати пайдо бўлади. Унинг таркибига Ўрта Осиё Икки дарё оралиғидаги (Амударё ва Сирдарё) асосий ҳудудлари қирган ҳолда, фақатгина Фарғона ўз мустақиллигини сақлаб қолади.

Фарғона маданияти антик даврда (эрамиздан аввалги IV – эрамизнинг IV асрлари) гуллаб-яшнади. Ёзма манбаларнинг дарак беришича, бу вақтга келиб қадимий Фарғона давлати – Давань (баъзида Довон) подшолиги шаклланади ва ривож топади (Матбабаев Б.Х., 2001). Археологик маълумотларга кўра ушбу даврда Эрши (Мингтепа), Ахсикет, Кува, Поп (Боб), Хўжанд ва шу қаторда Андижон шаҳарлари юзага келади ва ривож топади.

Илк ўрта асрлар, яъни V–VIII асрларда Фарғона тарихи учун улкан сиёсий силсилалар даври бўлди. Дастлаб эфталитлар ва турклар, кейинчалик

эса араблар Ўрта Осиёни, хусусан Фарғона водийсини забт этиш йўлида кураш олиб бордилар. Фарғонанинг араблар томонидан узил-кесил босиб олинishi Наср ибн Сайёр ҳукмдорлик вақтига тўғри келади (738–748 йиллар). Б.Х. Матбобоевнинг хулосаларига кўра антик даврга қиёсланганда шаҳарлар аҳолисининг сони ортади. Арабларга тобе ҳудудларда иқтисодий ва маданий ривожланиш жадаллашади (Матбабаев Б.Х., 2009; 2009 а).

IX–XIII асрларда Фарғона водийсида хунармандчилик ишлаб чиқариши ривож топади ва гуллаб-яшнади. Мазкур давр бошида Фарғона сомониylар ноибни Аҳмад томонидан бошқарилган. Уша даврда Фарғона учта тарихий-маданий ҳудудга бўлинган эди: Сирдарёдан шимолда жойлашган ҳудуд – Ўрта аср манбаларининг Вағизия вилояти, Қорадарё ва Норин оралиғидаги ҳудуд (Миён-и-Рудон), водийнинг жануби ва Туркистон тизмасининг шимолий ёнбағирлари – Ўрта аср манбаларининг Несай вилояти (Бартольд В.В., 1963. 220 б.). Хўжанд, Ахсикет, Қуба, Ўзган, Ўш, Андукон, Марғинон ва бошқалар энг йирик шаҳарлардан бўлган. Айнан шу вақтдан бошлаб Андижон шаҳри тўғрисида илк ёзма маълумотлар пайдо бўлганки, мазкур китобда ушбу шаҳар тарихига батафсил тўхтаб ўтилади.

Юқоридаги шарҳдан кўриниб турганидек, Фарғонада илк шаҳарсозлик маданияти водийнинг шарқий қисмида юзага кела бошлаган (Андижон вилоятининг Ойим қишлоғи четида жойлашган Далварзин шаҳар харобасидир). Шаҳарсозлик маданиятининг кейинги босқичи ривожини ҳам Фарғонанинг айнан шу қисми билан боғлиқ. Водийнинг мазкур қисмида илк урбанистик (шаҳарлашиш жараёни) ҳудудда Эйлатон, Шўрабашот, Мингтепа, Кува сингари йирик шаҳарсозлик маданияти ёдгорликларининг жойлашганлиги ҳам шундан далолат беради. Далварзин шаҳар харобаси ҳамда тадқиқотимиз объекти бўлган Андижон шаҳри айнан мазкур ҳудудда – Қорадарё ўзанида жойлашган¹. Археологик материаллардан келиб чиқиб мазкур ҳудудни Фарғонанинг илк дехқончилик ва шаҳарсозлик ўчоғи деб ҳисоблаш ўринли бўлади. Айнан шу ерда бронза давридан бошлаб ҳозирга қадар фаол юксалиб келаётган дехқончилик анъаналари ривож топган (Матбабаев Б.Х., 2008. 135 б.).

Кейинги вақтларда шаҳарлар тарихини ўрганишга қизиқиш ортиб бормоқда. Сабаби шаҳарлар ёшини аниқлаш муҳим аҳамият касб этмоқда, негаки улар Ўзбекистон тамаддуни, давлатчилиги ва шаҳарсозлиги тарихи илдизларининг чуқурлиги тўғрисида тасаввур ҳосил қилади. Шу билан

¹ Уларнинг оралиғидаги масофа 25–30 километрни ташкил этади.

бирга шаҳарсозлик тарихини тадқиқ этиш урбанизация жараёнларининг қонуниятлари ва мазмун-моҳиятининг хусусиятларини очиб беради. Шаҳар аҳолисининг ҳунармандчилик, ишлаб чиқариш ва маънавий-маданий салоҳияти, шаҳарнинг кишлоқ билан муносабатлари, шунингдек, қўшни мамлакатлар билан савдо-иқтисодий алоқаларининг мазмун-моҳиятини белгилайди. Бухоро, Самарқанд, Хива, Термиз, Тошкент каби шаҳарлар тарихи бўйича олиб борилган тадқиқотлар шундан далолат беради.

Фарғона водийси шаҳарсозлиги маданиятининг босқичлари ҳозирга қадар муфассал ўрганилмаганлиги боис ҳам бу мавзу долзарб аҳамият касб этади. Шу сабабли водий шаҳарлари, шу жумладан айрим олинган Андижон шаҳри тарихини тадқиқ этиш ўта муҳим аҳамиятга эга.

Шулардан келиб чиқиб, мазкур илмий изланиш доирасида Фарғона водийси шаҳарларининг шаклланиши ва ривож топиши ўрганилган ҳолда, қадим Андижоннинг ривожланиш босқичларини чуқур тадқиқ этишга алоҳида урғу берилади. Ёзма манбаларнинг етарлича мавжуд эмаслиги боис, асосий мақсад – шаҳар ривожланишининг илк босқичлари билан боғлиқ маданий қатламлар ва моддий қолдиқларни таърифлашга қаратилади. Қадим шаҳарнинг таркибий тузилиши, Андижоннинг тарихий арк, шаҳристони ва рабодининг жойлашувини аниқлашга эътибор қаратилади. Унинг айрим даврлардаги тарихи археологик нуқтаи назардан тадқиқ этилади. Мазкур илмий изланиш натижасида илк бор шаҳар тарихининг моддий маданиятига оид барча маълумотлар жамланган, шу жумладан, меъморий қолдиқлари ва кулолчилик маҳсулотлари, суяк ва тошдан ясалган ашёлар, тангалар ва бошқалар. Китоб муаллифлари ўз олдиларига илмий истеъмолга шу кунга қадар йиғилган қадим Андижон тарихи билан боғлиқ барча археологик маълумотлар ва кузатувларни киритишни мақсад қилганлар. Ушбу маълумотларни ёзма, этнография, топография манбаларидаги маълумотлар, ҳамда архив маълумотлари тўлдиради. Шу тариқа ёзма маълумотларни археологик тадқиқотларнинг ашёвий маълумотлари билан уйғунлашуви таъминланган. Авваллари айрим мўъжаз изланишларда моддий маданият осори-атиқаларига оид, асосан сўнгги ўрта асрлар даврига хос айрим маълумотлар келтирилган бўлса-да, моддий маданият қолдиқлари асосидаги Андижоннинг қадим ва ўрта асрлар тарихига оид махсус изланиш илк бор амалга оширилганини таъкидлаш жоиз. Шу сабабдан мазкур илмий тадқиқотда биз XIV–XX асрлардаги меъморчилик ва суғориш иншоотлари тарихини алоҳида муфассал ўрганишга эътибор қаратмадик. Шу билан бирга биз нашр этилган маълумотлар билангина чекланиб қолмадик. Муаллифлар

билан мунозарага киришар эканмиз, авваллари инобатга олинмай келинган маълумотларни қайд этишга эътиборни қаратдик. Шу жиҳатдан олганда илмий тадқиқотда қадим ва ўрта асрлардаги Андижоннинг маданияти ва тарихи хусусида янада кенгрок тасаввур ҳосил қилишга кўмаклашувчи асосан янги маълумотлар келтирилади.

Бундан ташқари чор Россияси ва собиқ шўро даврлари тарихи бўйича Р.Т. Шамсутдинов, Ҳ.Нурмухамедов, А.Шарофуддиновлар ишларини таъкид этамиз.

Мазкур монография – Захириддин Муҳаммад Бобур номидаги халқаро жамоат фонди ва Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси Археология институтининг биргаликда олиб борган изланишлари натижаси эканлигини эътироф этамиз. Зокиржон Машрабовнинг дастлаб шаҳар ижроия кўмитаси раиси (1981–1984), кейинчалик эса жамоат фонди раҳбари (2000–2012 й.й.) сифатидаги ташаббуси ва сайъ-ҳаракатлари туфайли Андижонда археологик қазинмалар олиб борилди ва ҳозирда ҳам давом этмоқда. Унинг натижасида катта миқдорда археологик материал тўпланди, фонднинг Боғишамолдаги Жамоатчилик маданий марказида Андижон шаҳарсозлик тарихи музейи ташкил этилди. Бу ерда нафақат вилоят маркази, балки ён-атрофдаги ҳудудлар бўйича археологик маълумотлар тўпланди. Фурсатдан фойдаланиб, муаллифлар китобни чоп этишда ёрдам берган жамоат фонди раҳбариятига, археологик изланишларда иштирок этган Б.Абдулгазиева, Г.Иванов, Б.Абдуллаев, Б.Болиев, Ҳ.Ҳошимовларга, шунингдек, Андижон давлат университети тарих факультети жамоасига ва С.Шукуровга мазкур тадқиқотнинг ёзилишига асос бўлиб хизмат қилган материалларни тўплаш, ўрганишдаги беминнат ёрдамлари учун чуқур миннатдорчилик билдирадилар.

І БОБ

ФАРҒОНА ВОДИЙСИДА ШАҲАРСОЗЛИК МАДАНИЯТИНИНГ ПАЙДО БЎЛИШИ ВА РИВОЖЛАНИШИ

Фарғона водийси нафақат Ўзбекистон, балки бутун Марказий Осиёнинг йирик тарихий-маданий минтақаларидан бири. Бактрия, Сугд, Чоч ва бошқа маданий ўлкаларда бўлгани каби қадимда унинг худудида деҳқончилик ва шаҳарсозлик ривож топган, илк давлатчилик тузилмалари пайдо бўлган. Кейинги вақтларда олимларимиз мазкур жараёнларни тадқиқ этишга алоҳида эътибор бермоқдалар.

Эрамиздан аввалги III–II минг йилликларга оид ноёб артефактларнинг айрим топилмалари маълум. Жумладан, водий жануби – Сўҳдан топилган тошдан ясалган илоҳий ашё, шимолда кашф этилган Хак (Хак, Хок) ва Афлотун ҳазиналари. Мазкур артефактлар қаерда тайёрланганлиги аниқ-равшан исботланмаган бўлса-да, уларнинг айримлари ҳатто Эламдан олиб келинган бўлиши мумкин, деган фаразлар мавжуд (Горбунова Н.Г., 1984. 101-б.). Шубҳасиз, мазкур даврга келиб Фарғонада ҳаёт барқ урган, вақти келиб бу ерлардан ҳозирда қалин сарик тупроқ қатламлари остида ётган илк деҳқончилик ёдгорликлари топилиши мумкин. Қирғизистон Республикаси Жалолобод вилояти Ўзган шаҳри яқинидаги Шағим қадимги мозори топилмалари (Аманбаева Б.Э., Рогожинский А.Е., Мэрфи Д., 2006. 256–265-б.), Андижон вилояти Қорасув шаҳридан чиққан «тарозу тоши» бундай фараз қилишимиз учун асос бўла олади.

Урбанизация жараёнлари – шаҳарларнинг пайдо бўлиш тарихи, уларнинг жамият ривожланишидаги ўрни ва аҳамиятини тадқиқ этиш тарих фанининг энг долзарб масалалари қаторига киради. Маълумки, шаҳарлар пайдо бўлгандан эътиборан жамият учун алоҳида ўрин эгаллай бошлайдилар. Шаҳарлар таърифисиз инсоният ривожланишининг муҳим босқичларини тасаввур қилиш қийин. Урбанизация деганда: бир тарафдан шаҳарларнинг вужудга келиши ва ривожланиши, иккинчи тарафдан уларнинг жамият ривожланиши таъсири тушунилади. Инсоният тарихи ривожидан урбанизация жараёнлари барча жойларда бирдек кечмаган ва

ушбу жараён бир неча босқичдан иборат. Шумер, Элам ва Ҳиндистоннинг илк шаҳарлари эрамиздан аввалги IV–III минг йилликларда, Хитойда эса – эрамиздан аввалги III–II минг йилликларда вужудга келган. Шимолӣ Европада ушбу жараёнлар бирмунча кейинроқ – эрамизнинг I минг йиллиги ўрталарида кечган (Асқаров А.А., Ширинов Т.Ш., 1993. 10-б.). Ўрта Осиё илк шаҳарларининг ўзига хос хусусиятларига оид турли нуқтаи назарлар А.А. Асқаров, Ю.Ф. Буряков, Э.В. Ртвеладзе, В.М. Массон Ю.А. Заднепровский Н.Н. Негматов, Т.Ш. Ширинов, А.С. Сағдуллаев ва бошқа олимларнинг илмий изланишларида акс этган. Эрамиздан аввалги IV–II минг йилликлардаги урбанизация жараёнлари ҳар хил тадқиқотларда икки босқичдан саккиз босқич оралиғидаги даврга ажратилган. Хусусан, В.М. Массон ушбу жараёнларни икки босқичга жамлаган – Қадимги Шарқ босқичи (эрамиздан аввалги III минг йиллик охири – I минг йиллик ўрталари) ҳамда антик босқич (эрамиздан аввалги III аср – эрамизнинг IV–V асрлари) (Массон В.М., 1973). Н.Н. Негматов энг қадимги давр (ўтроқ деҳқончилик турмуш тарзи аста-секин ривожланган вақт)дан, то XX асргача бўлган вақтни қамраб олувчи саккиз босқични айтиб ўтади (Негматов. Н.Н., 1990. 49–50-б.). Урбанизация жараёнларининг таклиф қилинаётган босқичлари айрим ҳолларда бир-бирига зид келади, шу боис уларни камчиликлардан холи эмас, дейиш мумкин. Буни тушуниш мумкин, зеро юқоридаги хулосалар маҳаллий манбалар негизида яратилган бўлиб, асосан муаллифларнинг шахсий изланишлари натижаларига асосланади. Мазкур қарашларда вақт ва урбанизация босқичларининг сони турлича талқин этилса-да, барчасида бир жиҳат бўйича яқдиллик қузатилади, яъни Марказий Осиё шаҳарлари шаклланиши бошқа ҳудудларга нисбатан анча эрта бошланган.

Шаҳарлар турли даврларда, турли географик шароитларда вужудга келиб, турли функцияларни бажарганлар. Тарихда бутун бир давлат мақомидаги шаҳарлар, аграр шаҳарлар, савдо шаҳарлари қузатилган. «Шаҳар» атамаси турли даврларда турлича талқин этилган (масалан, «антик шаҳар», «Ўрта аср шаҳри» ёки «капиталистик шаҳар»). Тадқиқ этилаётган шаҳарларни даврий жиҳатдан турли вақт босқичларига бўлинишини назарда тутиб, уларни энг қадимги, қадимги ва ўрта аср шаҳарларига тақсимлаш мумкин. Шаҳарлар илк босқичларда аҳоли зич маконлар сифатида шаклланиб, кейинчалик шаҳар белгиларига эга бўлиб борганлар. Археологик материаллар таҳлили асосида В.М.Массон энг қадимги шаҳарларнинг хусусиятларини қуйидагича белгилаган:

1. Аҳоли сони камида беш минг киши бўлиши керак.
2. Маълум ижтимоий-сиёсий қарашларни ифода этувчи маҳобатли меъморчиликнинг мавжудлиги (жамоавий ва тоат-ибодат учун мўлжалланган бинолар яъни ибодатхоналар).
3. Мазкур макон савдо ишлаб чиқаришининг, хунармандчилик маркази бўлмоғи лозим.

Шундай қилиб, маълум аҳоли пунктини шаҳар мақомини олиши учун бир-бири билан узвий боғлиқ бўлган ижтимоий-иқтисодий омиллар мавжуд бўлмоғи керак. Биринчидан, шаҳар қишлоққа нисбатан ишлаб чиқариш шакллари билан фарқ қилган. Шаҳар аҳолиси асосан хунармандчилик ва савдо-сотик билан машғул бўлганлар. Шаҳар ва қишлоқлар бир-бирини тўлдириб турган – шаҳарга қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ва хомашё кириб келса, шаҳардан хунармандчилик ва саноат маҳсулотлари етакзиб берилган. Иккинчидан, шаҳар қишлоққа нисбатан нафақат асосий ишлаб чиқариш усуллари, балки аҳолининг ижтимоий таркиби билан ҳам ажралиб турган. Одатда шаҳарда ўз ҳукмдори бўлиб, маҳаллий солиқлар белгиланган.

Демак, шаҳарнинг вужудга келиши ва ривожланишида ишлаб чиқариш, сиёсий ва ижтимоий омиллар муҳим аҳамият касб этган. Қолаверса, табиий-географик шароитлар, фойдали қазилмаларнинг мавжудлиги, шаҳарнинг жойлашуви, сув манбаси, ўзга ҳудудлар билан алоқа қилиш учун қулай йўллар талаб этилган (асосий савдо йўлларига яқинлиги). Яъни шаҳар ўз таркибига кўра жамиятнинг тараққий топиши учун зарур бўлган дунёвий, диний, иқтисодий функцияларни ягона организмга мужассам этган. Қадим даврларда инсон истиқомат қилган мавзелардан шаҳарларни ажратиб кўрсатиш учун Т.Ш.Ширинов куйидаги белгиларни илгари суради:

1. Олий ҳокимият белгилари – ҳукмдорнинг ҳашаматли саройлари.
2. Ҳукмдор ва унинг яқинлари учун мўлжалланган кўрғон, деворлар билан алоҳида мустаҳкамланган яшаш жойи – «арк», баъзида кўҳандиз, қаср.
3. Маҳобатли ибодатхоналар меъморчилиги борлиги.
4. Ривожланган, ихтисослашган хунармандчиликнинг мавжудлиги.
5. Шаҳарнинг ишлаб чиқариш соҳасига қараб даҳаларга (квартал) бўлиниши (Ширинов Т.Ш., 1993).

Шаҳарларнинг Фарғона водийсида пайдо бўлиши масаласига Марказий Осиёда кечган умумий жараёнлар билан ҳамоҳанг равишда ёндашиш керак. Кўп йиллардан буён водийда олиб борилган археологик изланишлар Фарғона водийсидаги урбанистик жараёнлар чуқур илдизларга

эгалигини кўрсатмоқда. Бу ердаги жараёнларнинг ўзга минтакаларда кечган жараёнлардан айрим фарқи водийнинг табиий-географик шароитлари, ўзига хос моддий маданиятини келтириб чиқарган омиллар мавжудлиги, тоғлар оралигида жойлашганлиги билан изоҳланади. Шу сабабли шаҳарларнинг юзага келиш жараёни хронологик жиҳатдан фарк қилади, масалан, Бактрияда кечган жараёнларга нисбатан урбанизация белгилари кечроқ содир бўлган. Қадимги шаҳар маданиятидан дарак берувчи хусусиятларини ҳам бошқа минтакаларда аниқланганларидан кўра камроқ учратиш мумкин.

Эрамиздан аввалги II минг йилликнинг сўнгги чорагида водий худудида Чуст маданиятига оид маконлар кенг тарқалади. Бугунги кунга келиб 80 дан ортик шундай ёдгорликлар аниқланган. Улар орасида энг йириклари: Далварзин – 25 гектар, Ашқалтепа – 13 гектар (Андижон вилояти), Чуст – 4 гектар (Наманган вилояти). Айнан шу маданият вакиллари урбанизация жараёнларини вужудга келиши йўлида илк қадамларни қўйганлар, кейинчалик эса дастлабки воҳа давлатчилиги куртакларини парвариш этиб, илк давлатчиликнинг белгиларини ривожлантирадилар. Кейинги йилларда Фарғонада илк шаҳарсозликни ўрганиш борасидаги янги маълумотлар қўлга киритилди. Мазкур маълумотлар Чуст маданияти энг йирик ёдгорликларини ёшини эрамиздан аввалги XII–VII асрларга тенглаштирган ҳолда, Далварзинни қадимий шаҳар, Чуст, Ашқалтепа, Хўжамбоғ ва, эҳтимолки, Деҳкон каби ёдгорликларини шаҳармонанд маконлар деб аташга асос беради.

Андижон вилоятининг Жалолкудук тумани Ойим қишлоғи ёнида, Қорадарёнинг сўл қирғоғидан 3–4 км масофада жойлашган Далварзин шаҳар харобаси энг қадимий ва муфассал ўрганилган ёдгорликдир. Уни 1952 йилда Ю.А.Заднепровский кашф этиб, 16 йил давомида археологик казишмалар олиб борган (Заднепровский Ю.А., 1962; 1978). Кўп йиллик казишмалар дарак беришича, Далварзин деворлар билан ажратилиб ўралган учта қисмдан иборат бўлган. Уларнинг ҳар бири алоҳида вазифани ўтаган: асосий майдон (18 гектар) яшаш учун мўлжалланган, 2 гектардан иборат алоҳида ҳудуд тадқиқотчилар томонидан «арк-истехком» сифатида таърифланади, 5 гектарли жой эса чорва саклаш учун ажратилган. Бу ерда очилган салобатли мудофаа деворлари ва алоҳида ажратиб олинган «арк» нафакат Фарғона, балки бутун Ўрта Осиёдаги энг қадимий ёдгорликлар қаторига қиради. Дастлаб Далварзин ялангликда жойлашган тураржой мавзеси бўлиб, кейинчалик мудофаа деворлари билан ўралган. Деворлар платформа (тақкурси) устига қурилган. Қуйи қисми хом ғишт ва обдан

кориб пишитилган лойдан тикланган. Шунингдек, таъмирлаш ва қайта қуриш даврида гуваладан фойдаланилган. Сейсмик тебранишларга турғун бўлишлиги учун деворлар қуйи қисмининг эини қалинлиги 4–6 метр қилиб урилган. Сақланиб қолган деворларнинг ҳозирги баландлиги 2,5 метрни ташкил этади. Ҳисоб-китобларга кўра, бу каби кўрғонни деворларини бир вақтнинг ўзида тиклаш учун Далварзинда ва унинг атрофида истикомат қилган барча аҳоли ишга жалб этилган бўлиши керак. Қурилишда иштирок этган ҳар бир гуруҳ устаси қуйилган ғиштларга ўз белгисини (тамғасини) босган. Бу белгилар сони 20 дан ортиқни ташкил қилади. Тарихий ва этнографик манбаларга асосланган ҳисоб-китобларга биноан, бу каби деворлар икки-уч ёки узоғи билан беш йилда тикланган. Шундай маҳобатли мудофааланган Далварзинда қандай кўринишдаги уй-жойлар бўлганлиги масаласи узок вақтга қадар тадқиқотчилар учун мавҳумлигича қолиб келган. XX асрнинг 70-йилларига келибгина бу саволга жавоб топилган. Далварзинда уч турдаги уй-жойлар қурилган.

1. Ер устига хом ғишдан тикланган иморатлар.
2. Ярим ертўла шаклидаги тураржойлар.
3. Енгил қора уй (капа) ёки чайла сингари енгил иморатлар (Заднепровский Ю.А., 1978. 12–18-б.).

Уларнинг барчаси жуда ёмон сақланган. Қадимги даврларни тадқиқ этувчи археолог-фарғонашунослар кўп ҳолларда яшаш учун мўлжалланган иморатларнинг деярли сақланиб қолмаслик ҳолатларига дуч келишади. Нима учун ажойиб гулдор кулолчилик маҳсулотлари, бронзадан қилинган бетакрор меҳнат қуролларини ясай олган далварзинликларнинг (ёки бутун водий бўйича) тураржойлари сақланиб қолган эмас, деган савол мавжуд. Бунинг сабаблари ҳалигача маълум эмас. Балки қурилиш ашёларининг етарлича мустаҳкам бўлмаганлигидадир? Водийда қадимда, айрим ҳоларда ҳозирда ҳам, уйлар ёғочдан тикланган синч оралиғига хом ғишт ёки гувала тўлатилган деворлар ёрдамида қурилган. Вақт ўтиши билан синчдаги ёғоч чириган ва иморатлар аниқлаб бўлмас даражада тўкилиб тушганлиги ҳақиқатга яқин. Ўш шаҳридаги Тахти Сулаймон тоғида қазиб топилган археологик ёдгорлик қолдиқлари фикримизга далил бўла олади. У ердаги Чуст маданиятига оид тураржойларнинг пол қисмида ёғоч устунлар, шу жумладан марказий устун учун мўлжаллаб қовланган кўплаб режаси юмалок чуқурчалар топилган, аммо иморатларнинг деворлари сақланиб қолмаган. Мазкур чуқурчалар деворни ушлаб турган синч устун учун ясалган ва бу нарса ҳозиргача давом этиб келмоқда.

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, маҳобатли мудофаа деворлари ва «арк»га эга Чуст маданияти ёдгорлиги бўлмиш Далварзинда тахминан 2900–2700 йил мукаддам шаҳарсозлик маданиятининг дастлабки босқичи шакллана бошлаган.

Қадимги Фарғонанинг кейинги урбанизация босқичи водийнинг Эйлтон маданияти ёдгорликларида намоён бўлади (эрамиздан аввалги VII–VI–III асрлар). Андижоннинг шимоли-ғарбидан 20 километрдан узоқроқда жойлашган мазкур маданиятнинг яқингача ягона бўлиб келган Эйлтон (маҳаллий номланиши Шаҳри Хайбар) ёдгорлиги меъморий қолдиқлари археологик нуқтаи назардан тадқиқ этилган (Латинин Б.А., 1961; Заднепровский Ю.А., 1960; Gorbunova G., 1986. 26–57-б.). Ҳозирда ушбу ёдгорликнинг катта қисми бузилиб кетган. Факат ички шаҳар мудофаа деворларининг озгина қисми ва ички шаҳардаги бир нечта тепалиқлар сақланиб қолган. Ўтган асрнинг ўттизинчи йилларида эса Б.А.Латинин бошчилигидаги Ленинграддаги Моддий маданият академияси экспедицияси аъзолари томонидан олиб борилган изланишларда икки қатор мудофаа деворлари борлиги аниқланган эди. Ички шаҳар 500х400 метр ўлчамдаги параллелограм шаклига эга. Тадқиқот олиб борилган вақтда ички деворлардан 500 м нарида ташки деворлар аниқланган. Ўшанда тузилган ёдгорлик режаси ва таърифга кўра ёдгорликнинг шимолий томонида ташки деворлар 2200 метргача узунликда кузатилган, шарқий қисм девори узунлиги 900 метрни ташкил этган ва у ҳозиргача сақланиб қолган Култепага қадар давом этган эди. Ёдгорликнинг майдони ташки девор ўраган қисми 200 гектар, ички девор ҳимоялаган қисми 20 гектарни ташкил этади. Кейинги тадқиқотлар натижасида тупроқ марзалари остида баландлиги 4 метргача сақланиб қолган девор қолдиқлари топилган. Ушбу деворлар бўйлаб бир-биридан 50–60 метр масофада кузатув миноралар жойлашган. 1952 йилда Ю.А.Заднепровский бошчилигидаги Помир-Олой экспедициясининг гуруҳи Эйлтоннинг ички шаҳар қисмида археологик казишмалар олиб борган. Ҳозирда шаҳар ичининг жанубий қисми ботқоққа айланган, чеккаларини эса пахта майдонлари эгаллайди. Айнан шу ердан қалин маданий қатламлар аниқланган. Мазкур жой ёдгорликнинг яшаш учун ўзлаштирилган энг қадимий қисми бўлганлиги эҳтимолдан холи эмас. Чунки энг қадимги топилмалар асосан ички шаҳар қисмидан қазиб олинган. Гарчи Эйлтонда арк аниқланмаган бўлса-да, фикримизча мазкур масалага узил-кесил нуқта қўйишга эрта, негаки, Эйлтоннинг ўтган асрда туширилган харитасида арк вазифасини бажариши мумкин бўлган энг баланд нуқта қайд

этилган. Афсуски, бу тепалик XX асрнинг 30–40-йилларида вайрон қилинган. Олиб борилган дастлабки қазилмаларда тураржой сифатидаги иморатлар қолдиғи қайд этилмаган. Факат 1952 йилда ўтказилган қайта изланишларда унча катта бўлмаган хоналардан иборат уйларнинг харобалари аниқланган. Мазкур иморатларнинг деворлари 80–90 см қалинликдаги пахсадан кўтарилган бўлиб, 50 сантиметргача баландликда сакланиб қолган.

Қазилмалар мобайнида Эйлатондан қўлда ёпма усулда ясалган ва кулолчилик чархида ясалган кулолчилик маҳсулотлари топилган. Эйлатонликларнинг кулолчилик маҳсулотлари ўзига хослиги билан ажралиб туради. Оқ ёки оқиш сарик ранг берилган асосга қизил ёки жигарранг-қизғиш бўёк билан турли геометрик нақшлар солинган. Бундай услуб аввалги даврларда (эрамиздан аввалги XII–VII асрлар) деҳқончилик билан шуғулланиб келган аҳолининг кулолчилик борасидаги анъаналарини давом эттиради. Шу билан бирга Эйлатон даврида сезиларли янгилик киритилади – идишларнинг маълум қисми кулол чархида тайёрлана бошланади. Бундай ўзгариш Эйлатон даврига тааллуқли бўлган бошқа ёдгорликларда ҳам кузатилади. Айнан шу каби идишлар Жанубий Фарғона мозор-қўрғонларидан, хусусан Сўфон, Оқтепа, Ниёзботир, Валик ва бошқа ёдгорликлардан топилган. Эйлатон ёдгорлиги материалларини Чуст маданияти материаллари билан солиштириш орқали Ю.А.Заднепровский археология фанида алоҳида Эйлатон маданиятини асослаб берди ва уни эрамиздан аввалги VII–IV асрлар билан саналайди (Заднепровский Ю.А. 1962. 167 б.).

Кейинчалик 1960–1963 йилларда Эйлатондаги қазилмаларни давом эттирган Т.Г.Оболдуева мудофаа девори, минора ҳамда ички шаҳарнинг дарвозабонлар хонаси билан бирга дарвозахонани ва тўғри бурчак шаклидаги кичкина (2х3,7 метр) хонани ковлаб тадқиқ қилади. Режада тўғри тўртбурчак шаклидаги минора (10х10,5 метр) йирик хом ғиштдан тикланган бўлиб, пахса-лой асосига қурилган. Қалинлиги 4 метрдан иборат мудофаа девори ҳам шу услубда қурилган. Девор ва миноранинг сакланиб қолган қисми баландлиги 3,5 метрга тенг. Бутун периметр бўйлаб қад ростлаган миноранинг дарвоза томонидаги қаърига (меҳроб сингари) дарвозабонлар учун мўлжалланган мўъжазгина хона қурилган (3х2 метр) (Оболдуева Т.Г., 1981. 192 б.).

Юкорида қайд этилганидек, Эйлатон икки катор мудофаа деворлари билан ўралган (ички ва ташки). Деворлар ягона лойиҳа асосида хом ғишт ва гуваладан кўтарилган. Деворларнинг қалинлиги 4 метрга тенг бўлиб, сакланиб қолган қисмининг баландлиги 2,5 метр келади. Деворлар ер сатхи

устига қурилганидан келиб чиқиб, улар мазкур манзилгоҳнинг дастлабки ўзлаштириш давридаёқ барпо этилганини тахмин қилса бўлади. Миноралар деярли квадрат кўринишга эга бўлиб (10,5x10 метр), девор чизигидан бўртиб чиққан. Бу эса шаҳар деворига яқинлашиб келаётган душман ҳамласини яхши кўришга ва уни барча йўналишлар бўйича бартараф этиш имконини берарди. Шаҳар дарвозаси кўриқчилари учун мўлжалланган хона бевосита пойдевор устига лой ва гуваладан қурилган эди. Айни вақтда сомонга аралаштириб ясалган хом ғиштдан ҳам фойдаланилган. Қазималар даврида қоровулхона деворларининг баландлиги 3,5 метрга тенг бўлганлиги инobatга олинса, уларнинг асл баландлиги камида 4,5–5 метрга етганлигини тасаввур қилиш мумкин.

Юқоридагилардан кўриниб турибдики, деворлар бир неча қурилиш усулларида фойдаланиб тикланган. Айрим жойларда мудофаа деворларига кўшдеворлар бунёд этилган бўлиб, бу билан бутун истехком тизимидан фойдаланиш муддати узайтирилиб мустаҳкамлиги ҳам орттирилган. Иншоот қурилишининг турли босқичларига тааллуқли фарқлар ва сувоқ қатларидаги бир-бирдан ажралиб турувчи услуб таъмирлаш ишлари олиб борилганидан далолат беради. Мазкур деворларни барпо этишда канча аҳоли катнашганлиги мавхумлигича қолса-да, Эйлатоннинг мудофаа кўрғонлари пишиқ-пухта бунёд қилингани ва бу истехком ўз даври меъморчилигининг илғор намунаси эканлигини ишонч билан таъкидлаш мумкин. Қолаверса, Эйлатон ён-атрофда истикомат қилган барча аҳоли учун душмандан жон саклайдиган ишончли макон бўлган. Ички ва ташқи девор ўртасидаги камида 180 гектарли майдон шу мақсадларда қолдирилган эди. Бу ҳудуд мустаҳкам деворлар билан муҳофазаланган эди. Шуларни назарда тутиб, Эйлатон деворларини барпо этишда бутун аҳоли иштирок этган ва қурилиш ишлари йил давомида (балким бундан ҳам кўпроқ) тўхтовсиз олиб борилган, дейиш мумкин. Мудофаа деворлари эрамиздан аввалги III асрга қадар, шаҳардаги ҳаёт номаълум сабабларга кўра тўхтаб қолган давргача сакланиб қолган. Тахминан 2200 йил аввал Эйлатон бизга номаълум сабабларга кўра ташландик, ўлик шаҳарга айланган. Шу даврларда Эйлатондан узок бўлмаган ерда Тўрткўл (шу ном остида ҳозирда мавжуд бўлган қишлоқда) шаҳар-қалъаси бунёд этилган.

Унинг майдони 9 гектар бўлиб, режага асосан думалок шаклга эга. Ёдгорликнинг шимоли-ғарбий бурчагида қадимий арк сакланиб қолган. Мўъжазгина қалъа-шаҳарни бақувват мудофаа деворлари ва кузатув миноралари ҳамоя қилиб турган. Энг қизиқ жиҳати шуки, мазкур миноралар

Эйлатон ёдгорликларидан фаркли равишда бир вақтнинг ўзида ҳам кузатув, ҳам тураржой маскани вазифасини ўтаган. Афтидан миноралар икки каватли қилиб қурилган. Юқори кавати ён-атрофни кузатиш имконини берган бўлса, пастки каватда уйларда бўлгани каби озиқ-овқат маҳсулотлари сақланган. Бу каби услубда барпо этилган иншоотларни тарихда учратиш мумкин. Тўрткўлтёпанинг мудофаа қўрғони бўйлаб олд томондан қўшимча равишда хандақлар қазилганки, бу душманнинг деворга яқинлашишини янада қийинлаштирган. Қалъа-шаҳар ён-атрофдаги аҳолига хавф-хатар туғилган пайтларда жон сақлаши учун ишончли истехкомга айланиб, Эйлатон ўрнини эгаллаган. Афтидан, мазкур босқич қадимги Фарғонанинг ижтимоий-иктисодий тараккиётида муҳим аҳамият касб этган. Айнан Эйлатон босқичининг шундай илғор услублари туфайли антик даврдан бошлаб шаҳарсозлик маданияти янги юқорирок даражага кўтарилган, шаҳарлар сони ортган (Матбабаев Б.Х., 2001. 34–36-б).

Эйлатон шаҳар харобаси тарихини босқичи юзасидан тадқиқотчиларда айрим тортишувлар мавжуд бўлса-да, унинг улкан майдони ва қудратли мудофаа истехкомлари милоддан аввалги I минг йиллик ўрталарида Фарғона водийсида йирик ва энг қадимий шаҳарларидан бири мавжуд бўлганлигидан далолат беради.

Хулоса қиладиган бўлсак, сўнгги йилларда олиб борилган кенг кўламли археологик казишмалар натижасида деҳқончилик билан машғул бўлган қадимги аҳолининг бой моддий маданиятидан дарак берадиган ноёб топилмалар олинди. Қашф этилган ва тадқиқ қилинган археологик комплекслар Фарғона қадимги деҳқончилик маданиятининг сўнгги бронза ва илк темир даврларидаги ижтимоий-сиёсий ҳаётида қуйидаги тарихий ўзгаришлар содир бўлганлигидан далолат беради:

1. Милоддан аввалги XII–VII асрларда Фарғона водийсида қадимги деҳқончилик Чуст маданияти кенг тарқалади. Ушбу маданият сохиблари асосий унумдор ҳудудларда гуруҳ-гуруҳ бўлиб жойлашган 80 дан ортиқ аҳоли истиқомат жойларида кун кечирганлар.

2. Фарғонанинг қадимий шаҳарлари ўз ривожланишида икки босқичдан ўтганлар. Биринчи босқичда (милоддан аввалги IX–IV асрлар) Далварзин, Чуст (Буонамозор) ва Эйлатон каби шаҳарлар вужудга келиб ривож топган. Иккинчи антик босқичда (милоддан аввалги IV – милоднинг IV асрлари) шаҳарсозлик маданияти янада юқори даражага кўтарилади. Шўрабашот, Мингтепа, Қува ва бошқалар каби шаҳарлар пайдо бўлади ва тараккий этади.

3. Қадимги шаҳарларнинг вужудга келиши ва ривожланиши илк давлатчиликнинг пайдо бўлиш тарихи билан бевосита ва узвий боғлиқ. Айтиш жоизки, Чуст маданияти ёдгорликларидаги мураккаб бўлмаган суғориш иншоотлари ва алоҳида қилиб қурилган арк, ривожланган мудофаа истехкомлари тизими, шунингдек, хунармандчилик ишлаб чиқаришининг шаклланиши (маълум маънода бозор учун кўп сонли товар ишлаб чиқариш) давлатчиликнинг пайдо бўлишидан дарак беради. Шулардан келиб чиқиб, урбанизациянинг биринчи даврида водийда илк давлатчиликнинг дастлабки белгилари юзага келадик, буни воҳа давлатчилиги¹ сифатида таърифлаш мумкин. Бундай бунёдкорлик жараёнларини фақат давлат мақомига эга бўлган ташкилотгина (уюшма?) амалга оширишга қодир эди. Келтирилган маълумотларга таяниб ҳамда Фарғона археологик комплексларини Хоразм, Бактрия, Суғдиёна билан таққослаган ҳолда мазкур ҳудудда ҳам илк давлатчилик мавжуд бўлганлигини эътироф этишимиз мумкин. Айнан шу даврда Ўрта Осиёда давлат мақомига эга шаҳарлар юзага келганлигини, улар асосида эса кейинчалик милоддан аввалги VIII–VI асрларда нисбатан йирик ижтимоий-сиёсий тузилмалар пайдо бўлганини таъкидлаш ўринли бўлади. Шу каби жараёнларни Фарғона водийсида ҳам кузатиш мумкин. Юқоридагилар Далварзинда қалъа-шаҳар, деҳқончилик воҳалари ва уларнинг маданий ва иқтисодий марказлар сифатидаги йирик ёдгорликларнинг мавжудлиги дастлабки давлат бирлашмаси бўлганлигидан далолат беради. Баён этилганларга яқун ясаб таъкидлаш мумкинки, милоддан аввалги VIII–VII асрларда Фарғона водийсида воҳа давлатчилиги мавжуд бўлган (Матбобоев Б., 2002. 78 б.).

Манбаларнинг далолат беришича, антик даврдаёқ бу ҳудудда юқори тараққий топган шаҳар маданияти гуллаб-яшнаган. Хитой солномасида айтилишича: «Даванда (Фарғонада) 70 тага яқин йирик ва кичик шаҳарлар бор; уларда бир неча юз минглаб аҳоли истиқомат қилади» (Бичурин Н.Я., 1950. 149 б.) Антиқ даврда ёки милоддан аввалги IV асрдан то милоднинг IV асрларида водий шаҳарсозлик маданиятида қатта ўзгаришлар кечади.

¹ Фарғона водийси ёдгорликларининг сўнгги бронза ва илк темир давридаги тарқалиш воҳа тизимини биринчи марта Ю.А.Заднепровский ишлаб чиққан (Заднепровский Ю.А., 1981. 23–28-б.). Сўнгги вақтларда Т.Ш. Ширинов томонидан Ўрта Осиёда воҳа давлатчилиги мавжуд бўлганлиги тўғрисида фараз илгари сурилган (Аскарлов А.А., Ширинов Т.Ш., 1993. 143 б.). Б.Х. Матбобоев ҳам бу борада салмоқли ишларни амалга оширмоқда.

Бу далил ёзма манбалар, хусусан хитой солномаларида ўз аксини топган. Бу орада Шўрабашот (70 гектар), Қорадарё (10 гектар), Қайнавог (15 гектар), Мингтепа – Эрши (38 гектар), Баландтепа – Поп (9 гектар), Учкўрғон 1 (24 гектар), Ҳаққулободдаги Октепа (12 гектар), Тўрткўлтепа (13 гектар) каби ва бошқа йирик шаҳарлар тарих саҳнасига чиқадилар. Уларнинг майдонлари йирик кўринишга эга бўлиши билан бирга кучли мудофаа истехкомлари мавжуд эди.

Келтирилган барча маълумотлар Фарғона водийсида, айниқса Қорадарёнинг юқори ва ўрта ўзанида урбанизация жараёнлари жадал тараққий этиб борганлигидан далолат беради (2-расм). Айнан шу сабабли мазкур ҳудудда илк шаҳар Далварзин (милоддан аввалги IX–VII асрлар) ва бир оз кейин Эйлатон (милоддан аввалги VI–III асрлар), Кува (милоддан аввалги IV–III – мил. XII–XIII асрлари), Мингтепа (милоддан аввалги III–II – мил. III–IV асрлари) шаклланади.

Шундай қилиб, Андижон Фарғона водийсида вужудга келган илк шаҳарлар ҳудудида пайдо бўлади. Бу ҳулоса археологик маълумотларда исботини топади. Милоддан аввалги X–IX асрларда Андижон жойлашган Қорадарё қайирида маълум урбанизация муҳити шаклланган. Бу минтақани биз шартли равишда «Шарқий Фарғона урбанизация ҳудуди» деб атаймиз.

Шаҳарсозлик маданияти ривожининг кейинги босқичи V–VIII асрларга тўғри келади. Бу вақтга келиб антик давр шаҳарлари сақланиб қолса-да, улардаги ҳаёт мудофаа деворлари билан ўралган кўрғонлардан ташқарига чиқа бошлайди. Шаҳарлар яқинидаги кишлоқлар янада ривожланади. Шаҳар аҳолиси таркибига атроф кишлоқлардагилар ҳам киритилади. Косон, Кува, Ахсикет, Поп, Хўжанд, Андижон, Ўш каби шаҳарлар тарихида мазкур давр гуллаб-яшнаш даври бўлган. Айнан шу шаҳарлар энг аввало Чоч, Суғд, Уструшона каби қўшни давлатлар билан яқин алоқалар ўрнатганлар ҳамда ўтроқ аҳоли ва кўчманчи чорвадорлар ўртасидаги муносабатларга хизмат қилувчи транзит марказлар вазифасини ўтаганлар.

VIII аср бошида ва иккинчи ярмидаги шаҳарлар тараққиётида араб истилосининг таъсири яққол намоён бўлади. Араб босқинининг илк йилларида ушбу даврга қадар шаклланиб улгурган феодал муносабатлар жамият ҳаётига катта таъсир ўтказганки, бу омилни араблар инобатга олишга мажбур бўлганлар. VIII–IX асрларга келиб ягона марказлашган араб халифалиги таркибига Ўрта Осиё ҳудудларининг қўшилиши туфайли иктисодий ва маданий ривожланиш жараёнлари фаоллашади.

IX асрлардан эътиборан шаҳар иктисодиётининг юксалиши, фан ва маданиятнинг ривож топиши бошланади. Ўз тараққиётида IX–XII асрларда кўтарилишга юз бурган шаҳарлар каторида Андижон (Андукон), Қува (Кубо), Ўзган (Узген, Узгенд), Ахсикет, Поп (Боб), Хўжанд (Хужанд), Ўш, Насробод, Косон, Риштон, Хваканд (Хувакент), Эски Навкат (Наукад), Марғилон (Марғинон) ва бошқаларни тилга олиш мумкин. Уларнинг аксарияти мазкур даврга келиб ўз тангаларини зарб этганлар. Фарғона шаҳарлари бутун Марказий Осиёда кузатилган ривожланиш йўлидан борганлар. Ўз таркибига кўра улар учга бўлинган:

1. Ҳукмдор саройи ва маъмурий бинолар жойлашган арк ёки кўхандиз.
2. Шаҳристон ёки мадина (шаҳарнинг ўзи).
3. Шаҳар атрофидаги рабод – ҳунармандчилик-савдо худуди.

Ўрта асрлар шаҳарларининг кўпчилиги янада қадимий шаҳарлар негизида ривож топган. Айримлари улар атрофида юзага келиб, бизнинг давргача етиб келган. Арабларнинг ҳукмронлиги даврида аркларда ҳаёт қайнаган. Бирмунча кейин ҳаёт шаҳристонга кўчади, айримларида рабод шаҳристонга кўшилиб кетади. Бу каби ҳолат Марказий Осиёни Россия томонидан истило этилишига қадар кузатилган. Ундан сўнг эса аксарият шаҳарлар «янги» ва «эски» қисмларга бўлинган. Шу каби бўлинишни Андижон, Хўжанд, Ўзган, Косон ва бошқа шаҳарлар мисолида кўриш мумкин. Ўрта асрларда ушбу шаҳарлар турли сабабларга кўра ўз аҳамиятини йўқотганлар ва майдонлари қисқариб борган. Айримларида ҳаёт тўхтаган, баъзилари эса ҳанузгача сақланиб қолганлар.

Юқоридаги фикрларга қайтиб, тадқиқ этилаётган Фарғона водийси археологик ёдгорликларига хос шаҳар белгиларини ажратиш ўтиш мумкин:

1. Ёдгорлик ўлчамлари йирик бўлиши керак.
2. Мудофаа иншоотларининг мавжудлиги.
3. Албатта арк (ҳукмдор қасри) қурилган бўлиши керак.
4. Ёдгорликнинг топографик жиҳатдан воҳа ёки дехқончилик мавзеининг марказида жойлашуви.

5. Шаҳар ҳунармандчилик ва савдо маркази эканлигидан далолат берувчи ашёлар билан изоҳланиши (Заднепровский Ю.А. 1973. 17–20-б; Заднепровский Ю.Ф. 1989. 50–53-б.).

Материалларнинг дарак беришича, Фарғона шаҳарлари ўзларининг узок 2700–2900 йиллик тарихида қуйидагиларни қамраб олувчи босқичларни босиб ўтганлар:

1. Шахар кўринишидаги аҳоли истикомат қилиш жойлари ва шахармонанд маконлар – протошахарлар (милодан аввалги IX–VII асрлар). Далварзин шахар харобаси ва Чуст, Ашқолтепа, Дехқон каби шахармонанд маконлар.

2. Архаик давр шахарлари (милоддан аввалги VI–IV асрлар). Эйлтон, Қува ва Андижон ёдгорликлари.

3. Антик давр шахарлари (милоддан аввалги IV – милодий IV асрлар). Мазкур шахарлар даврий жихатдан икки босқичга бўлинади. Биринчи босқич – милоддан аввалги IV–II асрлар – Шўрабашот, Қорадарё, Қайнавог, Мингтепа, Мунчоқтепа (Тўрақўрғон тумани) ва бошқалар. Иккинчи босқич – милоддан аввалги I аср – милоднинг биринчи асрлари – Ахсикет, Баландтепа – Поп, Учқўрғон I, Ҳаққулобод ёнидаги Октепа, Тўрткўл шахар харобалари ва бошқалар.

4. Илк ўрта аср шахарлари (V–VIII асрлар).

5. Ўрта аср шахарлари (IX–XV асрлар).

6. Сўнгги ўрта аср шахарлари (XVI–XVIII асрлар).

7. Янги давр шахарлари (XIX–XX асрлар).

Демак, Фаргона водийсининг тарихий шахарлари ўз тараққиёти мобайнида Марказий Осиё урбанизация марказларига хос бўлган тадрижий йўлни босиб ўтдилар.

И Б О Б

АНДИЖОН ТАРИХИГА ОИД АСОСИЙ ЁЗМА МАНБАЛАР

Андижон Фарғона водийсининг жануби-шарқий қисмида, Андижонсой дарёси қирғоғида жойлашган (1–2-расмлар). Шаҳар тарихига кўплаб илмий изланишлар бағишланган (Андижон тарихи, 1980; Сафаров Р., Мухитдинов М., Жалолов Д., 1973; Нурмухаммедов Х., 1979; 1979; Нурмухаммедов Х., Жалилов С., Хамидов Ю., 1984; Жалилов С., Шокаримов С., 1993). Аммо уларнинг аксариятида Андижон тарихининг XIX–XX асрларга оид маълумотлари жамланган. Маълумотларнинг етишмаслиги, ёзма манбаларнинг камлиги боис шаҳарнинг қадимги давр тарихига оид боблари кўп ҳолларда асотирлар ва ривоятларга асосланилади¹. Жумладан, буни Ибратнинг (1862–1937) «Фарғона тарихи»да келтирилган «Андижон шаҳри тарихи»да ҳам кузатиш мумкин. Яъни у китобда келтирилишича Андижон шаҳри бундан тўрт минг йил олдин пайдо бўлган эмиш (Ибрат, 1991. 323–325-б.).

«Андижон» топонимидан бошласак. Унинг келиб чиқиши ҳанузгача аниқланмаган. Бу хусусда кўплаб афсона, фараз ва тахминлар мавжуд (Тургунов А. 1987). Бизнингча улар орасида энг мақбули С.Жалилов ва А.Мухаммаджонов томонидан илгари сурилган хулосалардир. Узок йиллар мазкур масаланинг тадқиқоти билан шуғулланган С.Жалилов фикрига кўра шаҳарнинг номи «адоқ» атамаси билан боғлиқ. Тарихчи-олим «Луғати Чигатоийи ва турки усмони»да келтирилган «Адоқ – Андижоннинг қадимий номи» эканлиги тўғрисидаги маълумотга асосланади. Айтиш жоизки, Маҳмуд Қошғарий ўзининг «Девону луғатит турк» асарида ҳам «Азғиш» (Адғиш) жой номини англатишини таъкидлаган (Маҳмуд Қошғарий, 1960. 122 б.). Барча келтирилган атамаларнинг ўзаги бир, яъни «ад» бўлиб, бу ўзак сўз 92 уруғнинг бири саналувчи «адоқ», «адғиш» уруғининг қадимий туркча номланишидир (Жалилов С., 1993. 13–15-б.). Афтидан, «ад» ўзагига кейин-

¹ Маҳаллий аҳоли ўртасида тарқалган шаҳар номининг келиб чиқишига оид айрим ривоятларни ўз изланишида А.К.Писарчик ҳам келтиради (Писарчик А.К. 1956, 99-б.)

чалик «н» кўшилган ва фонетик ўзгаришлар оқибатида ушбу сўз «А(н)дгон» ёки «А(н)дигон» шаклини олган. Бу каби ўзгаришлар топонимикада учраб туради. Масалан, Шош–Чоч–Тошкент, Кеш–Шахрисабз, Рўшидон–Риштон, Боб–Поб–Поп ва ҳоказо. Аммо юкорида тилга олинган ўзбек уруғлари орасида Андижон топонимига яқин келувчи ном учрамайди (Султонов Т.И., 1972. 165–176-б.; шунингдек, қаранг: Заки Валидий, 1992. 110–113-б.). А.Р.Мухаммаджонов хулосасига кўра, Андижон топонимикасининг биринчи қисми «анди (анду, анда) – андиёхи анда» эҳтимол кўхна турк атамаси бўлиб, «якин», «олис бўлмаган» маъносини беради. Шу ўринда ҳозирда ҳам истемолда учрайдиган «якин қариндош бўлмок» маъносини англатувчи «куда-анда»¹ иборасини келтириш мумкин. Атаманинг иккинчи қисми – «гон», «кон», «жон» гидроним ҳисобланиб, «сой», «дарё»ни англатувчи маъно юклагасидир. Демак, шаҳар номи «дарё (сой)даги ёки «сув (дарё-сой)га яқин манзилни ифодалайди (Мухаммаджонов А.Р., 2002. 157–163; 2004-б.). Бизнингча, сўнги тахмин энг асосли вариант бўлиб, ҳақиқатга яқин.

Афтидан, «Андгон» ёки «Андигон» шаклидаги атама илк бор араб географларининг ёзма манбаларида қўлланилган. Умуман олганда ёзма манбаларда Андижон тўғрисидаги маълумотлар жуда кам учрайди. Уларни асосан Х асрнинг ўрталаридан бошлаб «Андукон» (Андукан), «Андугон» (Андуган), «Андикон» (Андикан), «Андигон» (Андиган), «Андагон», «Андиджон» ва «Андижон» кўринишида учратишимиз мумкин (1-иловага қаранг). «Андукон» атамаси қайд этилган илк манба ал-Истахрининг 930–933 йилларда ёзилган «Китаб масолик ал-мамолик» асари ҳисобланади. Мазкур ном Фарғонанинг Қуйи Нисья вилояти шаҳарларининг номлари қаторида келтирилади: «Фарғона вилоятлари қуйидагилардир: Қуйи Нисья, Юкори Нисья, Асбара, Некад, Миан-Рудан, Жидгиль, Урест, Бесафар, Ашт. Юкори Нисья эса Фарғонанинг биринчи шаҳридир, негаки Хўжандга йўл олаётиб ундан ўтилади: мазкур вилоятнинг шаҳарлари: Ванкет, Сох, Хоқанд, Риштон. Қуйи Нисья шаҳарлари: Марғинон, Зендерамш, Нежренг, Устикан, Андукан. Ва бу ерларда тоғли ҳамда дашт худудлар мавжуд» (МИКК., 1973. 31 б.; Бетгер Е.К.га қаранг 1957. 26 б.). Ёкут ал-Хамави (1179–1229) ва ал-Идриси (1100–1165 й.й.)да эса «Андукон» шакли учрайди (Материалы., 1988. 59, 84 б.; Бўриев О., Ваҳобова Б., 1998. 46 б.). «Андугон» шаклидаги шаҳар то-

¹ Анда – қадим туркий халқларида ўғай ака-укалар (Ўзбек тилининг изоҳли луғати., 2006. 84-б.). Биродарлашиш иттифоқи, умумий қурултойда қайд этиладиган қадимий турк урф-одаги (Абдуманнопов Р., 2008).

поними Низомиддин Шомий (МИКК., 1973. 132-б.), Муин ад-Дин Натанзи ва Абд-ар-Раззоқ Самаркандий (816/1413–14-887/1462–63 йиллар)да учрайди (МИКК., 1973. 116, 153 б.). Шарафиддин Али Яздий (Материалы., 1988. 153 б.) ва Жамол ал-Қарший (628/1230–1231-702/1302–1303 йиллар) асарларида «Андигон» топоними аниқланган (Джамал ал-Қарши., 2005 ва 2006). Қолаверса, «Андигон» ёзуви Андижон зарбхонасида чиқарилган Чигатой пул бирликларида ҳам учрайди (Давидович Е.А., 1972. 157 б. 4-, 6–9-жадваллар, 10а, 10б, 11, 19 ва 3-жадвал.; Бурнашева Р.З., Смагулов Е.А., Туакбаев М.К., 2006. 37–41-б., 1-каталог, №17 ва №267 тангалар; Чагатаидские., 2008. 15–32 б.; Шунингдек, №006QTT0090.3 танга//Mongolian., 2010).

Манбаларда қайд этилган ва ўз номини ҳозирга қадар ўзгаришсиз сақлаб келаётган қуйидаги шаҳарларнинг жойлашуви аниқ исботини топган: Риштон, Марғинон (Марғилон), Куба (Кува) ва Андукон–Андигон (Андижон). Айтиш мумкинки, мазкур шаҳарлар бир жойнинг ўзида вужудга келиб, ривожланган (ҳозирда уларнинг эски шаҳар худудлари сақланиб қолган). Қолган ёдгорликлар ва хусусан шаҳар харобалари мавжуд археологик ёдгорликлар билан у ёки бу жиҳатдан таққосланадилар (Горбунова Н.Г., 1981. 85–89-б.; Ширинов Т.Ш., Матбобоев Б.Х., Иванов Г.П., 1998). Айтиш жоизки, Ўрта Осиё шаҳарлари тарихида ўзига хос «кўчиб юрувчи» шаҳарлар ҳам қайд этилган. Бунинг боиси, шаҳар дастлаб бир жойда пайдо бўлади, кейинчалик эса, маълум сабабларга кўра бошқа бир жойга кўчирилади. Масалан, Самарқанд дастлаб ҳозирги Афросиёб худудида вужудга келган, кейин эса жанубий рабодга кўчган. Сўғднинг бошқа бир шаҳри Узунқир-Китоб-Кеш-Шаҳрисабз ҳам шу каби йўлни босиб ўтган (Эшов Б., 2002. 67–69-б.).

Қорахонийлар даврида (XI–XIII асрлар) Фарғона водийси ўзининг иқтисодий ва сиёсий мавқеини сақлаб қолди. XI аср – XIII асрнинг бошларида Ўзган Қорахонийларнинг Фарғона улуси пойтахти бўлган. Пойтахт (Ўзган)га яқинлиги ва ҳунармандчиликнинг юқори даражада тараккий топгани Андижон тарихида муҳим аҳамият касб этган. Ушбу даврда шаҳар аҳолисининг сони ортади, маданият ва ҳунармандчилик гуллаб-яшнади. Бир қатор масжид ва мадрасалар қурилгани ҳам бундан далолат беради, жумладан, Ўзганнинг Шимолий (1152 й), Жанубий (1187 й) ва Ўрта (XI аср) макбаралари (Бернштам А.Н., 1951; шу муаллиф. 1952; Имонкулов Д., 2005. 64–99). Афсуски, Фарғонанинг сомонийлар-қорахонийлар даври тарихи ҳали етарлича ўрганилмаган. Фақат Кува ва Ахсикетдаги изланишлар (ўтган асрнинг 90-йилларидан буён олиб борилмоқда) мобайнида ушбу даврга оид ишонarli материаллар олинган. Андижон тарихида қорахонийлар даврига

оид манбалар кам учраса-да, шахарнинг Эски шаҳар қисмидан мазкур давр моддий маданият ашёлари намуналари топилмоқда.

XIII аср бошида Мовароуннаҳр, шу жумладан Фарғона водийси Муҳаммад Хоразмшоҳ сиёсатининг қурбонига айланди (МИКК, 1973. 75–76 б.), кейинчалик эса Чингизхон армияси босқинига дучор бўлди. Мўғуллар кириб келгандан сўнг, XIII асрнинг биринчи чорагида, Андижон Мовароуннаҳрнинг йирик шаҳарларидан бири бўлиб қолаверди, айниқса Хайду (Қайду)¹ (1230–1301 йиллар) ва Тувахон (Дувахон) (1307 йилда вафот этган) ҳукмдорлигида бу жараён яққол кузатилади. Ўрта аср манбаларини батафсил ўрганган рус шарқшуноси В.В.Бартольднинг ёзишича: «XII–XIII асрлар охирида Фарғона янги пойтахтга – Хайду ва Тувахон томонидан асос солинган Андижон шаҳрига эга бўлдики, бу араб географлари тилга олган Андуконнинг айнан ўзидир; бу номнинг янги шакли Жамол Қаршида, авалроқ эса «Зафарнома»да учрайди. Уйғур тилида 873/1469 да битилган Султон Умаршайх ҳужжатида шаҳар Андагон деб аталган» (Бартольд В.В., 1965. 534-б.). В.В. Бартольднинг Ўрта Осиё шаҳарларини ўрганишдаги хизматларини юқори баҳолаган ҳолда олимнинг айрим шошқолоқлик билан қилган хулосаларини айтиб ўтамиз. Унинг даврида манбалар ҳажми кўп бўлмаган, археологик тадқиқотлар эса деярли олиб борилмаган эди. Шу сабабли X аср манбаларига таянган ҳолда олим Андижонни кичик аҳоли пункти бўлган дейди, уни фақат XIII асрда шаҳар сифатида барпо этилган аҳоли мавзеси сифатида таърифлайди. Жумладан, унинг ёзишича: «...катта шаҳар бу ерда фақат мўғуллар даврида, XIII асрнинг иккинчи ярмида пайдо бўлди. Унга Хайду ва Тувахон асос солган» (Бартольд В.В., 1965. 213-б.). Албатта, бу фикр тарихий ҳақиқатга зид эди. Тан олиб айтиш лозимки, бошқа бир тадқиқотида олим бу хатосини тўғрилагандек бўлади ва Андижон «IX–X асрлардаёқ Андукон сифатида мавжуд бўлган»лигига ишора қилади; «афтидан, XII–XIII асрлар охирида мўғул хонлари Тува ва Хайду томонидан (Андижон) қайта тикланган»лигини таъкидлайди (Бартольд В.В., 1965. 326 б.). Албатта, В.В. Бартольд каби олим XIV асрда яшаб ўтган Хамдуллох Казвини қаламига мансуб «Нусхат ул-қулуб» асарининг мавжудлигини билмаслиги мумкин эмас эди. Ушбу манбага кўра: «Қайду ...Дува ...шаҳри Андижонро ободон гардониданд» – «Қайду ...Дува ...Андижон шаҳрини обод

¹ Хайду ибн Каши ибн Оғотой ибн Чингизнинг ҳукмдорлик даври – 1269/1270–1302/1303 йиллар, Дувахон эса 1291–1306 йилларда ҳукмдорлик қилган (Zambaur E., 1968; Michael Fedorov, 2004-05 S 114; Босворт К.Э., 1971. 197–199-б.)

этиб, кенгайтирдилар (кайта курдилар)» (Жалилов С., 1993. 10 б.). Ҳақиқатан ҳам Дувахон даврида Андижонда сезиларли бунёдкорлик ишлари амалга оширилди. Дувахон (хукмдорлик йиллари 1305–1307) Андижонга Ўрта Осиёни Хитой билан боғловчи халқаро савдо йўлида жойлашган стратегик аҳамиятга эга шаҳар сифатида қарарди. Муин ад-дин Натанзининг «Искандар аноними»да Дувахонга куйидагича таъриф берилади: «Жуда ақлли, саховатли, қудратли, фаросатли ва кўп фазилатларга эга ҳукмдор эди... у бир қанча йирик шаҳарларни, жумладан, «Қуббот-ул исломи Андижон»ни барпо этди» (Қуббат-ул-ислом-муаллифлар изоҳи). (МИКК., 1973 115–116-б.). Дувахон даврида шаҳарда кўплаб масжид ва мадрасалар қурилди. Эски шаҳарлик оксоқолларнинг эслашларича Андижонда Дувахон масжиди харобалари яқин вақтгача мавжуд бўлган (Жалилов С., 1993. 18-б.).

Бу даврда Андижонга айрим мўғул уруғлари кўчириб келинади: хусусан Абд ар-Раззок Самарқандий ўз асарида Андижонга мўғулларнинг қадак уруғига мансуб минглаб вакиллари келганликлари тўғрисида маълумот беради (МИКК., 1973. 153-б.). Натижада шаҳарда ушбу уруғларнинг кўплаб маҳалла ва даҳалари пайдо бўлади. Бу хусусда ҳозирги Андижон ҳудудида мавжуд бўлган айрим маҳалла ва кишлоқларнинг номлари ҳам далолат беради: Қирлик, Чувалачи (Жубалачи), Кўнжи (Кунжи), Бўғра, Сарой, Найман (Жалилов С., 1993. 18-б.).

Темурийлар даври шаҳар ҳаётида янги саҳифа очиб берди. 1377 йилда Андижонда мўғуллар ҳукмронлигига чек қўйилади. Манбаларда қайд этилишича, Андижон «Темурийлар даврида ва ундан кейин ҳукмдор ёки Фарғона ноибининг қароргоҳи бўлган...» (Бартольд В.В., 1965. 326-б.). Амир Темури Андижон ва Ўзганни атроф ерлари билан бирга ўғли Умаршайхга топширади. Амир Темури тарихи билан боғлиқ маълумотларга кўра Соҳибқирон қадами Андижонга ҳам теккан. Яъни 1376 йили баҳорида Амир Темури Ўзганга келади ва Бурхониддин Қилич¹ ҳазратларини қабрларини зиёрат қилади. Сўнгра Андижон орқали Марғилонга, ундан Хўжандга ва Самарқандга йўл олади. Шаҳарни тутган ўрни ва салоҳиятига кўра Соҳибқирон Андижонда ҳам тўхтаган бўлиши керак (Жалилов С., 2013. 154-б.) Кейинчалик бу ерларни унинг фарзандлари амирзода Искандар ва Мирак Аҳмад бошқарадилар. Абд ар-Раззок Самарқандийнинг «Матла ас-садайн ва маджма ал-бахрайн» асарида келтирилишича, Умаршайх даврида 1377–1378 йилларда Андижон атро-

¹ Саййид Бурхониддин Қилич жаноби Расулulloҳ (с.а.в.)нинг Фарғона водийсига келиб қолган авлодларидан бўлиб, Ўзган шаҳрида қорахонийлар даврида яшаган.

фини ўраб турувчи девор қайта қурилган. «Аввалроқ Ўзганд вилоятига йўл олган амирзода Умаршайх Андугон атрофини девор билан ўратиб, вилоятни гуллаб-яшнатди» (МИКК., 1973. 153 б.). Аввалроқ мазкур деворни элшунос А.К. Писарчик қайд этган. Сўнгра Б.Абдулғозиева афтидан арkning айнан шу деворини тадқиқ этган (Абдулғозиева Б., 1993. 6–7 б.). Бу бизларнинг 2002 йилда олиб борган изланишларимиз давомида ҳам ушбу шаҳар девори ўз тасдиғини топган. 1939 йилда Катта Фарғона канали қурилиши мобайнида М.Е. Массон ҳам мазкур даврнинг моддий маданияти намуналарини топган. Унинг қайд этишича, XIX асрнинг Жомеъ масжиди ва минораси худудида XII аср охири – XIV аср бошларига мансуб ўйма гиштлар билан қопланган бино мавжуд бўлган (Массон М.Е., 1940. 53 б.).

1399 йилга келиб Андижон ҳукмдор қароргоҳи вазифасини бажарган. Амирак (Мирак) Аҳмад даврида Мирзо Улуғбек билан бўлган муносабат мураккаблашади ҳамда Андижон бир неча бор қўлдан қўлга ўтади. 1414 йили Катта куч билан Фарғонага юриш қилган Улуғбекка бас кела олмаслигига кўзи етган Амирак Аҳмад Андижон ва Аҳси мудофаасини ўз беқларига топшириб Ўш-Олой орқали Қашғарга қочиб кетади. Кейинроқ Қашғар ҳам Мирзо Улуғбек қўл остига ўтади ва 1449 йилгача унинг ҳукмронлиги остида бўлди.

Мирзо Улуғбекнинг фожиали ўлимидан сўнг темурийлар ўртасида авж олган низолар вақтида мўғулларнинг Фарғонага талончилик ҳужумлари янада кучаяди. Абу Саид Мирзони Ҳиротда эканидан фойдаланган Вайсхон ўғли Эсон Буға бошчилигидаги мўғуллар Андижонга ҳужум уюштирадilar. Мўғуллар шунчалик кўп бўладики, улар Андижонни уч маротаба ўраб оладилар. Андижон ҳокими Мирзо Али Кучук таслим бўлади, кўплаб асирлар билан мўғуллар қайтиб кетадилар (Абдулаҳатов Н., 1996. 41–43-б.).

Самарқанд тахтига ўтиргач Абу Саид Мирзо (1451–1468) Фарғона мулкини ўзининг ўғли Умар Шайх Мирзо Султон Абу Саидга (Мирза Мухаммад Ҳайдар, 1996. 117–118-б.) тақдим этади. Бу вақтга келиб Аҳси бир муддат Фарғонанинг пойтахтига айланади, аммо Еттисувдан хавф солинган, пойтахт яна Андижонга кўчирилади (Абдулаҳатов Н., 1996. 31–59-б.). Шаҳарнинг пойтахт макоми яна бир манбаа – «Тарихи Рашидий»да ҳам тилга олинади. (Машрабов З., Раҳмонов В., 2008; Мирза Мухаммад Ҳайдар, 1996. 190-б.; Мухаммад Ҳайдар Мирзо, 2010. 228-б.).

Бобур даврида Андижон йирик шаҳар сифатидаги мақомини нафақат сақлаб қолади, балки мустақамлайди. Бу борада машҳур «Бобурнома»да кўплаб муҳим маълумотлар келтирилган. Бобур шу шаҳарда туғилиб

ўсганлиги боис ўз кайдларида кўплаб кизикарли маълумотлар беради, хусусан, Андижон қалъаси ва шаҳар дарвозаси таърифланади.

XVI асрда Андижонни Шайбонихон бошчилигидаги ўзбек қабилалари эгаллайди. В.В. Бартольд хабар беришича, XVII асрда бош шаҳар «Андижон» номи билан нафақат шаҳарнинг ўзи, балки бутун вилоят юритила бошланди («Фарғона» сўзидан фақат китобларда фойдаланилган» (Бартольд В.В., 1965. 215 б.). Бу факт Маҳмуд ибн Валининг асариди ҳам эътироф этилганини «Ҳозирда Андижон сифатида маълум бўлган Фарғона» жумласи билан тасдиқланиши мумкин (Хуршид Э., 1998. 5-б.).

XVII асрнинг охири – XVIII асрнинг бошларида Аштархонийлар давлатида беқарор сиёсий вазият ҳукм суради. Узок давом этган низолар, қарама-қаршилиқлар оқибатида XVIII асрда пойтахти Кўкон бўлмиш мустақил давлат – Кўкон хонлиги (1709–1876) вужудга келади¹. Шундай қилиб, Фарғонанинг қадимий давлатчилиги яна тикланади. Бу давлат 1876 йилга қадар, чор Россияси томонидан забт этилгунча давр суради.

Демак, Андижон тўғрисида қисқа ахборотга эга ёзма манбалар X асрдан сўнг пайдо бўлади. Батафсил маълумотлар эса сўнгги ўрта аср манбаларида келтирилади.

¹ Манбаларда келтирилишича, биринчи хон Шохрухбий ўгли Абдурахимбий (1722–1733) Кўкондан уч фарсах (6–8 км) жанубдаги Дехқон тўда кишлогидан туриб бошқарган. Шу даврда 1730-йиллари Кўкон шаҳри қурила бошлаган (Ҳошимов Б., 1996. 66 б.)

Ш Б О Б

АНДИЖОН ШАҲРИДА ОЛИБ БОРИЛГАН АРХЕОЛОГИК ТАДҚИҚОТЛАР

3.1. Археологик тадқиқотлар тарихи

Андижон шаҳри моддий маданияти тарихини ўрганиш шартли равишда XIX аср охирида бошланган. Аниқроқ қилиб айтадиган бўлсак, бу жараён 1890 йилда ер-ўлпон комиссияси аъзолари шаҳар ҳудудига оид дастлабки маълумотларни тўплашга киришганларидан ибтидо топган. 1893¹ йилда мазкур комиссиянинг Фарғона бошқаруви томонидан Андижон шаҳри харитаси қайта тузилган. Ушбу ҳужжатда Чордона (Чардана), Сарвонтепа (Сарвантепа), Култепа (Кюльтепа-Культепа), Кўштепа, Яланғоч Қўрғон, Қора Қўрғон ва Эски Қўрғон² каби археологик ёдгорликлар илк бор шаҳар харитасига туширилган. Қора Қўрғон ва Яланғоч Қўрғондан ташқари санаб ўтилган барча ёдгорликлардан кейинчалик турли даражада сақланиб қолган ва улардаги маданий қатламлар имкон даражасида аниқланиб ўрганилган³.

1939 йилда Катта Фарғона канали қурилишида М. Е. Массон бошчилигида археологик назорат экспедицияси ташкил қилинади. М.Е.Массон Андижонга келганида таниқли устазода сулоласининг вакили Юсуф Али Муҳаммад (Юсуф Али Мусаев) унга шаҳар ҳудудидан топилган ва XIII аср охири – XIV аср бошларига оид қолипчанган «терракот плитка»ларини

¹ А.К.Писарчик томонидан 1939 йилда айтиб ўтилган ва шаҳар коммунал хўжалиги бўлими архивида сақланиб келинган харита, афтидан йўқотилган. Аммо андижонлик тарихчилар С.Жалилов ва Р.Т.Шамсутдиновларнинг шахсий архивида Андижоннинг турли даврлардаги схематик режа-хариталари сақланмоқда.

² 1893 ва 1913 йилларда Андижон уезди танобчиси А.Стариков томонидан тайёрланган харитадан В.Колодовкин томонидан олинган нусхага қаранг.

³ Ганчтепада (Уграёр) Б.Абдулғозиева томонидан олиб борилган археологик изланишлар Андижонсой қирғоғида бошқа, янада қадимий даврга оид ёдгорликлар бўлиши мумкинлигини кўрсатади. Бу ерда милoddан аввалги III-II асрларга оид материаллар аниқланган.

қадим этади (Массон М.Е., 1979. 150-б.). Мазкур экспедиция иккинчи отрядининг раҳбари В.Д.Жуков ҳам Андижон шаҳар ёдгорликлари билан танишиб, X–XI аср археологик материалларини қайд этади (Жуков В.Д., 1951. 74-б.).

Андижонни ўрганишга этнограф А.К.Писарчик ҳам катта ҳисса қўшган. Дастлаб у 1938 йилда Узкомстарис (Ўзбекистон қадим ёдгорликлари ва санъат намуналарини қўриқлаш кўмитаси) топшириғига биноан, кейинчалик эса 1944–1947 йилларда Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси Тарих ва археология институти йўлланмаси билан Фарғона водийси халқ меъморчилигини тадқиқ этади. Хусусан, Марғилон, Андижон, Қўқон ва Наманган шаҳарларини кўздан кечириб, сўров ўтказиш ва меъморий ёдгорликларни қайд этиш йўли билан батафсил ўрганади (Писарчик А.К., 1956. 145–194-б.). Ушбу олима изланишлари туфайли Андижоннинг сўнгги ўрта аср арки ва шаҳристонни тўғрисидаги батафсил маълумотларга эгамиз. Айниқса шаҳар деворлари, қадимий биноларининг қолдиқлари ҳақидаги маълумотлар катта аҳамият касб этади (Писарчик А.К., 1954. 220-б.). А.К.Писарчик томонидан арк ва шаҳристон кўрсатилган ҳолда чизилган Андижон шаҳри режаси асосида кейинчалик Ғ.Дадабоев, Б.Абдулғозиева, Б.Матбобоевлар археологик изланишлар олиб бордилар. С.Жалилов ва Б.Абдулғозиева арк ва шаҳристонни батафсил тадқиқ этиб, шаҳарнинг бутун қолган деворларини А.К.Писарчик маълумотлари билан таққослаш орқали ўрта аср арки ва шаҳристоннинг майдони ва чегараларини аниқлашга муваффақ бўлганлар (Жалилов С., 1989; 1993). 1975 йилда Ўзбекистон ФА Археология институти ходими Ғ.Дадабоев эски шаҳарнинг айрим жойларига назорат шурфларини солади (Дадабоев Ғ., 1975. 22–23-б.). 1-шурф ҳозирги Арк ичи Ҳақиқат кўчасидаги 10-уй ховлисида мудофаа девори ўрнида солинди (101-расм). Текширишлар натижасида деворнинг сақланиб қолган қисми шарқ-ғарб йўналишида 500 метр узунликка чўзилгани маълум бўлди. Ғ.Дадабоевнинг ёзишича, бу ерда деворлар туташган жой топилган. Деворнинг бир қисми Трактор кўчаси ҳудудида сақланиб қолган бўлиб, ҳозирги баландлиги 2–4 метрга тенг. Деворнинг юқори қисми қаттиқ паҳса блоклардан иборат, пастки қисми таркибига майда шағал қўшилган лой блокларидан ташкил топган. Ернинг ҳозирги сатҳидан 1,20 метр чуқурликда девор остки қисми 60–70 сантиметрга кенгайди. 1,50 метр чуқурликда дарё шағали ва қумидан иборат материк қатлами қайд этилди (С.Жалилов., 1989. 63–65-б.). Қазिशмалар муаллифи Ғ.Дадабоев моддий маданият ашёлари топилмаганини таъкидласа-да, С.Жалилов маълумотларига кўра очилган

шурф ёнидаги ҳовлилардан XII–XIII асрларга тааллуқли кулолчилик буюмлари парчалари йиғиб олинган (Жалилов С., 1989. 63-б.).

Шаҳарни ўрганиш борасида Андижон вилояти ўлкашунослик музейи ходими, кейинчалик Ўзбекистон Фанлар Академияси Археология институти илмий ходими Б.Абдулгазиева ҳам самарали фоалият олиб борди. Ўтган асрнинг 60–70-йилларидан бошлаб у шаҳарда археологик кузатувлар ўтказди ва Андижон тарихига оид маълумотлар тўплади. Вилоят музейи ва Педагогика институти ҳамкорлигида Сарвонтепада шурф солинди, аммо шурф материк қатламига қадар етказилмас-да, I–II асрларга оид материаллар олинади (Жалилов С., 1989. 62-б.). 1981 йилдан эса Б.Абдулгазиева бошчилигида Андижон шаҳар ижроия кўмитасининг молиявий кўмагида шаҳар ҳудудида махсус археология қазишмалари ташкил қилинди. Изланишлар 1981–84, 1986–87-йилларда Арк ичи (Арк ичи маҳалласи)да, Чордона ва шахристонда ўтказилди (Абдулғозиева Б., 1990 а). Чордона ва шахристонда режа асосида кўп йиллик қазишмалар олиб борилди. Чордонанинг XII–XIII асрларга тааллуқли бўлган юқори қатлами тўлик қазиб очилди, шимолий қисмида VII–VIII асрларга тўғри келадиган остки қатлам ҳамда улар оралиғида жойлашган ва XIII–XIV асрларга оид қабрлар қовлаб очилди (Абдулгазиева Б., 1999. 90б; шунингдек, Б.Абдулгазиеванинг 1982–1983, 1987 йиллардаги ҳисоботларини қаранг). 1981–1983 йилларда эски шаҳар ҳуудида – аркда шаҳар стратиграфиясини ўрганиш мақсадида бир канча шурфлар солинди, қазилмалар қилинади. Бундан ташқари қалъа деворларини қурилиши, улардан фойдаланиш тарихи тўғрисидаги маълумотлар тўплаш режалаштирилади. Натижада аркнинг жанубий девори 40 метрга қазиб очилди (Абдулгазиева Б., 1993. 5б.; Машрабов З., Жалилов С., 1983) ҳамда сўнгги ўрта аср даврига оид қурилиш қолдиқлари аниқланади: XV–XVI аср ўрталарига тааллуқли куйи қисми ва XVI–XVIII асрларга тааллуқли бўлган юқори қисмининг қолдиқлари. Андижон мудофаа деворлари барпо этилиши санасининг аниқланиши Б.Абдулгазиева археологик экспедицияси ишларининг муҳим натижаларидан бири бўлди. Ушбу девор XIV асрда, яъни Темурийлар ҳукмронлик қилган вақтда бунёд этилганлиги ўз исботини топди. Девор XVI–XVII асрларда ҳам ўз вазифасини бажариб келган. Қазишмалар муаллифининг фикрига кўра, қалъа қорахонийлар даврида ўзлаштирилган ҳудудда барпо этилган (Абдулгазиева Б., 1993. 7 б.).

1987 йилда шахристоннинг шимоли-шарқий қисмида, Арк ичидан шимолроқда жойлашган мадрасанинг ҳовлисида 4x8 метр ўлчамдаги шурф

солинди. Олинган маълумотлар мазкур жойда XV–XVI асрларда бунёд этилган маҳобатли меъморчилик иншооти мавжуд бўлганлигини кўрсатди (92–93-расмлар). Бинони безаб турган майолика (сирланган гулдор сопол) плиткалари ҳам буни исботлайди (Абдулгазиева Б., 1987. 11-б.). Шундай қилиб, 1981–1983, 1987 йилларда олиб борилган археологик изланишлар ушбу ҳудудда антик асрдан сўнгги ўрта асрга қадар бўлган даврга оид маданий қатламлар мавжудлигини тасдиқлади. Шундай бўлса-да, шаҳар тарихининг илк босқичлари етарлича ўрганилмаганлигича қолаверарди.

Шу сабабли 2000 йилдан бошлаб Ўзбекистон Республикаси Археология институти ва З.М.Бобур номидаги Халқаро жамоат фонди томонидан махсус ташкил этилган Андижон археология отряди (раҳбари Б.Х. Матбобоев) археологик изланишларни яна йўлга қўйди. Отряднинг бош мақсади сифатида шаҳарга асос солинган санани ҳамда унинг ривожланиш босқичларини аниқлаш қилиб белгиланди. Тадқиқотлар 2000–2012 йиллар мобайнида ўтказилди ва ҳозирда ҳам давом эттирилмоқда. Дастлаб шаҳарнинг тарихий қисмида сақланиб қолган барча ёдгорликлар ҳисоби олинди ва батафсил археологик текширишлар ўтказиш учун объектлар танланди. Асосий эътибор 1893 ва 1913 йиллардаги тарихий-топография хариталарида келтирилган маълумотларни жалб этган ҳолда ҳозирда қисман сақланиб қолган ёдгорликларнинг жойлашув топографиясига қаратилди ҳамда сақланиб қолган ёдгорликлар ёзма манбаларда келтирилган маълумотлар билан таққосланди. Тизимли ҳар томонлама таҳлил асосида XX аср бошидаги шаҳар хариталарида 8 та меъморий-археологик объектлар, 11 шаҳар қабристонлари, 39 та масжид қайд этилди. Мазкур ёдгорликлар шартли равишда қуйидаги гуруҳларга киритилди:

1. Археологик жиҳатдан қайд этилган маданий қатламга эга ёдгорликлар: Чордона, Сарвонтепа, Қўштепа I, Қўштепа II, Яккатепа, Ганчтепа–Уграёр (уйсозлик комбинати ҳудуди), Култепа¹, ўрта аср арки ва шаҳристон² ҳудуди;

¹ Култепа ўлкашунослик музейининг собиқ биноси ўрнида жойлашган ҳамда XVII–XVIII асрларда вайрон бўлган. Мазкур ҳудудда қорахонийлар давридан аввалги даврларга тааллуқли материаллар аниқланмаган. Бироқ унга яқин ҳудуд – вилоят ҳокимлиги бинolari атрофида бир оз кўҳнароқ топилмалар ҳам учраб туради.

² Шаҳардаги яна бир археологик ёдгорлик – Навоий шохкўчасидаги сағана (I–IV аср) Б.Абдулгазиева томонидан аниқланиб, қазиб олинган. Бу ерда катакомба кўринишидаги еттита қабр очилган (Абдулгазиева Б., 1980. 444-б.).

2. Гарчи археологик казишмалар олиб борилмаган бўлса-да, турли даврлар кулочилиги махсулотлари топилган ёдгорликлар: Қоракўрғон (вилоят халқ таълими бошкармаси базасининг ўрни), Афғон боғи, Окгўр (Н.Ҳақимов кўчаси), Мушктепа, Ўразонтёпа (Мехнат кўчаси, 156-уй);

3. Маҳаллий аҳолидан олинган маълумотларга кўра маълум бўлган ёдгорликлар: Шодмонбува мазори, Бобо Саъдин, Шигоусун ота ўрта аср кабристонлари (Абдуллаев Б., Иванов Г.П., Матбабаев Б.Х., 2001. 18–25-б; Абдулгазиева Б., Абдуллаев Б., Матбабаев Б.Х., 2002 4–12-б.).

Куйидаги биринчи гуруҳга мансуб ёдгорликларда археологик изланишлар олиб борилди: Чордона (Т.Келдиев кўчаси), Сарвонтёпа (Сужоат кўчаси чоррахаси, 19-уй, Тутзор кўчасидаги 29–33-уйлар оралиги ва Иттифок кўчаси), Яккатёпа (Далварзин кўчасидаги 67- ва 69-уйлар оралиги), Қўштёпа I (Шахрихон кўчасининг жуфт сонли уйлар томонидан бошланиши), Арк ичи (Ташкилот кўчасидаги 41- ва 42-уйлар оралиги), Шахристон (шурф Ҳақиқат кўчасидаги 13-уй ховлисида қовланган). Асосан Андижоннинг Эски шаҳар ва унга туташ бўлиб, 1881 йилги режа-харитада кўрсатилган ҳамда шаҳар ташки деворининг ички томонида жойлашган худудлар ўрганилди. Қазиишмалар юқорида таъкид этганимиздек Чордона, Сарвонтёпа, Арк ичида амалга оширилди. Яна тахминан 20 та жойда (арк, шахристон, рабодда) шурфлар солинди (10-расм). 2000–2012 йилларда Андижонда куйидаги археологик изланишлар олиб борилди:

1. Чордонадаги археологик казишмалар (2000–2003).
2. Сарвонтёпадаги тадқиқотлар (2001–2003, 2007).
3. Арк ичи, шахристондаги археологик изланишлар (2001–2002, 2006).
4. Шахристон деворининг (жанубий ва ғарбий) ташқарисиди, яъни рабодда шурфлар ёрдамида олиб борилган кидирув ишлари (2007–2012).

3.2. Чордонанинг археологик ўрганилиши

2000 йилги археологик тадқиқотлар Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академиясининг Археология институти отряди томонидан З.М.Бобур номидаги Халқаро жамоат фонди ва «Мадор» хусусий корхонаси кўмагида олиб борилди. Андижон шаҳри худудида амалга оширилган мазкур археологик изланишларнинг асосий мақсади шаҳарга асос солинган санани аниқлашдан иборат эди.

Юқорида қайд этилганидек, Андижонда археологик ва меъморий ёдгорликлар деярли йўқ бўлиб кетган эди. Мавжуд узук-юлук кўринишдаги

кам сонли моддий ва бошқа манбалар эса ахборотга ниҳоятда камбағал эди. Маданий қатламларнинг хусусиятларига қараб, ҳар бир ёдгорлик учун алоҳида услуб қўлланилди. Чордонада қатламлаб, қурилиш горизонтлари бўйича қовлаш услубидан фойдаланиб, топилмалар ҳам шу тариқа ҳисобга олинди. Сарвонтепада эса маданий ётқизикларни қатламма-қатлам очиш услубидан фойдаланилди.

2000 йилда қазилмалар Чордонанинг фақат энг тўлиқ сакланиб қолган қисмида олиб борилди. Қазилмалар ҳозирги шаҳарнинг шимоли-ғарбий қисмида, ўрта аср Аркининг шимоли-ғарбида, Далварзин ариғи қирғоғида Тўхтасин Келдиев номидаги маҳаллада амалга оширилди. Тепаликда баландлиги 10 метрли мўъжазгина ер қолган бўлиб, бу жойдан ҳозирда ҳўжалик ишлаб чиқариш мақсадларида фойдаланилади. Топография режасини ўрганиш ва объектни тадқиқ этиш орқали унинг дастлабки майдони анчагина йирик бўлганлиги аниқланди. Маҳаллий аҳоли вакилларининг таъкидлашича, ҳозирги мавзедан шимолроқда жойлашган учбурчаксимон жой майдони тўлалигича тепаликдан иборат бўлган.

Шурф-1. Чордона мавзеси пастки қатламларининг стратиграфияси ва санасини аниқлаш учун ҳозирги мавзенинг экскаватор билан қовлаш оқибатида ҳосил бўлган қиялик қирғоғидан шимоли-шарққа томон 3 метр масофада майдони 3 x 5 метрли 1-шурф солинди.

Дастлабки икки ярус чуқурлигида (репердан XVI ва XVII яруслар) шурфнинг бутун майдони бўйлаб қоришиб кетган замонавий чиқиндилар, ахлат ва тепалик қисмининг вайроналаридан иборат қатлам кузатилди. Ўрта асрларнинг (XIII асрдан илгари) турли даврлари ва ҳозирги замонга мансуб пишиқ ғишт ҳамда қуллочилик буюмларининг бўлаклари аралашган ҳолда топилди. Қазилма диагонали бўйлаб репердан 850 см чуқурликда, шарқий бурчакда эни 130 см бўлган ғишт девори қолдиқларининг юқори чети аниқланди. Юқори намлик ва босим сабабли девор ичидаги ғиштлар ўз шаклини анчагина йўқотган эди. Шундай бўлса-да, қирғоқ бўйлаб олинган қирким (разрез) ғиштларнинг ўлчамларини аниқлаш имконини берди – 42 x 26 x 10 см. Девор репер нуктасидан 970 см чуқурликка қадар кузатилди. Ундан шимол ва жанубга қараб кетган зич жойлашган ҳам ғишт уюми очилди. Айни вақтда шимолий бурчакда, 850 см чуқурликдан бошлаб 1000 см га қадар шимолий йўналишда кескин пасайиб боровчи ғишт уюми зичлигининг ўрта даражагача пасайиши қайд этилди. Шурфнинг жанубий қисмида зич уюмнинг остида катта микдорда қуйган ёғочнинг қўмир бўлаклари, қул ва қуллочилик буюмларининг парчалари қоришиб кетган

юмшок сарик тупрок қатлами (қалинлиги 70 см.гача) топилди. Унинг остида эса ўрта даражадаги зичликка эга уюм жойлашганлиги маълум бўлди. 1070 см. чуқурликка етгач (XXII ярус) ер ости сувларининг сизиб чиқиши натижасида қазишмалар тўхтатилди.

Ёдгорликни юқори майдончасидаги қазишмалар. Айна вақтнинг ўзида ёдгорликнинг юқори майдончасида ҳам қазишмалар олиб борилди. Аввалги изланишларни бу ерда Б.Абдулғозиева олиб борган бўлиб, тадқиқотчи илк ўрта асрлар ва қорахонийлар даврига тааллуқли қатламларни очишга муваффақ бўлган эди (Абдулғазиева Б., 1991. 132–137-б.). Бу галги уринишдан мақсад эса аниқланган даврларга қадар бўлган маданий горизонтларнинг стратиграфиясига ойдинлик киритиш эди.

Ёдгорликнинг аввалги сафар очилган горизонтларининг жанубий қисмида жануби-ғарб – шимоли-шарқ қизиги бўйлаб йўналтирилган, репердан 140–150 см сатҳда бошланган 8x4 метр ўлчамли қазилма қовланди. Емирилган юқори қатлам остидан ғиштли уюм очилиб, унда кўп миқдорда кул, ёниб кетган ёғоч конструкциялар ва куйинди тупрок мавжудлиги аниқланди. Ушбу қатлам остидан эса сатҳи жанубдан шимолга қадар пасайиб борувчи (160 см дан 245 см гача) зичлаб қотирилган пол топилди. Биринчи полнинг остидан ҳеч қандай меъморий иншоот қолдиғи аниқланмади. Қовланган қазилманинг марказий қисмидаги полдан шакли думалоқ, диаметри 100 см бўлган бадраб¹ топилиб, у қазилманинг юқори сатҳидан 250 см чуқурлик қазилган эди. Бадраб қадимий қурилиш чиқиндилари билан тўлган. Полда учта синган идиш қолдиқлари. Бири – кулол чархида тайёрланган тувак бўлиб, ўлчамларига кўра хумчага мос келарди. Бадрабдан ғарбда, афтидан, дастгоҳда тайёрланган кўза парчаси, шимолда эса ҳалқасимон сопли бутун кўзача топилди. Шу полнинг ўзида, қазилманинг ғарбий четида, унинг жанубий бурчагидан 4 метр нарида темирдан ясалган ханжар парчасига дуч келинди. Пол остида хом ғиштдан урилган ва перпендикуляр кесишган икки девор қолдиқлари аниқланди. Биринчисининг қалинлиги 50–60 см бўлиб, шарқий четдан ғарбий четгача чўзилган ҳолда, жанубий четдан 300 см узокликда жойлашган эди. Қалинлиги 100 см ли иккинчи девор ғарбий чеккадан 90 см нарида биринчи деворга перпендикуляр ҳолда туташган бўлиб, жануби-ғарбий бурчакдан жанубий чекка томон 120 см га йўналган эди. Деворларга иккинчи пол ҳам яқин келган эди. Поллар ўртасида бир

¹ Бадраб одатда юмалоқ қилиб чуқур қазилган ва унга маиший чиқиндилар ташланган, ахлатхона дейиш мумкин.

қанча юпқа қатламларни тозалаб очишга муваффақ бўлиндики, бу қатламлар мазкур ерда турли даражада ва турли муддатларда ҳаёт кечирилганидан далолат беради. Иккинчи пол сатҳи остида, қазилманинг марказий қисмида текис гиштли уюм очилди. Қазилма 270–300 см гача етказилди ҳамда дала мавсуми яқунланганлиги сабабли тўхтатилди.

Устки қатламларни очиш натижасида учта хона қолдиқлари топилган. Қайд этилган материаллардан келиб чиқиб хоналарнинг юқори сатҳини VII–VIII асрлар, иккинчи, яъни остки сатҳини V–VI асрларга тааллуқли, деб эътироф этиш мумкин.

Топилмалар. Юқори майдончада олиб борилган тадқиқотлар натижасида ҳамда I-шурфдан олинган археологик материаллар милоддан аввалги биринчи асрлар – милодий асрлар бошидан тортиб, VII–VIII асрларга қадар бўлган даврни қамраб олади. Ҳандақ, бадрабларга тўлиб қолган ашёлар, казиб олинган материаллар орасида ўрта асрларга оид комплексларнинг бўлақлари, хусусан юқорида тилга олинган темир ханжар парчаси учрайдики, булар кейинги даврга тўғри келади (XII–XIII асрлар). Қўлга киритилган материаллар асосан кулолчилик буюмлари намуналари, тош ва темир маҳсулотлари, хайвон суяқлари қолдиқларидан иборат. Топилмаларнинг аксарияти сопол идишлар ва бошқа кулолчилик маҳсулотларидан иборат. Улар хронологик тарзда куйидаги катта гуруҳларга тақсимланади:

I давр. Милодий аср бўсағасига қадар бўлган даврга оид кулолчилик маҳсулотлари унчалик кўп эмас ва асосан гишт ёки лой қоришмаси таркибидан топилган. Сопол идишлар юпқа, жарангдор, яхши тоблаб пиширилган, икки томонига қуюқ кизил, баъзан эса ялтирок ангоб берилган. Асосан коса, товоқ, хурма, кўза каби идиш хиллари учрайди. Ҳозирги коса ва ликобчаларга ўхшаб кетадиган кулолчилик буюмлари ҳам кўплаб учрайди.

Ушбу кулолчилик маҳсулотлари комплекси Шўрабашот, Симтепа, Гайраттепа ёдгорликларидан топилган идишларга яқин туради ва Н.Г.Горбунова томонидан таснифланган Ф/II комплексига мос келади ҳамда санаси милоддан аввалги биринчи асрларга тақалади (Горбунова Н.Г., 1979. 137–138-б.).

II давр. Милодий биринчи асрлар кулолчилиги кўплаб ашёвий манбалар билан ифода этилган. Идиш-товоқлар усти кизил, қорамтир, жигарранг ангоб билан қопланган. Аксарият ҳолларда ангоб ташқи тарафига суртилган бўлса-да, икки тарафлама ангобланган идишлар ҳам учрайди. Зувала килишга мўлжалланган лой яхшилаб қорилган, аммо хумдонда бир маромда пишитилмаган. Мазкур комплексда идиш сиртига тирнаб

безак берилган кулолчилик маҳсулотлари илк бор аниқланди. Жумладан кулолчилик чархида тайёрланган коса шундай услубда ишланган ҳамда икки тарафига тўк жигаррангли ангоб берилган ҳолда пардозлаш, ялтиратиш излари мавжуд. Яна бир коса ташқи тарафидан қора ангоб билан қопланган бўлиб, ички томонига ангоб чизиклар тортилган. Мазкур идишлар гуруҳи қазिशмада энг кўп қайд этилганлар сирасига киради ва «қизил ангобланган кулолчилик маҳсулотлари даври»га тааллуқлидир. Бу каби комплекслар идишлари жарангдорлиги ва сопол идиш деворларининг юпкалиги билан хусусиятланади (Горбунова Н.Г., 1979; Заднепровский Ю.А., 1985. 304–317 б; Козенкова В.И., 1964; Заднепровский Ю.А., Матбобоев Б.Х., 1991, 62–72 б; Қудратов С., 1992).

III давр. III–IV асрлар кулолчилиги ундан аввалги комплексдан деярли фарқ қилмайди. Уни алоҳида ажратиш анчагина мушкул бўлса-да, бу даврга тааллуқли кулолчилик маҳсулотлари энг кўп микдорли гуруҳни ташкил этади. Идишларнинг усти қизил, ғишт рангидаги, қорамтир, жигарранг тусда ангобланган. Одатда ангоб ташқи тарафигагина суртилса-да, икки тарафлама ангобланган идишлар ҳам учрайди. Айрим идишларда ангоб излари ўчганлигини кўриш мумкин. Лойи яхшилаб қорилган ҳамда бир текисда қиздириб пишитилган. Мазкур комплексда тирнаб гул солинган кулолчилик маҳсулотлари ҳам қайд этилган. Мазкур безак идиш хумдонда пишитилгач, идиш сиртига ўткир асбоб билан ишланган. Одатда безакка геометрик, баъзан эса антропо-зооморф шакллар берилган. Кулолчилик идишлари орасида шакли-шамойили турли хил бўлган ликобчалар, хурмалар ажралиб туради. Тирнаб ишланган безакли тувакни алоҳида қайд этиш жоиз. Сопол идишнинг ўткир асбоб билан йўнилган жимжимадор дастаси диккатга сазовор. Бу – қизил ангобланган кулолчилик идиши юзасига Фарғонача ишлов беришнинг қадимий услуби аломатларидан саналади (Заднепровский Ю.А., 1960а 24–25 б., 9-расм; Горбунова Н.Г., 1970. 119 б. 1-расм). Иккинчи гуруҳ каби кулолчиликнинг учинчи гуруҳи ҳам «қизил ангобланган кулолчилик маҳсулотлари даври» сирасига киради. Бу каби идишлар жарангдорлиги ва деворларининг юпкалиги билан ажралиб туради. Мазкур давр қизил ангобланган идишлар кулолчилигининг гурқираб яшнаган даври ҳисобланади ҳамда айрим маълумотларга кўра ушбу даврга тааллуқли бўлган Фарғона ёдгорликларининг сони 1000 га яқин, бошқа хулосаларга кўра 600 тага етади. Шу ўринда II–III даврлардаги Чордона археология комплексини Мингтепа, Ғайраттепа, Керкидон, Қуюктепа, Култепа ва бошқа ёдгорликлар билан таққослаш мумкин (Горбунова Н.Г., 1979; Заднепровский

Ю.А., 1985. 304–317 б; Козенкова В.И., 1964; Исамиддинов М.Х., Матбабаев Б.Х., Кучкаров Т., 1983; Қудратов С., 1992).

IV давр. V–VI асрлар кулолчилиги ҳам етарлича миқдорда аниқланган. У асосан юқори қазилманинг иккинчи полида қайд этилган. Қизил ангоб билан копланган идишлар билан бир қаторда ангобсиз ёки жигарранг ангобли идишлар учрайди. Сопол идишлардан хурма, ликоб, коса, хумларни кўрсатиб ўтамиз. Кўза бўғзининг ташқи тарафидан учлари пастга қаратилган учбурчак шаклида галма-гал такрорланувчи тирнаб ишланган безаклар солинган. Гултувак кўринишли идишнинг бўғзи остига тирнаб ишланган безак туширилган. Шунга ўхшаш, аммо безаксиз идиш учрайди. Топилмалар орасида анчагина дағал ишланган қозонларни кўриш мумкин. Улар афтидан секин айланадиган кулол чарҳида тайёрланган. Ягона нусхада йирик хум топилган, унинг таг қисми ҳам мавжуд. Тирнаб ишланган безакли косача парчасини ҳам айтиб ўтиш лозим. Бу комплексда турли идишларнинг таг қисми кўплаб учрайди.

Маълумки, V–VI асрлар комплекси Косондаги Мунгтепадан, шунингдек, Қуюктепа II, Култепадаги Г комплекси, Ғайраттепа II/4дан топилган идишларга айнан ўхшайди ва бир давр билан саналанади. Аммо Чордонадаги шурф материаллари орасида ангоб хошияли идишлар ва дастали кўзалар учрамайди (V–VI асрлар комплекси тўғрисида батафсил маълумотлар: Матбабаев Б.Х., 1999).

V давр. VII–VIII асрлар кулолчилиги 2000 йилги қазилманинг юқори полидан олинган¹. Идишлар сиртига айрим ҳолларда оч рангли ангоб берилган, баъзи жойларда ангоб ўчиб кетган. Топилмалар орасида кўза, қозон, тувак хиллари учрайди. Ҳалқасимон дастали кўзача, саёзрок манқалдонлар киради. Комплекسدан, шунингдек, илк ўрта асрларга хос бўлган кўзанинг япагисимон бурнили кўза ҳам қайд этилган. Деворлари ичкарига енгилгина қайриб ишланган коса топилган. Айрим жиҳатлари бўйича янада олдинги даврларга хос иккита сопол идиш учрайди. Уларнинг бири кулол чарҳида хумчага ўхшаб шакл берилган катта тувак бўлса, иккинчиси дастгоҳда ишланган сирти нотекис йирик кўза.

Булардан ташқари юқори қатламлардан сурматош ва икки тиғли темир ханжар бўлаги топилган. Ханжар дастасида ёғоч қолдиқлари аниқланган. Дамининг шакли ва топилма жойидан келиб чиқиб, мазкур ханжарни бир оз

¹ Мазкур кулолчилик намуналари гуруҳи Б.Абдулғозиева томонидан ҳам топилган эди (Абдулғозиева Б., 1991. 132–137-б).

кечки даврга, эҳтимолки, XII–XIII асрларга тааллуқли эканлигини тахмин қилиш ўринли бўлади, негаки топилма ёнидан мазкур маданий қатламга кейинги даврларда қўйилган мазор вайроналари қайд этилган. Ханжар, афтидан, шу мазорга тааллуқли бўлган.

Хулоса қиладиган бўлсак, Чордонадаги изланишлар натижасида VII–VIII асрга тааллуқли материаллар топилди ҳамда илк бор I–IV асрлар қатламини аниқлашга муваффақ бўлинди. Янада қадимийроқ қатламларнинг мавжудлигини ҳам инкор этиб бўлмайди, чунки қоришма ва хом гишт орасидан эрамиздан аввалги асрларга хос кўплаб ашёвий парчалар топилган. Аммо бу қатламларни синчиклаб текширишга 1070 сантиметр сатҳдан бошлаб сизиб чиқувчи ер ости сувлари йўл бермайди.

2001 йилги археологик изланишлар. 2000 йилги қазилма шарқий томонга 4 метрга ва жанубий томонга 6 метрга кенгайтирилди. Қазилма майдони 8x14 метрни ташкил этди. Бундан ташқари қазилманинг ғарбий қисми (А–4 квадратининг ғарбида) маданий чўқиндиларни аниқлаш мақсадида 1,5 метрли қўшимча қирқиб қўрилди (38-расм).

Б.Абдулғозиева томонидан дастлаб олиб борилган изланишлар натижасида иккита қурилиш горизонти хона қолдиқлари билан бирга аниқланган эди. Улар VII–VIII ва XIV–XVI асрларга тўғри келарди. Муаллиф илк қатламлар эрамизнинг дастлабки асрларига тааллуқли бўлган деб ҳисоблаб, иморат VIII аср бошида вайрон бўлган, XIII–XIV асрларга келиб ушбу ҳудуддан қабристон сифатида фойдаланилган, XIV–XV асрларда эса янги иморат қад ростлаган деган хулосага келган (Абдулғазиева Б., 1991. 132–137-б.; Абдулғазиева Б., 1999. 99–101-б.) Ўша қазилмаларни инобатга олган ҳолда биз устки қатламларни тозалаб бўлгач, III қурилиш горизонтини очишга киришдик¹.

Қазилмалар давомида иккита қурилиш горизонти аниқланди. Аввалги мавсумда ҳам иккита қурилиш горизонти очилган эди (I–II босқичлар). Ушбу мавсумда эса III қурилиш горизонтида қўрғон деворининг бир қисмини очишга муваффақ бўлинди. Бунда деворлар оралиғидаги коридор-йўлакча (галерея) топилган. Галерея 1,8 метр чуқурликка қадар кузатилиб, давоми борлиги маълум бўлди. Унинг ташқи қирраси озгина қийтиқ ҳолатда бўлиб, деярли тик тушган. Девор эни 2–2,2 метр, пахсадан кўтарилган. Деворлар оралиғидаги коридорнинг эни 1,3 метрга тенг бўлган ҳолда тўрт сатҳли

¹ Чордонадаги янги қурилиш горизонтларини очишда уларнинг рақамланиши аввалгиларининг давоми сифатида юритилди.

поли мавжуд. Полнинг тўртинчи сатҳи 1,3 метр чуқурликда жойлашган. Поллар оралиғи хом ғишт ҳамда кам миқдордаги сопол бўлаклари билан зич тўлатилган. Деворлар оралиғидаги коридордан III ва IV қурилиш горизонтлари даврида фойдаланилгани аниқланди. Кейинчалик II қурилиш горизонти даврига келиб эса ҳарсанг тошлар билан тўлдириб юборилган, шу боис девор қалинлиги 5 метргача кенгайган. Тураржой мавзесининг қазиб олинган қисмидан ички девор бўйлаб жойлашган айвонли ҳовли очилган. Айвоннинг сақланган эни 1,2 метр. Афтидан ясси том ёғоч устунларга жойлаштирилган (учта устун излари топилган).

Айвонда озик-овқат захиралари сақланган бўлиб, бу ерда турли хўжалик юмушлари бажарилганлигидан аниқланган топилмалар далолат бериб турибди. Айвоннинг ғарбий қисмида деворнинг қулаши оқибатида синиб, парчаланган ҳум турган. Шу ернинг ўзида қўл тегирмон тоши жойлашган. Улардан сал нарида йирик сопол кўза ва тувакча топилган.

III ва IV қурилиш горизонтлари оралиғида бир муддат ташландик давр ҳукм сурган дейиш мумкин, негаки бу ораликда сопол буюмлар ва хайвонларнинг суяқларидан иборат қалин кул қатламлари жойлашган. Кейинги IV қурилиш горизонтида қазилманинг жанубий қисмида сахна кўринишидаги кенг майдонча қазиб олинди. Майдончанинг узунлиги 8 метр, эни 5,4 метр, баландлиги эса 0,4 метрдан иборат. Бу иншоот хом ғиштан қурилиб, пастки қисми бўлақлардан, юқори қисми эса текис терилган қаторлардан ташкил топган ҳамда қалин қилиб лой сувоқ қилинган. Ғиштларнинг ўлчамлари илк ўрта асрларга хос: 45x26x9; 40x30x8; 39x26x8; 46x26x9; 41x25x9; 40x25x8; 40x28x9 см. Ғиштнинг бу каби ўлчамлари V–VI асрларга хос бўлган. Устунлар учун мўлжалланган чуқурча-уяларнинг мавжудлиги том ясси кўринишга эгаллигидан далолат беради. Қазилманинг ғарбий қисмида битта устун излари сақланиб қолган. Айвоннинг шимолий четида диаметри 50 сантиметрли чуқур кўринишидаги ўчоқ турган. Ўчоқ катта қозонга мўлжалланганлиги аниқ. Ҳовли худудида яна бошқа ўчоқлар ҳам мавжуд бўлган. Улардан бири қазилманинг ғарбий қисмида жойлашган бўлиб, бевосита полга қурилган ҳамда юқоридан тўғри бурчак шаклига эга. Ўчоқ ичида оқ рангдаги кул излари қолган.

Қазилманинг шимолий-шарқий секторида кул ва кўп миқдордаги кулолчилик буюмларидан иборат маданий қатламлари очилди. Мазкур қатламлар 4,2 метр чуқурликка қадар кузатилади. Шунингдек, яна бир – V қурилиш горизонти очилди. Қатламлар шарқий ва ғарбий томондан кескин пастлаб борганлиги боис дастлаб ахлат хандақ мавжудлиги тахмин қилинган

эди. Аммо кейинги изланишлар бу фараз нотўғрилигини тасдиқлади. Аслида эса шарқ-ғарб йўналиши бўйлаб жойлашган қалин пахса девор очилди. Девор 4 метр узунликда кузатилган ҳолда (қазилманинг шимоли-шарқий бурчагидан ҳисоблаб), 1,7 метр чуқурликкача боради ҳамда янада чуқурлашиб кетади. Бу изланишдан қасрга ўхшаш маҳобатли иншоотнинг қолдиқлари топилгандай таассурот қоларди. Иншоот вайрон бўлгач, бу жойга хўжалик чиқиндилари ташланганлигини сезиш осон.

Афтидан, IV ва V қурилиш горизонтлари ўртасида яна бир горизонт мавжуд эди. Ҳар ҳолда улар оралиғида ётган қатламлар бунга ишора қилмоқда. Қолаверса, шу сатҳда жойлашган бу каби қатламлар ва пол қазилманинг жанубий қисмида ҳам қайд этилган. Кейинчалик пахса девордан фойдаланилмай қўйилганда унинг юқори қисми қирқиб ташланиб, атроф майдон текисланган. Девор бўйлаб, 2,5 метр чуқурликда пол сатҳи кузатилади. Пол куйинди қатлам билан қопланган. Куйинди қатлам устида эса 30–40 сантиметр қалинликдаги девор вайроналари жойлашган. У эса ўз навбатида 2 метр чуқурликда текисланган қалинлиги 10 см яшил кулранг қатлам билан қопланган. Ушбу қатлам ҳам ғишт бўлақларидан иборат 30 сантиметр қалинликдаги уюм билан қопланган. Яъни IV ва V қурилиш горизонтларини умумий қалинлиги 80 сантиметрга тенг қатламлар ажратиб туради.

Қурилиш горизонтларининг санасини аниқлашда сопол идишлар муҳим аҳамият касб этади. Қазилманинг шимоли-шарқий сектори бу каби топилмаларга ниҳоятда бойлиги маълум бўлди. Таъкидлаш керакки, горизонтлар бўйлаб олиб қаралганда, сопол буюмларни тайёрлаш услуби ва технологиясида кескин фарқ йўқ. Бу эса қурилиш горизонтлари оралиғида узоқ муддатли хронологик узилишлар бўлмаганидан далолат беради. Шу сабабли улар яхлит ҳолатда тадқиқ этилади.

Барча сопол буюмлар ёпма қўлда тайёрланган ва кулолчилик маҳсулотларига тоифаланган. Бунда аксариятини кулолчилик маҳсулотлари ташкил этса, ёпма қўлда тайёрланган буюмлар асосан қозон, ҳум ва кўзалардан иборат. Кулолчилик маҳсулотлари хилма-хиллиги билан ажралиб туради: улар коса, паймона, ёғлоғи, тувак, тоғора, кўзалар билан ифодаланган. Бир қисми қизил, қора, жигарранг анғоб билан қопланган. Анғоб баъзан нурсиз, оч, сифатсиз берилган бўлса, айримлари сифати яхши. Паймона ва косалар тўлиқ анғобланган ҳолда, бошқа идишларнинг фақат ташки томониғагина анғоб берилган. Одатда идиш сиртига хошия сифатида анғоб бериш, йирик ва майда тарам-тарам ботиқ чизиклар тортиш оркали

безак берилган. Ботик чизиклар тортиш (рифление) идишни кулол чархида айлантириб амалга оширилган.

Идишларнинг барча турларига батафсил тўхталмасдан, топилма санасини аниқлаш учун муҳим бўлган айримларигагина эътибор қаратамиз. Хусусан, барча горизонтлар учун хос бўлган сферасимон ишланган кўзалар кизил ангоб билан копланган. Гардиши воронкасимон кенгайиб боради, жўмраги қувурга ўхшаш, воронкасимон танаси эса икки қарама-қарши томондан хиёлгина япалокланган. Мазкур кўзаларнинг дасталари ҳам ўзига хослиги билан ажралиб туради. Яъни улар ёйсимон бўлиб, юкори қисми билан гардишга маҳкамланган ҳолда гардиш устидан озгина бўртиб туради. Дасталар пластинкасимон кўринишга эга, кесмада энсиз, кесмада тўғри тўртбурчак шаклга эга дасталар ҳам учрайди. Мутахассислар фикрича мазкур кўзалар III–V асрларда пайдо бўла бошлаган (Литвинский Б.А., 1973. 120-б.). Бу каби кўзалар Поп туманидаги Мунчоктепа сағанасидан (Матбабаев Б., 1999. 6-, 29–30 расмлар) ҳамда Андижон вилояти Балиқчи туманидаги 2-тепанинг V–VI асрлар катламиндан (Абдулгазиева Б., 1987. 69 б. 1-, 8-расмлар), Фарғона водийси ғарбидаги Тўдаи-Калон ёдгорлигидан топилган. Бу жойда III–IV асрларга тааллуқли комплекс аниқланган (Салтовская Е.Д., 1964. 18, 49. 50-б. 2-расм). Кўзаларнинг бу каби тури VI–VIII асрларда (Литвинский Б.А., 1973. 120, 121-б. 35,3-жадвал) Ўрта Осиёда, шу жумладан, Фарғонада кенг тарқалган бўлган ҳолда япаки бурун жўмрак идиш гардишига мустаҳкамлана бошланади ва дастасига ҳам маълум ўзгаришлар киритилади. Япаки бурун жўмрак нафакат кўзаларда, балки тувакларда ҳам учрайди. Паймона ва қадахлар ҳам қатта кизикиш уйғотади, улар остки қисмларида фарқ қилиш мумкин (49-расм, 10–14). Цилиндрик шаклдаги юкорига қараб кенгайиб борувчи қадахларнинг ости текис ишланган; шунингдек, идишга бир неча бор такрорланувчи тенгёнли учбурчак белги туширилган. Айтиш жоизки, ости ўткир асбоб билан қирқиб олинган турли идишлар II–V асрларда Фарғонада кўплаб учрайди (Абдулгазиева Б., 1987. 67-б. 1, 16, 18, 19, 21 расмлар). Юкоридегилардан келиб чиқиб, қовлаб очилган қурилиш горизонтларини V–VI асрлар билан изохлаш мумкин. III ва V қурилиш босқичлари планиграфияларининг ўхшашлиги, яъни ҳар иккаласида ҳам айвонларнинг мавжудлиги, иккала даврда ички коридорлардан фойдаланиб келинганлиги, уларнинг хронологик жиҳатдан яқинлигини исботлайди. Айни вақтда V горизонтдан сўнг эса узок муддат ташландик ҳолат ҳукм сурганлиги боис бу қурилиш горизонтини юкоридегиларга ўхшаш деб бўлмайди.

2002 йилги археологик изланишлар ёдгорликнинг икки жойида олиб борилди: юқори майдончадаги қазилма (Р-2 қазилма кенгайтирилган) ва шимоли-шарқ/жануби-ғарб чизиғи бўйлаб қирқим (узунлиги 28,5 метр) (38–39-расм). Қазилмалар майдонининг кенгайиши туфайли топилмалар жойи горизонтларнинг очиб борилишига қараб қайд этилди. Курилиш горизонтлари юқоридан бошлаб рақамланди. Биз III, IV, V ва қисман VI курилиш горизонтларини очишга муваффақ бўлдик.

Мазкур ерга кейинчалик кўйилган қабрлар (XIII–XIV асрлардаги) сабабли III курилиш горизонти қисман сақланган холос. Қазилманинг шарқий қисмидан майдони 5–6 кв метр бўлган пол аниқланди. Унинг қолдиқлари шимолий ва жанубий мудофаа кўрғонлари ёнида ҳам қайд этилган. Қазилманинг шарқий қисмида ўша даврга тааллуқли ғарб-шарқ чизиғи бўйлаб йўналган, қалинлиги 80–85 сантиметр, баландлиги 20–30 сантиметр ва узунлиги 3 метр атрофидаги пахса девор вайроналари қайд этилди. Шарқий қисмда девор жанубга қайрилиб, 1 метргача давом этган. Мазкур сатҳда IV курилиш горизонтига оид ғиштли тўшамага ўйиб ўрнатилган №2 ўчоқ қайд этилди. Ўчоқ режаси тўғри бурчак шаклида бўлиб, бурчаклари думалокланган (60x45 см.), унинг жанубий қисмида кул учун мўлжалланган кичкина чуқурча (ҳандак) мавжуд (20x20 см.). Ўчоқ деворлари олов изларидан нишона беради, унинг ичида эса кул ва сўнган чўғ қолдиқлари мавжуд. III курилиш горизонти билан пахсадан тикланган жанубий ва шимолий мудофаа деворлари боғланган.

Кучли куйган қатлам сифатидаги IV курилиш горизонти бутун қазилма бўйлаб кузатилади. Ушбу горизонтда 2001 йилда ғиштли тўшама топилган бўлиб (Абдулгазиева Б., Абдуллаев Б., Матбабаев Б., 2002. 5-б.), у 40 кв метрни ташкил этади. Қазилма олиб борилган мазкур мавсумда тўшама 80 кв метрда аниқланди, афтидан у горизонтнинг жанубий қисмини эгаллаган ҳолда жанубий мудофаа деворига қадар етиб борган. Тўшаманинг тўғри бурчакли хом ғиштли 38–44x26–28x8–9 сантиметр ўлчамга эга. Бу ерда аниқланган иккита чуқурча (айвон томини ушлаб турувчи ёғоч устунларники) тўшаманинг айвон учун асос бўлиб хизмат қилганлигидан далолат беради. Биринчи чуқурчанинг диаметри 25–30 см ва у 15 смга қазилган. Иккинчиси эса мос равишда 15 ва 10 см ўлчамларга эга. 2001 йилда бу каби чуқурчадан учта топилган ҳолда улар қирқимда тўғри бурчак шаклига эга. Қазилманинг жануби-шарқий томонида тўшама билан боғланган шимоли-шарқ/жануби-ғарб йўналишидаги девор қолдиқлари аниқланди. Мазкур девор 170 сантиметр узунликдагина сақланиб қолган.

Эни 85 сантиметр, баландлиги – 80 сантиметрга тенг бўлган ҳолда 29–36х26–8 сантиметр ўлчамдаги хом ғиштлар билан тикланган. Қазилманинг шимолий қисмида, айниқса, шимоли-шарқий қисмда зичланган пол кайд этилди. Пол сатҳидан кул, сопол парчалари ва хайвонлар суяклари аралашган гумус қатлами чиқди.

V қурилиш қатлами қазилманинг шимоли-шарқий ва жануби-шарқий тарафидан очилди. Мазкур горизонтда девор қолдиқлари, пол ва №1 ўчоқ кайд этилди. Деворнинг шимоли-шарқий қисми қирқимда аниқланди. У пахсадан тикланган ҳамда шимолий мудофаа деворига параллель равишда йўналтирилган ҳолда ундан 60–65 сантиметр нарида ўтган. Бу эса икки девор турли даврларда барпо этилганини тасдиқлайди. Деворнинг асоси 100 сантиметр, тепа қисми эни эса 60 сантиметрга тенг, сакланиб қолган баландлиги 65 сантиметр. Жануби-шарқий девор шимоли-шарқ/жануби-ғарб чизиғи бўйлаб кетган, хом ғиштда тикланган бўлиб, сувоқланган. Деворнинг бақувватлигидан у кўтариб турувчи вазифани бажарган, дейиш мумкин. Эни 130 сантиметр, сакланиб қолган узунлиги 225 сантиметр ҳамда баландлиги 80 сантиметр. Деворнинг сувоғи қизил бўлгани сабабли у қаттиқ ёнғинга учраган, деб тахмин қилиш тўғри бўлади, полда эса куйган дарахт бўлақлари (афтидан тўсинлар) топилди.

№1 ўчоқ юқорида айтиб ўтилган IV горизонт тўшамасининг шимоли-шарқий четида кайд этилди. У 45х62 сантиметр ўлчамли (қаттиқ емирилган) тўғри бурчак шаклига эга. Ўчокнинг шимоли-ғарбий қисмида кул учун мўлжалланган 15х22 сантиметрли чуқурча (ҳандак) мавжуд. Ўчоқ деворлари кизғиш-олов рангида.

Қазилма ғарбий қисмида V қурилиш горизонтининг тураржой сифатида фойдаланилган поли очилди. Мазкур даврнинг ташки деворлари хусусида материаллар топилмаган, негаки кейинчалик (IV қурилиш горизонти даврида) ёдгорликнинг ташки четлари асосигача қирқиб олиниб, унинг ўрнида бақувват яхлит пахса мудофаа деворлари тикланган.

VI қурилиш горизонти қазилманинг шимолий қисмидаги иморатнинг жанубий бўлағи билангина ифодаланган. Ҳозирда бу ерда жанубий деворнинг ички тарафи тўлиғича (узунлиги 3 метр), шунингдек, шимолий қирғоққа йўналган шарқий (узунлиги 1 метр) ва ғарбий (узунлиги 80 см) деворлар аниқланди.

Қазилманинг шимоли-шарқий қисмининг (Р-2) юқори қатламларида кейинги даврларга оид тўртта қабр кайд этилди. Уларнинг учтаси очилиб, биттаси ўз ҳолича қолдирилди.

1-қабр, ёрма гўрлар хилига киради, деярли бузилиб кетган, факат тўғри бурчак шаклидаги шимол-жануб чизиғи бўйлаб 185x40–45 сантиметрга чўзилган дафн хонаси сақланиб қолган. Унда биргина бош суяги мавжуд эканлиги сабабли тана жойлашувини аниқлаш имкони бўлмади. Мархум билан бирга бошқа бирон-бир жихоз дафн этилмаган.

2-қабр, ёрма гўрлар хилига киради. У кириш ўраси ва ёрмадан иборат (60-расм). Кириш ўраси тўрт бурчак шаклда бўлиб (40x45–50), чуқурлиги 35 сантиметрга тенг. Кириш ўрасининг ғарбий деворида узунлиги 210, эни 100–120, баландлиги 120 сантиметрли ёрма мавжуд. Маййит чириб, кукун ҳолатига келиб қолган ёғоч тобутда дафн этилган. Тобут тўғри бурчак шаклда (170x65x40 см). Тобут тахталари 10–12 сантиметрли ўн олтита темир мих билан маҳкамланган, ҳар бир бурчагига тўрттадан мих қокилган (63-расм). Сўл панжа ёнидаги парчадан бошқа тобутнинг туби сақланиб қолмаган. Тобутда 40–45 ёшлардаги эркак жинсига мансуб мурда боши билан жанубга қараб, шарққа озгина оғган ҳолда қалқанча ётқизилган. Сўл елка суяги ёнида боши олдида вазифаси номаълум бўлган бронза предмети ва ўчиб кетувчи бўёқ билан безатилган қўш дастали сопол кўзаси топилди. Ўнг қўли ёнида уч қиррали камон ўқининг учи, боши остида эса Чиғатой тангалар зарбига хос, XIII аср сўнги чораги – XIV аср бошига оид (тангашунос А Отахўжаев аниқлаган) иккита кумуш танга топилган.

3-қабр – ёрма гўр (61-расм). Кириш ўраси шу қадар нураб кетганки, унинг ўлчами ва шаклини аниқлаш имкони йўқ. Ёрма – кириш ўрасининг ғарбий деворидан очилган: узунлиги 245 сантиметр, ўрта қисмдаги кенглиги 125 сантиметрга боради, боши олдида – 90 сантиметр, оёғи ёнида эса – 80 сантиметр. Ёрма пиллапоясимон, узунаси бўйлаб эни 40 сантиметр, баландлиги 10 сантиметрли «супа» қўйиб кетилган. Маййит ёғоч тобутда дафн этилган. Тобут «супа»га қадаб қўйилган. Унинг ўлчамлари куйидагича: узунлиги 195 сантиметр, боши олдидаги эни 60 сантиметр, оёғи ёнидаги эни эса 30 сантиметр, баландлиги 50 сантиметр. 30–40 ёшлардаги эркак жинсига мансуб кимса дафн этилган. Тана қисмининг жойлашуви 2-қабрдагига ўхшаш. Маййит боши остида Чиғатой пул бирлиги зарбига хос (XIII аср сўнги чораги – XIV аср бошига оид) иккита кумуш танга топилган. Мархум билан бирга бошқа бирон-бир бошқа буюм қўйилмаган.

Умумлаштириб айтганда, 2002 йилда очилган мазорлар Б.Абдулгазиева томонидан Чордонадаги олдинги казишмалар натижасида тўпланган маълумотларни тўлдирди. Бизгача жами 30 дан ортиқ қабрлар очилган бўлиб, 26 таси мусулмон урф-одатларига кўра, 5 таси бутпарастлик

анъаналари бўйича мархум ёнига турли буюмлар билан бирга дафн этилган. Мархумларнинг барчаси асосан боши билан шимоли-ғарбга йўналтирилган. Шу билан бирга Б. Абдулгазиева томонидан 26-қабр алоҳида ажратиб кўрсатилган. Бунга маййит туби йўқ ёғоч тобутга жойлаштирилган бўлиб, боши билан жануби-шарққа йўналтирилган (Абдулгазиева Б., 1999. 99–101-б.). Афсуски, бу мозорга тааллуқли дала хужжатлари чоп этилмагани сабабли 26-мозор тўғрисида маълумотлар мавжуд эмас. Бироқ қандай этиб туби йўқ тобутга маййит қўйилгани муаллиф фикрига нисбатан бизларда шубҳа уйғотади. Бизлар ўрганган 3 та қабрдан 2 таси (2002 й.) кўп жиҳатларига кўра Б. Абдулгазиева ўрганган 26-қабрга мос келади. Аммо 2002 йилдаги маълумотларда қабрнинг шакли аниқ белгиланган (ёрма гўр) бўлиб, биринчи бор тангалар (4 дона), сопол идиш ва ёғочдан ясалган тобут қайд этилган. Шунга қарамай, 26-қабр (1983–1984 й.) ҳамда 2- ва 3-қабрлар (2002 й.) афтидан ўтроқ ҳаёт тарзига ўтган, аммо ҳали ислом динини қабул қилмаган кўчманчи аҳолига тааллуқли бўлган деган фикрни айтиш мумкин.

Чордонанинг жанубий қисмидаги археологик тозалаш ишлари.

Ёдгорликнинг икки томонида қалъани шимоли-шарқ ва жануби-ғарбдан ҳимоя қилиб турувчи бакувват деворлар аниқ кузатилади (33-расм; 40-расм). Аммо уч мавсум давомида олиб борилган ишларга қарамай, деворларнинг ёдгорлик қурилиш горизонтларига алоқадорлиги масаласи аниқланмай келаётган эди. Катламларнинг стратиграфиясини аниқлаш учун ёдгорликнинг шимоли-шарқий ва жануби-ғарбий томонидан девор асосини қовлаб очган ҳолда тозалов ишлари олиб борилди. Шимоли-шарқдан жануби-ғарбга томон кесим (разрез) узунлиги 30 метрни ташкил қилди, маданий катламлар қалинлиги эса 8 метрга тенглиги маълум бўлди. Катламларнинг кетма-кетлиги қуйидагиларга ойдинлик киритиш имконини берди (40-расм).

Мудофаа деворлари. Ҳар икки девор бир вақтнинг ўзида бир хил услубда қурилган. Деворлар горизонтал пахса бўлаклари ёрдамида тикланган. Пахса бўлаклари обдон пишитиб қорилган лойдан иборат бўлиб, бўлақларнинг узунлиги турлича: 16 дан 30 сантиметргача. Деворлар юзасида таъмирлаш ишлари олиб борилганлиги ёки қўшимча қурилмалар тикланганлигидан далолат берувчи аломатлар мавжуд эмас. Ҳар иккала деворларнинг ташқи тарафи вақт ўтиши билан табиий ходисалар таъсирида нураб борган.

Шимоли-шарқий мудофаа девори. Шимоли-шарқий деворнинг сақланиб қолган баландлиги 5,75 метрга тенг. Унинг юқори қисмидаги эни

2,05 метрга тенг бўлган ҳолда, асос қисмининг эни 3 метрдан иборат. Қатламларнинг кетма-кетлигидан равшанки, девор V–VI қурилиш горизонтлари сатҳига қурилган. Бунинг учун эса бўлажак мудофаа деворларининг ўрнидаги қурилиш қолдиқлари текисланган. Айни вақтда аввалги даврнинг платформаси (тақкурси) кесиб ўтилган. Платформа ва қурилиш қолдиқлари текисланиб, маданий қатламларнинг устида шимоли-шарқий девор барпо этилган. Аввалги бинонинг кесилган девори тахминан VI қурилиш горизонтга тааллуқли. Деворнинг баландлиги 2,80 метр, ғиштларнинг ўлчами 24–28 x 40–43 x 8–9 см, ғишт қаторлари орасидаги лойнинг қалинлиги эса 3–4 см. Ушбу ва шимоли-шарқий девор учун ягона платформа ҳозирланган бўлиб, унинг қалинлиги 1 метр атрофида. Платформа ғиштларининг ўлчамлари бино девори ғиштларининг ўлчамлари билан деярли бир хил (27–30 x 41–43 x 6–8 см, лой қалинлиги – 4 см гача). Платформа ғиштларининг эни йирикрок бўлган ҳолда (27–30 см), қалинлик борасида турлича (6–8 см). Платформа асосининг пастроғидан кулолчилик маҳсулотларининг парчалари билан аралашган ўртача зичликдаги оч жигарранг тупрок қатлами кузатилади. Мазкур қатлам орасидан кул қатлами ўтган (қалинлиги 3–7 сантиметр). Мазкур жойда маданий қатламлар пастга қараб чуқурлашиб боради.

Жануби-ғарбий мудофаа девори. Жануби-ғарбий деворнинг сақланиб қолган баландлиги 4,60 метрга тенг. Унинг юқори қисмидаги эни 1,75 метрга тенг бўлган ҳолда, асос қисмининг эни 3,25 метрдан иборат. Деворни тиклаш услуби шимоли-шарқий девордан деярли фарқ қилмайди. Аммо деворлар асоси (платформаси)да айрим фарқланиш мавжуд. Мазкур қисмининг платформаси анча бақувват бўлиб, мураккаб кўринишга эга. У кетма-кет келувчи 3 қаватдан ташкил топган. **Энг қуйи қават** ўртача зичликдаги кулолчилик маҳсулотлари парчалари аралашган тўқ кулранг тупроқдан иборат бўлган қатлам устига қурилган. Мазкур қават паҳса ва хом ғишдан (31–32x37x5–6 см) тикланган. Ғишт қатламлари орасидаги паҳсанин қалинлиги 9–16 см. Энг қуйи қават қалинлиги 50 см. Мазкур қаватни платформанин асоси деб ҳисоблаш мумкин. **Ўрта қават** 25–26x40–44x7–9 см ўлчамли ғишдан тикланган. Ғиштлар орасидаги қоришма қалинлиги 3–4 см. Платформанин мазкур қисми 75–90 см қалинликка эга. Платформанин 25–60 см қалинликдаги юқори қавати ўз таркибига кўра аввалги икки қаватдан фарқ қилади. У майда, гоҳо эса бутун ғиштлар ва паҳса бўлақлари билан қаттиқ зичланган. Девор асоси юқори қисмининг бу каби услубда бунёд

этилиши фақат бинонинг жануби-шарқий томонида кузатилади. Бу нима билан боғлиқ эканлигини ҳозирча изоҳлаш мушкул. Буни ёки девор асосини мустаҳкамлашнинг бир усули ёки девор асосини текислаш (нивелирлаш) дейиш мумкин. Дастлабки платформадан анча кейинги давр деворларини бунёд этишда фойдаланилганлиги ҳам эҳтимолдан йироқ эмас. Шимоли-шарқий девор бевосита ғиштли платформанинг устига қурилганлигини юқорида айтиб ўтган эдик. Демак, жануби-ғарбий девор ҳам шимоли-шарқий девор каби IV қурилиш горизонти мавжуд бўлган даврнинг бошида барпо этилган. Платформанинг умумий қалинлиги 2 метрга тенг. Мазкур деворлар (шимоли-шарқий ва жануби-ғарбий) унча катта бўлмаган қасрни химоя қилиш учун қурилган. Улар маданий қатламлар тарқалган худудни инобатга оладиган бўлсак, майдони 1 гектардан зиёдрок жойни эгалловчи мазкур комплексга нисбатан анча кейин қурилган. Маълум даврда, хавф туғилиши билан бинонинг марказий қисми мустаҳкамланган ҳамда иншоот қасрга айлантирилган, деб тахмин қилиш ўринлидир. Бунинг учун дастлабки иншоотдан фойдаланилган. Унинг тўрт томони кесилиб, кудратли мудофаа деворлари кўтарилган. Бу ҳақда деворларнинг конструкцияси далолат беради. Ҳар икки девор ҳам бино ичига қараб қияланган. Қиялик бурчаги юқори нуқтадан то асосга қадар шимоли-ғарбий деворда 9 даражани, жануби-ғарбий деворда эса – 14 даражани ташкил қилади. Қатламларнинг стратиграфияси деворлар анча кейин бунёд этилганидан далолат беради. Негаки илк даврининг I–III қурилиш горизонтлари полларини ушбу девор қирқиб ўтган. Мазкур деворлар билан алоқадор бўлиб тураржой учун мўлжалланган пол фақатгина IV қурилиш горизонтида қайд этилган. Археологик материалларга кўра деворлар VII аср охирида бунёд этилган бўлиши керак. Айнан V горизонт даврида каттиқ ёнғин излари учрайди. Бу Фарғонага араб босқини уюштирилган вақтга тўғри келади. Афтидан шу ҳодисадан сўнг бинонинг мудофаа салоҳияти мустаҳкамланган.

Хулоса қилиб айтиладиган бўлсак, 2000–2002 йилларда Чордонада III, IV, V ҳамда қисман VI қурилиш горизонтларининг қолдиқлари очилган. Қазилмалар натижасида олинган маълумотларга асосланиб, ёдгорликнинг қуйи қатламлари эрамыздан аввалги сўнгги асрлар – эрамызнинг дастлабки асрларига тўғри келади, юқори қатламлари эса эрамызнинг VII–VIII ва XIII–XIV асрларига тааллуқли, деб айтиш мумкин.

3.3. Сарвонтепанинг археологик тадқиқи

2001 йилги тадқиқотлар. Сарвонтепа ёдгорлиги Андижон Эски шаҳарининг шимоли-ғарбий қисмида, Тутзор (собик Тельман) ва Сарвонтепа (собик Сужоат) кўчаларининг кесишмаси ёнида жойлашган. Сарвонтепа юқорида номлари келтирилган кўчаларнинг қурилиши даврида қирқилган ва хусусий уйларнинг қурилиши вақтида қаттиқ шикастланган. Унинг қатта қисми яққа тартибдаги иморатлар остида қолиб кетган.

Ёдгорликдан сақланиб қолган қолдиқларининг асоси трапециясимон кўринишдаги тепалик бўлиб, унинг юқори қисми эса тўғрибурчак шаклга эга. Шарқ, ғарб, шимол ва жануб томонларга юзланган тепанинг асоси 30x20 метр ўлчамга эга бўлиб, баландлиги 6 метрни ташкил этади.

Ёдгорликнинг юқори қатламлари 1976 йилда Б. Абдулгазиева томонидан тадқиқ этилган ҳамда I–II асрлар ва илк ўрта асрларга оид материаллар қайд этилган (материаллар эълон қилинмаган, Андижон вилоят ўлкашунослик музейида сақланади). Ёдгорликнинг муҳимлигини инобатга олиб, шурф солинди.

1-шурф. Қатламларни ўрганиш мақсадида ёдгорликнинг шарқий поёнида стратиграфик шурф солинди. Сақланиб қолган асоснинг энг юқори қисми репер нуктаси сифатида олинди. Шурфнинг бошланиши XV ярусга тўғри келади. Шурфнинг чуқурлиги 6 метрдан зиёд. Шурфда турли қалинлик ва таркибга эга бўлган 21 та қатлам аниқланди. 2–4 метр чуқурликда (XVII–XX яруслар) афтидан платформа қолдиқлари қайд этилди. У (яъни платформа) ғишт рангидаги зич тупроқ кўринишига эга. XVIII ярус остида жойлашган маданий қатламлар (6–19-қатламлар)да Андижон воҳасининг тарихи учун муҳим бўлган материаллар қайд этилди. Улар остида эса 7–10 сантиметрли қора, айрим жойларда эса қулранг тусдаги қатлам ётади. Бу қатламларда шакли ва тайёрлаш услуби билан бошқалардан ажралиб турувчи сопол буюмлар топилган. Алоҳида хусусиятлари бўйича фарқланувчи идишларнинг қисқача таърифини келтириб ўтамиз (маълумот I иловадаги **Шурф–1/2001** да келтирилган).

Икки томонига ангоб берилган ярим сфера шаклидаги ёпма қўлда тайёрланган қоса (23,14-расмлар). Топиниш-сиғиниш билан боғлиқ ёпма қўлда тайёрланган, тўрт оёкли идиш (?). Овал (ясси) шаклдаги идиш, ички деворларида қурум излари бор (23,17-расмлар). Қулол чархида тайёрланган, ангоб берилмаган ярим сфера шаклидаги қоса. Таг қисми ясси, тана қисми

думалок, юқорига қараб торайган, сополаги синган жойида қизил рангли. Лойи сифатли ва пишитилиши яхши (23,7-расмлар). Тагранги оч ёпма қўлда тайёрланган қадах, унинг ўрта қисми думалок шаклга эга, гардиши енгилгина қайрилган. Оқиш фонда корамтир-жигар ранг билан учбурчак кўринишда безак ишланган (23, 13-расмлар). Мазкур комплексдаги топилмалар ёпма қўлда тайёрланган сопол буюмларидан иборат бўлиб, аксарият ҳолларда бу кулолчилик маҳсулотларига икки тарафлама қизил, қизил-жигар ранг, сарғиш ангоб берилган. Қоришмаси ўртача зичликда, сопол синдирилганда икки хил рангда, бир маромда пишитилган. Бу ердан топилган кулолчилик буюмлари Эйлтон комплексидагиларга ўхшашлик касб этади (эрамиздан аввалги VI–III асрлар). Ёпма қўлда тайёрланган ярим сфера шаклидаги гулдор товоқлар, косалар, туваклар асосан Эйлтон шаҳар харобасида, Кунгай, Октом (Горбунова, 1961. 11-расм; Gorbunova, 1986. P1. V–VII) мазорларидаги қабрларда учрайди. Ёдгорликнинг куйи даврий санаси эрамиздан аввалги VI–V асрлар билан белгиланади.

2002 йилги тадқиқотлар. Ўтган археологик мавсумда қайд этилган Эйлтон комплексининг ҳудудий сарҳадини аниқлаш учун ёдгорлик атрофида 40–50 метр радиусда тўртта шурф солинди.

2-шурф (25-расм) (5x2 м) ёдгорликнинг ғарбий томонида, 1-шурфдан 30 метр узокликда солинди. Репер нуқтасидан ҳисоблаганда шурфнинг боши XVI ярус бошига тўғри келади (батафсил маълумот: 1-илова **шурф 2/2002** да келтирилган). Шурф 5,5 метр чуқурликкача, сизот сувларига қадар етказилди. XIX ярусда Эйлтон маданиятига мансуб бўёқ билан гул солинган ёпма қўлда тайёрланган коса бўлаги топилди. Унга ромб шаклидаги катак-катак қизил рангли нақшлар битилган бўлиб, гардишининг четига икки йўллик хошия тортилган (25,1-расм).

3-шурф (3x2 метр) 1-шурфдан 30 метр шимолда солинди. Репер нуқтасидан ҳисобланганда шурфнинг боши XVIII яруснинг охирига тўғри келди. Шурф материкнинг 3,5 метр чуқурлигига қадар етказилди (батафсил маълумот: 1-илова, **3/2002 шурф**). Шурф ёрдамида сўнгги ўрта асрларга оид унча кўп бўлмаган миқдордаги сопол буюмлар олинди.

Мудофаа деворидаги археологик тозалов ишлари ва 4-шурф. Ёдгорликнинг шимолий этагидаги майдонни шурф бурғалаш учун тайёрлаш вақтида бу ерда мудофаа девори мавжудлиги маълум бўлди. Шу сабабли дастлаб ғарб/шарқ йўналиши бўйлаб тозалов ишларини ўтказишга қарор қилинди (17-, 18-расмлар). Сўнгра эса деворлар фундаменти ҳамда қадимий қатламлар таркибини аниқлаш мақсадида 4-шурф солинди. (Батафсил

маълумот 1-илова – **шурф 4/2002** да келтирилган). Тутзор кўчасини ўтказишда ёдгорлик шимолий томонининг бир қисми кесиб ташланган бўлиб, тозалов ўтказилаётган жойда шимолдан ғарб томон кўндаланг (17-расм: I, II, III) ва узунасига ўтган маҳобатли (17, 4-расмлар) деворлар қолдиқлари аниқланди. Кўндаланг девор уч даврда бунёд этилган.

I босқич девор пахсадан тикланган. Асос қисмидаги қалинлиги 215 см., юқори қисмининг қалинлиги 105 см ни ташкил этиб, 3 метр баландликда сақланиб қолган. Деворнинг ички (шарқий) тарафи суйри, ташки (ғарбий) томони эса вертикал кўринишга эга. Унинг ғарбий томонидан 3 босқичда қурилган II девор ўтган.

Баландлиги 3 метрдан иборат I босқич девор асосининг қалинлиги 120 см бўлган ҳолда, ушбу қалинлик юқори қисмигача деярли ўзгармайди. II босқич деворнинг қалинлиги I босқич девор юқори қисми эвазига кенгайтирилган ҳолда 225 см га етказилган. Айни пайтда унинг умумий қалинлиги юқорига қараб қисқариб боради ва 100 см ни ташкил этади. Деворларнинг умумий асосдаги қалинлиги 3,35 м бўлган ҳолда деворнинг баландлиги 4,7 м га тенг. Ўзининг таркибига кўра II босқич девор турли усулда тикланган: 120 см га қадар 42–45х26–28х8–9 см ўлчамидаги хом ғишт билан тикланган, ундан сўнг 70 см.ли икки қатор пахса (35 см.дан) урилган. Сўнгра яна 33х?х9–10 см ўлчамидаги хом ғишт билан девор 110 см баландликка қадар кўтарилган. Ниҳоят йирик (26–35х?х18–20 см ўлчамдаги) хом ғишт билан деворнинг 170 см қисми бунёд этилган. Агар II босқич деворнинг дастлабки икки қисми қурилишида аниқ тизим қузатилган бўлса, кейинги икки қисмида бундай равшанлик йўқолади. Афтидан, қурилиш жараёни шошилинич равишда кечган.

III босқич девор II босқич деворнинг ташки (ғарбий) томонига улаб қурилган. Сақланиб қолган қисмининг баландлиги 3,5 метрга тенг, асос қисмининг қалинлиги эса 235 см ни ташкил этади. Деворнинг қалинлиги юқорига қараб торайиб боради. Қалинлиги 18–19 см дан иборат пилтали пахсадан қуйма усулда кўтарилган. Юқоридагилардан келиб чиқиб, III босқич деворнинг қурилиши билан асоснинг умумий қалинлиги 5,7 метрга етказилган. III босқич деворнинг ғарбидан узунасига шимолий девор уланган бўлиб, пахсаларнинг қалинлиги 30–40 см ни ташкил этади. Шимолий девор 135 см баландликка қадар сақланиб қолган (17,4-расмлар). Ушбу бўйлама (узунасига) деворнинг ғарбий қисми аниқ бир тартиб асосида бунёд этилган эмас. Афтидан, бу девордаги бирон-бир туйнукни ёпиш учун қурилган.

Деворларнинг асоси бир чизикда, текис – XIX яруснинг 45 сантиметри бўйлаб ўтган. Деворлар хом гиштдан (юкори қисми) – 5-қатлам ва ишлов берилган пахса (пастки қисм) – 6-қатламдан иборат платформа устига қурилган. Платформа учун майдонча сифатли текисланмагани боис ёки майда кесаклар билан тўлатилганлиги сабабли унинг остки чегараси аниқ кузатилмайди. Платформанинг юкори қисми бир неча қаторли хом гишт (33–39х?х9 см)дан қўтарилган бўлиб, гиштлар орасига 5–7 см қалинликдаги лой босилган. Платформанинг умумий қалинлиги 90–100 см га тенг. Платформа маданий қатлам устига қурилган, 4-шурф қирқимида кул ва кўмир қолдиқларидан иборат юпка (1–2 см) қатлам кузатилади (7-қатлам). Мазкур юпка қатлам шурфнинг шарқий қисмида икки параллел чизикларга бўлиниб, қора-қулранг қатлам ҳосил қилади (8-қатлам). Қатламларнинг қалинлиги 8–15–20 см 7 ҳамда 8 қатламлар остида кулранг – жигарранг тусдаги (9-қатлам) нам тупроқ кузатилади. Унинг қалинлиги 15–30 см. Навбатдаги аниқланган нам тупроқ ва кумдан иборат 10-қатламнинг қалинлиги 115–125 см га тенг. 4-шурфни тозалаш ва очиш натижасида девор муҳофаа вазифасини ўтаганлиги ҳамда 3 қурилиш даврида барпо этилганлиги аниқланди. Мазкур девор шахристон ташқарисида жойлашган антик ёки ўрта асрларга мансуб қасрни ўраб турган, деб тахмин қилиш мумкин.

5-шурф (2х2 м) 1-шурфдан жануби-ғарб томон 52 метр узокликда солинди ҳамда 4 метр чуқурликка, сизот сувларига қадар етказилди. Қазилма натижасида тўртта қатлам аниқланди: дастлабки икки қатлам – замонавий, учинчи қатлам эса (120–170 см) ўрта аср даврига тааллуқли бўлиб, ушбу қатламда сўнгги ўрта асрлар даврига хос қулоччилик буюмлари парчалари топилган (батафсил маълумот 1-иловадаги Шурф–5/2002 да келтирилган).

Хулоса қилиб айтиладиган бўлсак, сўнгги икки йил давомида Сарвонтепадан олинган маълумотлар қадимий қатламлар аввалги тадқиқотчилар (Жалилов С., 1993) тахмин қилганларидек, шаҳарнинг жанубий қисмида эмас, балки ғарбий ва жануби-ғарбий қисмларида мавжуд бўлганлигидан далолат беради. Сарвонтепадаги топилмалар яна бир муаммони, яъни қадимий тураржой мавзесининг сув таъминоти масаласига ойдинлик киритишни тақозо этади. Бу борада Андижонсой эрамиздан аввалги I минг йилликнинг ўрталарида сунъий канал сифатида қазилган деб тахмин қилувчи тадқиқотчилар (Заднепровский Ю. А., 1991. 194–195-б.) ҳақиқатга яқин эканликларини эътироф этиш жоиз. Бу ерда архаик даврга оид анчагина йирик комплекснинг қайд этилиши Андижонсойнинг ёши анча улуғлиги

ва Қорадарё водийсидаги ҳосилдор ерлар анча қадимдан шаҳарлашганини тасдиқлайди. Хулоса қиладиган бўлсак, Андижонда, олиб борилган, айникса кейинги уч йилдаги (2000–2002) археологик изланишлар жуда ажойиб археологик маълумотларни тақдим этиб, айрим комплексларни янгича ўрганиш учун етарлича асос берди. Яқин-яқинларга қадар шаҳар худудида илк ўрта асрларга оид айрим топилмаларгина энг қадимий ашёлар сифатида қайд этиб келинар эди. Сарвонтепада кулолчилик буюмлари комплексининг топилиши ҳақиқий шов-шувга айланди. Мазкур комплекснинг ёши эрамиздан аввалги VI–III асрларга бориб тақалади (икки даврий гуруҳга бўлинади: 1. Эрамиздан аввалги VI–V асрлар, 2. Эрамиздан аввалги IV–III асрлар). Ҳеч шак-шубҳа йўқки Сарвонтепа Эйлтон маданиятига оид илк темир даври ёдгорликлари сирасига киради ва бу топилмалар водий ахеологияси учун янгилик эди.

2003 йилги тадқиқотлар. Бу галги тадқиқотлар Сарвонтепанинг юқори горизонтларидаги архитектура қолдиқларини ўрганишга ва илк деворнинг қурилиши жараёнини аниқлашга қаратилган эди. 2002 йилда ёдгорликнинг шимолий томонидаги шурф ва қирким натижасида бир метрли платформага кўндаланг ва узунасига қурилган деворлар аниқланган бўлиб, у уч даврда бунёд этилганини айтиб ўтган эдик. Ёдгорликнинг шарқий томонидаги юқори горизонтлар баландлиги 7 метр, ғарбий томондагиси эса – баландлиги 4 метр баландликда сақланиб қолган. Шу сабабли янги солинган казишманинг шарқий томондан эни 6 метр, ғарбий томондан эни 3,5 метрни ташкил этди (15-расм).

Юқори горизонтлардаги иморатларнинг планировкасини аниқлаш учун казилма ишлари ёдгорликнинг шарқий томонидан бошланди. Репердан 30–35 см чуқурликда шимоли-шарқий бурчакда полнинг биринчи сатҳи аниқланди. Унинг ўлчамлари 1x1,5 метр эди. Пол хом ғишт ва кулолчилик маҳсулотлари қолдиқларидан тозаланди. Пол остидан олинган топилмалар асосан гулдор ўйма нақшли (64-расм) ва кўк ранг билан сирланган буюмлар парчаларидан иборат. Кулолчилик маҳсулотлари эса кизил ангобланган косалар, оч ранг берилиб, айрим ҳолларда юқори қисмида қора чизик тортилган сопол буюмлари билан ифода этилган. Полга хом ғишт бўлақлари терилган. Полнинг остида 29 x 14 x 7 см ўлчамдаги хом ғишт (асосан унинг бўлақлари)дан кўтарилиб, ички қисми эса 12 x ? x 4–5 см ўлчамдаги пишиқ ғишт тўлатилган хона деворларининг контури қайд этилди. 1-хонанинг шимолий ва ғарбий девор қолдиқлари аниқланди. Ғарбий деворнинг жанубий томони казилманинг четига қадар бориб тақалади. Шимолий томони эса, 1,7 метр узунликда қузатилган ҳолда, шарқий қисми нураб тугаган.

1-хонанинг девори пишик ғишт бўлақларидан 15 қатор қилиб терилган, юқоридаги 5 қатори эса хом ғишт бўлақларидан ташкил топган. Ички тарафдан девор батартиб ҳолда қўтарилган эса, ташки томонидан эътиборсизлик билан қилинган. Кейинчалик 1-хона харсанг тошлар билан тўлдириб юборилган. Деворлар 1,6–1,7 метр баландликда сақланиб қолган ҳолда 2-полга 40–45 см чуқурликда ўрнатилган. 1-хона деворларининг эни 2-пол сатҳига қадар 55 см ни ташкил этса, 2-пол сатҳидан бошлаб 80 см га етказилган. Шу боис деворнинг энида маълум тавофут мавжуд. 1-хонада куйидаги ашёлар қайд этилди: сирланган идиш; кўза; оч фонда жигарранг безаклар солинган тувак; ангобланган, оч ранг сопол намуналар.

2-полнинг майдони тахминан 5 квадрат метрга тенг ўлчамда очилди. У хом ғишт бўлақларидан тикланиб, лой билан сувалган ҳамда ғарб-шарқ йўналиши бўйлаб шимоли-шарқий бурчакдаги девор қолдикларига туташган. Ярим ғиштдан бир қатор қилиб урилган девор 210 см узунликда сақланиб қолган (хом ғиштнинг ўлчамлари: 42–45 x 31–32 x 12–14 см). Ушбу полнинг устидаги уюмларда кизил ангобланган ва оч сопол керамика парчалари қайд этилди.

2-пол сатҳидан 30–35 см чуқурликда 1-хона поли даражасида 3-пол очилди. 3-пол устидаги уюмлардан кизил ангобланган ва оч ранг сопол парчалари ҳамда пешток ёки меҳроб нақши бўлақлари казиб олинди (64-расм).

3-полга хом ғишт бўлақлари билан қоришган лойсувоқ ётқизилган. Бу лойсувоқдан пахсадан тикланган аввалги иморатларнинг қолдикларини текислаш учун фойдаланилган. Мазкур пол тахминан 8 квадрат метр майдонда сақланиб қолган.

1-хона деворлари ҳамда 3-пол остида шимол-жануб йўналиши бўйлаб қурилган девор очилган. У 40–45 см бўйига, 1,8 метр энига ва қазишмалар ўтказилган жойда 2,3 метр узунликка эга (15, 4-расм). Девор 42–45x31–32x12–11 см ўлчамдаги хом ғишт ёрдамида тикланган. Деворга 4-пол туташган. Унга ҳам худди 3-полдаги каби хом ғишт бўлақлари билан қоришган лойсувоқ ётқизилган.

Девор ва 4-пол остида ғарб-шарқ йўналиши бўйлаб тикланган 2 параллел пахса деворлари қайд этилди (15, 3-расм). Деворларнинг ҳар бири 6 метр узунликда сақланиб қолган. Жанубий деворнинг эни 1,1 метр бўлган ҳолда 1 метр баландликка қадар сақланган. Шимолий деворнинг ташки тарафи нураб тугаган, шу боис унинг энини аниқлашнинг имкони бўлмади. Сақланиб қолган баландлиги эса 60–65 см ни ташкил этади.

Деворнинг ички ва жанубий томонлари коникарли ҳолатда. Шимолий ва жанубий деворларнинг оралиғи 1,2 метрга тенг эканлиги сўнги антик ва илк ўрта асрлар даври бунёдкорлигига хос бўлган «тароксимон» кўринишда лойихаланган йўлакларнинг энига мос келади (Брыкина Г.А., Горбунова Н.Г., 1999. 98–99-б., Негматов Н.Н., Хмельницкий С.Г., 1966. 107-б., Нильсен В.А., 1966. 185–187-б.). Йўлакнинг жанубий девори жануб томондан туртиб чиққан бўлиб, унинг эни 75 см ва узунлиги 80 см га тенг. Афтидан, бу бўртма жой йўлакнинг жанубий томонидан икки хонани ажратиб турувчи девор қолдиқлари бўлган. Мазкур йўлак ва «икки хона» VIII ярусга қадар бўш тупрок уюмлари билан тўлатилган. Йўлак деворларига қалинлиги 10 см бўлган лойсувоқ қилинган 5-пол туташган.

Қазишмалар жараёнида 5-пол остидан йўлакнинг шимолий девори давом этмагани, жанубий девор эса яна 15–20 см га қузатилганлиги аниқланди. 5-пол ва йўлакнинг ғарбий қисқа томони остида пахса девор қолдиқлари қайд этилди (15, 2-расм). Мазкур девор шимол-жануб йўналиши бўйлаб кетган. Унинг эни 1,1 метр, сақланиб қолган узунлиги 3 метр ва баландлиги 40 см. Деворга 6-пол туташган. У эса ўз навбатида 2 қаторли тақасимон 1-ўчоққа уланган. Шарқий томондан 6,5 метр узокликда жойлашган ўчоқ яхши сақланиб қолмаган. Ўчоқ деворга қадаб, шимол ва жанубга йўналтирилган ҳолда жойлаштирилган. Шу ердан девор ғарб томонга 70 см узунликка чўзилган. Жанубий йўналиш бўйлаб эса четга бориб тақалади, шимолий йўналиш бўйича давоми йўқ. Ғарбда 6-пол ўтган мавсумда аниқланган илк қалъа деворларига қадар етказилган (15, 1-расм). Қадимий қалъа деворининг шарқий томони маълум нишаб остида қурилган ҳамда унча зарар кўрмаган. Ушбу деворнинг шарқий тарафида қурилиш горизонтларининг мавжудлигини аниқлаш мақсадида девор асосининг шимолий четидан мўъжазгина (1,5x1 м) ўлчамда шурф қовланди.

XI ярус остида меъморий қолдиқларнинг зич уюми аниқланди, аммо вақт танқислиги сабабли уларни очиш имкони бўлмади. Ушбу қисмдан кизил ангобланган қудолчилик маҳсулотлари ва дастали қозон топилди. Қадимий девор қандай терилганини аниқлаш мақсадида ғарбий йўналишда узунлиги 7 ва эни 6–3,5 метрда қазишма давом эттирилди. Мазкур жой юқори қатламида қуриб қолган ҳозирги замон қурилиш тупроғининг қоришмаси билан тўлатилган эди. X–XII ярусларда деворнинг ғиштли қаторлари аниқланди. Ғиштларнинг ўлчамлари 44–48 x 28–32 x 10–12 см бўлган ҳолда қаторлар орасидаги қоришманинг қалинлиги 6–7 см ни ташкил қилади. Деворнинг ғарб томондаги олд қисми каттик нураган, унинг

сақланиб қолган баландлиги 2,5–3 метрдан иборат. Ғарбий олд томонининг орқа асос қисмида (XIII ярус) хом гишт ва пахса бўлақларидан иборат зич қатлам мавжуд. Унинг остида эса кул ва органик қолдиқлардан иборат маданий қатлам қайд этилди. Маданий қатламда кизил ангобланган кулолчилик маҳсулотларининг парчалари учрайди. Мазкур босқичда казишма ишлари тўхтатилди.

Хулоса қиладиган бўлсак, Сарвонтепанинг остки қатламларида топилган қадимий маҳобатли қалъа деворлари мазкур ёдгорлик Андижон воҳасини шимоли-ғарбий тарафдан мудофаа қилиб турганлигидан далолат беради. Олиб борилган казишмалар натижасида Сарвонтепадаги қадимий қалъа деворлари вайрон бўлгач, бу ерда 6 та қурилиш горизонтлари мавжуд бўлганлиги аниқланди.

Қурилиш горизонтлари ва кулолчилик маҳсулотларининг дастлабки таҳлилига кўра пастки уч горизонт эрамиздан аввалги II–V асрларга, юқори уч горизонт эса сўнги ўрта асрлар – XVII–XIX асрларга тааллуқли эканлиги аниқланди. Ёдгорликнинг тадқиқ этилган қисми антик ва илк ўрта асрлар бошларида яшаш учун ўзлаштирилган. Энг дастлабки маданий қатламлар эрамиздан аввалги VI–III асрларга тўғри келади. Мазкур маданий қатламларда биринчи бор қалъа деворлари барпо этилган.

2007 йилги археологик тадқиқотлар. Ушбу мавсумда Андижон шаҳрида¹ режалаштирилган изланишлар давом эттирилди. Аввалги мавсумлар натижасига кўра мазкур ҳудудда илк бор Эйлатон деҳқончилик маданиятига мансуб маълумотлар аниқланди. Бу галги изланишлар мақсади пастки қатламларда қурилиш горизонтларини аниқлаш, эрамиздан аввалги VI–III асрларга оид кулолчилик маҳсулотлари комплексини қайд этиш, ўрта аср арки ва шахристони деворлари қурилишининг айрим хусусиятларига ойдинлик киритишга қаратилган эди. Айтиш жоизки, Сарвонтепа ва унга туташ ҳудудларда бўш майдонларнинг чекланганлиги боис археологик изланишларни фақат йўл четлари ва хусусий ховлилар ҳудудида олиб боришга имкон бўлди. Шу сабабли кўзланган мақсадга эришиш учун тепалик атрофида 50 метрдан 250 метргача радиусдаги Сужоат, Тутзор, Иттифок кўчаларида 5 та шурф солинди (6–10-шурфлар). Тадқиқотлар ўтказилган йиллар мобайнида мазкур ёдгорликда жами 10 дан ортиқ шурф солинди.

¹ Қазиишмалардан ташқари археологик тадқиқотлар қатнашчилари Андижон шаҳри яқинида жойлашган ҳудудларни ҳам кўздан кечириб, маълумотлар тўплашди. Энг диққатга сазовор ашёлар Бўтакора ва Ҳакандан топилди.

6-шурф (2 x 5м) ёдгорликнинг шарқий поёнида, бевосита 1-шурф ёнида ва ундан жануброқда солинди. Кейинчалик шурфнинг узунлиги жануб томон 6 метрга узайтирилди. Шурфнинг жанубий қисмида маданий қатламлар яхши сақланиб қолган, айни вақтда унинг шарқий қисмида репердан 9–9,5 метр чуқурликда ёдгорлик маиший чиқиндилар ахлатхонаси ва ўтган асрнинг 50-йилларида фаолият кўрсатган оҳак ишлаб чиқариши корхонаси билан вайрон этилган. Шурфда турли қалинлик ва таркибга эга бўлган 20 та қатламлар аниқланган (батафсил маълумот 1-иловадаги **Шурф-6/2007** да келтирилган).

Юқори қатламлар (1–2–2а-қатламлар)да турли қулоччилик буюмлари, ҳайвонларнинг суяклари ҳамда қайта дафн этилган майит қолдиқлари қоришмаси қайд этилди.

3-қатлам зич жойлашган жигарранг тусдаги, пахса ҳамда сомон кўшилган хом ғиштдан ташкил топган уюмдан иборат. Бу қатламда 46 бўлакдан иборат сопол парчаларидан ашёвий далиллар қайд этилган.

4-, 6-қатламлар – бу жануби-шарқдан шимолий-ғарбга йўналтирилган пахса девор кўринишига эга. Бу ҳам юқорида қайд этилган деворнинг «платформаси» каби шурфнинг ғарбий бурчагидан топилган (5-, 6-қатламлар). Таркиб жиҳатдан девор икки қисмдан, яъни остки қисми – яхлит пахса ва юқори қисми – йирик бўлим-бўлим ҳолатдаги пахсадан иборат.

7–9-қатламлар ёниб битган ўтин қолдиқлари билан бир-биридан ажратилган қулранг-қора кўмир ранг қатламларидан иборат.

10-қатлам қизил рангдаги қуйиқ тупроқдан иборат. Ушбу қатламда қулоччилик буюмлари ва ҳайвонларнинг суяк қолдиқлари учрайди.

11-қатламда ҳам қулоччилик буюмлари ва ҳайвонларнинг суяк қолдиқлари аралашган жигаррангдаги зич тупроқ мавжуд. Топилмалар орасида киздириб пишитилган лойдан ясалган пирамидасимон кўринишга эга буюмлар ажралиб туради (22-расм). Уларнинг бирига думалоқ ёки саккиз рақами шаклидаги тамға босилган. Ушбу буюмлардан қандай мақсадларда фойдаланилганлиги юзасидан аниқ маълумотлар йўқ. Бироқ айрим маълумотларга кўра улардан суворийлар ҳужумидан ҳимояланиш вақтида фойдаланилган. Отликлар келиши кузатилган майдонга улар ташлаб қўйилган. От қатта тезликда келганда, улар қирраси билан туёғи орасига қирган ва от қулаган.

Оч жигаррангли 12-қатламда пахса ва гувала бўлақлари қоришиб кетган. Афтидан бу ер ҳам 11-қатламга яқин бўлган давр оралиғида яшаш учун

ўзлаштирилган. Ёпма қўлда тайёрланган идишлар парчалари ички томонида мато излари сақланган.

Кулранг-жигарранг тусдаги зичланган 13-катламда майда кум аралашган юпка катламлар бўлиб, унда гуваладан терилган девор бўлаги очилган (шурфнинг шимоли-шаркий бурчагида икки катор). Бу ерда 11-катламда қайд этилгани каби пирамида шаклидаги сопол буюмлар топилган.

14-катлам эса кулрангидаги куйик тупроқдан иборат бўлиб, унда ёниб битган ўтин қолдиқлари ва кулолчилик буюмлари парчалари қайд этилди. Жигаррангдаги 14-а катлам ўртача зичликка эга. Мазкур катламда асосан ёпма қўлда тайёрланган услубда ишланган ҳамда 2 дона кулол чархида тайёрланган идишларнинг парчалари топилган. Ушбуларнинг аксарияти қозон, коса, манқалдон каби буюм парчалари кўринишида. Кўп ҳолларда косаларнинг икки тарафига, тувакларнинг эса ташки тарафига қизил ангоб берилган. «Нўхатчалар» шаклида безак берилган қозон парчаси ҳам мавжуд.

15-катламда тураржой сифатида фойдаланилган хонанинг пол қисми очилган. Ундаги юпка катламларнинг айрим жойларида куйик аломатлари кузатилади (афтидан, ўчок излари). Мазкур катламни яшаш учун илк бор ўзлаштирилган даврларга оид, дейишимиз мумкин.

Озрок миқдордаги кум аралашган кўнғир кулранг тупроқдан иборат 16-катламда ҳеч қандай топилмалар қайд этилмаган.

17-катламда қорамтир кўринишдаги дарё куми мавжудлиги боис сизот сувлари қалқиб чиқади.

18-катлам – сизот сувлари сатҳи. Шу босқичда қазишма ишлари тўхтатилди.

Шундай қилиб, мазкур шурфда аввалгиларидаги каби камида уч даврга, яъни илк давр (эрамиздан аввалги VI–V асрлар), антик (эрамиздан аввалги биринчи асрлар – эрамизнинг биринчи асрлари), илк ўрта асрларга оид муттасил маданий катламлар ва археологик материаллар аниқланди. 6-шурфда қайд этилган илк давр (I қурилиш горизонти) вайрон этилган ўчок ва девор билан боғлиқ. Бу ерда тахмин қилинаётган тураржой иморатининг ғарбий, афтидан, ички қисми ҳамда 20–30 см ли маданий катлам ва пол очилган.

7-шурф (2x2 м) қурилиши битказилмаган замонавий меҳмонхона ховлисида солинди ва тупроқнинг ҳозирги сатҳидан 4,2 метр чуқурликка қадар етказилди. Шурфда 5 та маданий катламлар аниқланди (батафсил маълумот 1-иловадаги **Шурф–7/2007** да келтирилган). 4,2 метр чуқурликда сизот сувлари қалқиб чикса ҳам маданий катламлар янада чуқурлашиб борган.

Шурфда кулолчилик буюмларининг ўнлаб жуда майда қисмлари ҳамда шакл берувчи санокли парчалар қайд этилди. Жумладан, думалок тувак. У ўзига хос гардиш билан безатилган бўлиб, тувакнинг ички юкори қисмига қопқоқ тиргагич ишланган. Ташиқи тарафидан қизил ангоб берилган, гардишнинг ички тарафига эса ангоб ҳошия тортилган. Остки қатлам (4–5-қатламлар)дан топилган кулолчилик буюмлари нозик ишланганлиги, ялтироқ пардози, қуйиқ ангоб берилганлиги билан хусусиятлидир. Ушбу буюмлар эрамиздан аввалги сўнгги асрларга оид.

8-шурф (2x4 м) Сарвонтепа ўзагидан 20 метр ғарброкда (Иттифоқ тор кўчаси), яъни Тутзор кўчасидаги 33-уйнинг орқа тарафида солинди. Шурф репер нуктасидан 7,39 метр чуқурликда бошланиб, сизот сувларига қадар – 4,6 метр чуқурликка етказилди. Унда 6 та маданий қатлам очилди (батафсил маълумот 1-иловадаги **Шурф–8/2007** да келтирилган). Нураб, вайрон бўлганлиги оқибатида юкори қатламларда бир-бирига қоришиб кетган топилмалар аниқланди, 3–4-қатламларда эса сўнгги ўрта асрларга тааллуқли сирланган кулолчилик буюмлари қайд этилди. Уларга йўл-йўлсимон ва геометрик чизиклар кўринишидаги нақш солинган. Асоси оқ ва оч ҳаворангда берилган бўлиб, чизиклар кўк ва жигаррангда ишланган. 5-қатламда антик даврга оид (эрамизнинг сўнгги асрлари – ўрта асрлар) қизил ангобланган керамиканинг майда қисмлари кузатилади.

9-шурф (2x3 м) Сарвонтепа ўзагидан 50 метр ғарброкда, Тутзор кўчасиданинг ўнг томонидаги 34-уй олдида солинди. Шурф репер нуктасидан 10 метр чуқурликда бошланади. Бу ерда ҳам 6 та маданий қатлам очилди (батафсил маълумот 1-иловадаги **Шурф–9/2007** да келтирилган). 12,6 метр чуқурликка бориб, сизот сувлари қайд этилганлиги туфайли казишма ишлари тўхтатилди. Олинган ашёвий маълумотлар эрамизнинг биринчи асрлари ҳамда ўрта асрларга тааллуқли.

10-шурф (2x3 м) Сарвонтепадан жануброкда, Сужоат кўчасидаги 26-уйнинг чорбоғида солинди. Шурфнинг бошланиши репер нуктасидан 7,29 метрга тўғри келади. Шурф материк (соф тупрок) қатламига қадар етказилди. 5 та муттасил маданий қатлам очилди (батафсил маълумот 1-иловадаги **Шурф–10/2007** да келтирилган). Топилмалар у қадар кўп эмас, асосан, кулолчилик буюмлари парчаларидан иборат. Улар эрамиздан аввалги сўнгги асрлар – эрамизнинг дастлабки асрларига оид.

Шурфлар (6–10/2007) ёрдамида олинган ашёвий далиллар Сарвонтепанинг яшаш жой сифатида ўзлаштирилиши узоқ давом этган тарихий давр мобайнида кечганлигини исботлайди. Бу давр Эйлатон маданияти (эра-

миздан аввалги VI–III асрлар)дан бошланиб, илк ўрта асрларга қадар давом этган, X–XII асрларда эса мазкур ёдгорликнинг шимолий ва шарқий ҳудудлари (Матбобоев Б.Х., 2006) ўзлаштирилган (14-расм). Барча шурфларда (6–10/2007) ёдгорликнинг илк даврларига тааллуқли бўлган кулолчилик буюмларининг парчалари қайд этилган, мазкур қатламлар эса 6-, 7-, 10-шурфларда аниқланган. Илк кулолчилик буюмлари эса 8-, 9-шурфларда ўрта аср қатламлари комплекси таркибида топилган.

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, Сарвонтепада олиб борилган археологик тадқиқотлар натижасида мазкур ҳудуд учун мутлақо янги комплекслар кашф этилди. Ушбу материалларнинг Фарғона учун муҳим аҳамият касб этишини инобатга олиб, юқоридаги комплексга таъриф бериб ўтамиз, зеро бу таъриф мазкур масалага оид мунозарали баҳсларга ойдинлик киритади. Архаик кўринишдаги кулолчилик буюмлари мавжуд бўлган қатламлар тупрокнинг ҳозирги сатҳидан 150–280 см чуқурликда қайд этилди. Муаммони муфассал тадқиқ этиш баробарида тегишли маданий қатламлардан 2 та – илк ва қадимги археологик комплексни ажратиб олишга муваффақ бўлинди.

Илк археологик комплекс тупрокнинг ҳозирги сатҳидан 240–250 см чуқурликда аниқланди. Унга оид қатламларнинг қалинлиги 120 дан 150 см гача (XX–XXIII яруслар) (16-расм, 13–18). Асосан кул қолдиқларидан иборат бўлиб, айрим жойларда оч жигарранг тусдаги тупрок сифатида намоён бўладиган қатламларда ҳайвонларнинг суяк қолдиқлари ҳамда кулолчилик буюмларининг парчалари учрайди (остеологик ашёлар палеозоолог А. Р. Ботиоровга тақдим қилинган). Ёпма қўлда тайёрланган ва кулолчилик маҳсулотларидан иборат кулолчилик комплекси алоҳида диққатга сазовор. Улар орасида коса, тувак, товоқ ва хумчалар кўринишидаги **ёпма қўлда тайёрланган буюмлари** кўпроқ (85%) учрайди (23-расм). Ёпма қўлда тайёрланган косаларнинг иккала томони кизил ангоб билан қопланган (23-расм; 4, 14). Ёпма қўлда тайёрланган товоқларнинг ҳам бир ёки икки томонига кизил ангоб берилган (23-расм; 5, 6, 8). Хумча ва хумлар дастали қилиб ишланган (23-расм; 9–11). Туваксимон идишларга ҳам кизил ангоб берилган (23-расм; 18–20). Ёпма қўлда тайёрланган буюмлари орасида афтидан сиғиниш-топиниш максадларида фойдаланилган тўрт оёкли новли идишни айтиб ўтиш зарур. Унинг ташқи тарафида қурум ва кизгиш ангоб излари мавжуд. Ясси шаклдаги мазкур идишнинг оёқлари цилиндрик кўринишга эга (23-расм; 17). Бўёқ билан гул солинган буюмлар косалар мисолида гавдаланади (23-расм; 13, 15, 16). Жумладан, гулдор гардиши қайрилган ёпма қўлда тайёрланган коса. Безақлар жигаррангда тўрсимон шаклда учбур-

чак хошияли қилиб ишланган (23-расм, 13). Кулол чархида тайёрланган буюмлар эса топилмаларнинг 15% ини ташкил қилади. Хусусан, ярим сфера шаклидаги ангоб берилмаган коса. Унинг туб қисми текис, гардиши бир оз киррали, хиёл ўткирланган (23-расм, 7). Тувакларнинг бири ташқи тарафдан қизил ангобланган, гардиши бир оз қайрилган (23-расм, 3), бошқа тувакларнинг эса гардиши қайрилган ва киррали ишланган, икки томонидан қизил ангоб билан копланган (23-расм, 1, 2).

Кейинги археологик комплекс тупрокнинг ҳозирги сатҳидан 150–180 см чуқурликда аникланди. Унга оид қатламларнинг қалинлиги 80 дан 105 см (16-расм, 6–12). Аввалги комплексда бўлгани каби, бунда қайд этилган кулолчилик буюмлари ҳам икки гуруҳга бўлинади: ёпма қўлда тайёрланган сопол буюмлари (79%) ва кулолчилик чархида тайёрланган сопол буюмлар (21%). Ёлма қўлда тайёрланганлик буюмлари «ғуррасимон» дастали идишлар, коса, товоқ, хумлар (?) билан ифодаланани. Қўзаларнинг бўғзи ингичка, гардиши эса қайрилган ва ангобсиз (24-расм, 3, 14). Юқори қисмига қараб деворлари торайиб борган мўъжазгина тувак балким қадах (24-расм, 16). Мазкур комплексда турли ҳажмдаги, асосан ташқи томонидан ангоб берилган товоқлар кўп учрайди. Шу билан бирга икки томонидан ангоб копланган товоқлар ҳам қайд этилган (24-расм, 15, 17–21). Бу ерда илк бор «ғуррасимон» дасталари ёпиштириб ясалган, думалоқ шаклдаги қизил ангоб копланган идишлар учрайди (24-расм, 22, 23). Булар жумласига ёпма қўлда тайёрланган думалоқ, гардиши кескин қайрилган (афтидан, у шунингдек дастак вазифасини ҳам бажарган), юқори қисми торайиб борувчи қозонни айтиб ўтиш мумкин (24-расм, 24). Кулол чархида тайёрланган идишлар қаторига турли тувакларни киритиш жоиз (24-расм, 1, 4, 5, 7, 8, 10). Эйлтон II комплексида, шунингдек, гардиши қайрилган, бўғзи ингичка қўзалар қайд этилган (24-расм, 2, 6). Кулол чархида тайёрланган мўъжазгина товоқни ҳам шулар жумласига киритиш мумкин. Кейинги (иккинчи) комплексдан топилган аксарият идишларнинг туб қисми ясси бўлиб, турли тусдаги қизил ангоб билан копланган.

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, стратиграфик кузатувлар асосида Андижонда илк бор Эйлатон маданиятига оид икки комплекс – Эйлатон I ва Эйлатон II кашф этилди. Кулолчилик комплекси ёпма қўлда тайёрланган ва кулол чархида тайёрланган идишлардан иборат. Умумий топилмаларнинг 82,2% и ёпма қўлда тайёрланган идишлар бўлса, 17,8% и кулол чархида тайёрланган буюмларни ташкил этади. Ёпма қўлда тайёрланган сопол буюмлари лойга кум ва шамот қоришмасидан қўшиб ясалган, сополаги зич,

синдирилганда икки хил рангда, бир маромда пишитилган. Ички томонида мато излари мавжуд идишлар ҳам учрайди (21-расм). Уларга қизил, жигар-ранг ва оч ангоб қопланган. Остки қатламлар (Эйлатон I) дан топилган ашёлар орасида Чуст маданияти кулолчилигидаги каби сирти олачипор ранглар қайд этилган (Заднепровский Ю. А., 1962. 25-б). Кулол чархида тайёрланган идишлар обдан қорилган лойдан ишланган, бир маромда пишитилган, сифати юқори. Уларга оч ёки сариқ-жигарранг ангоб берилган.

Сарвонтепада олиб борилган казишмалар натижаларига таяниб, қуйидаги хулосаларни илгари суриш мумкин:

1. Илк комплекс (ёки Эйлатон I). Унда қайд этилган топилмалар қатор архаик хусусиятларга эга. Жумладан, топилмаларнинг аксариятини ёпма кўлда тайёрланган кулолчилик маҳсулотлари ташкил этиши, бўёқ билан нақшиндор ва бўялган идишларнинг мавжудлиги; солинган нақшлар турли рангларда ишланганлиги, идишларнинг ички томонида мато изларининг мавжудлиги ҳамда айрим шакллари билан Чуст маданиятига ўхшашлиги кабилар. Илгари Эйлатон маданияти комплексларида мавжуд бўлмаган «гуррасимон» дастали идишлар (23-расм, 9–11) ва туваксимон шаклдаги буюмлар (23-расм, 16, 18) топилган бўлиб, улар кўпроқ Чуст маданиятига хосдир (Заднепровский Ю. А., 1962. XI, 4, 13, 16; XII, 16–19-жадваллар). Муаллифларнинг таъкидлашича, мазкур кўринишдаги шакллар унча кўп эмас ва афтидан бундай шакллар Далварзин ва Чуст маданиятининг сўнгги босқичида пайдо бўлади (Заднепровский Ю. А., 1962. 28-б). Бу ҳол Чуст маданияти кулолчилиги анъаналарининг узвий давоми эканлигини тасдиқловчи муҳим далил ҳисобланади. Шундайлар қаторига илк комплексдан топилган сиғиниш-топиниш мақсадларида фойдаланилган идишни келтириш мумкин (23-расм, 17). Безатиш услуби ва нақшнинг шаклидан келиб чиқиб, гулдор буюмлар комплекси Эйлатон даврининг илк даврига тўғри келади. Масалан, учбурчак шакл ичига тўрсимон безак солиш (23-расм, 13, 15, 16). Эйлатон комплекси топилмалари орасида илк бор кулолчилик чархи туваклари ҳам қайд этилгани баробарида (23-расм, 1–3), дастлабки икки идишнинг шакли жиҳатидан Далварзиндан олинган шакллар бўлиши мумкин (Заднепровский Ю. А., 1962. XV, 26–28-жадвал) ҳамда Далварзинда 2003–2004 йиллардаги казишмаларни юқори қатламларда қайд этилган ашёлар билан ўхшашлик хусусиятлари бор. Шунингдек, мазкур комплексда топилган илк ашёлар орасида кулол чархида ишланган косани ҳам айтиб ўтиш жоиз. Бу каби косалар Кунгай (Горбунова Н. Г., 1961. 7, 6, 9-расмлар) ва Озгор II (Заднепровский Ю. А., 1990, 2-расм) сағаналарида ҳам учрайди. Кунгай сағанасининг Эй-

латон маданияти илк ёдгорликлари қаторига киришини инобатга оладиган бўлсак (Gorbunova N. G., 1986, P. 256), Эйлтон I комплекси санасини эрамиздан аввалги VI–V асрларга тааллуқли, дейишимиз мумкин.

2. Кейинги комплекс (ёки Эйлтон II). Ушбу босқичда кулолчилик комплексида айрим ўзгаришлар кузатилади. Жумладан, кулол чархида тайёрланган маҳсулотларнинг сони ортади. Идишлар туби аксарият ҳолларда ясси ишланган (24-расм, 11–13, 25). Кўзалар (24-расм, 2, 6), туваклар, «гуррасимон» дастали идишларнинг янги шакллари пайдо бўлади. Сўнги комплексда қайд этилган ашёларни С. Қудратов томонидан Эйлтон шаҳар харобасида олинганлар билан қиёслаш мумкин. Булар хусусан, туваклар, товоқлар, кўзалардир (Қудратов С., 1991. 71–78-расмлар). Шу билан бирга бизнинг комплексдан топилган айрим кулолчилик буюмлари архаик кўринишга эга. Эйлтонда гардиши ажратилган (24-расм, 24) идиш қайд этилди (Заднепровский Ю. А. 1962. XXXVIII, 14–15-жадваллар). Ю. А. Заднепровский томонидан олинган топилмалар орасида бўялган ва нақш берилган идишлар мавжудлиги боис мазкур кулолчилик комплексини эрамиздан аввалги V–IV асрлар билан изоҳлаш мумкин. С. Қудратов томонидан 1990 йилда Эйлтонда очилган кулолчилик хумдонидида эса нақш ишланган бирорта сопол буюмнинг парчаси ҳам топилмаган. Мазкур хумдондан фойдаланиш учун тўлдирилганлиги ёки у ташландик ҳолда қолдирилганлиги тўғрисидаги масалага ҳам ойдинлик киритилмаган. Хумдон кейинги даврларга оид кулолчилик буюмлари парчалари билан тўлиб қолган, деб фараз қилиш ҳақиқатга яқинроқ бўлади. Зеро, хумдоннинг мудофаа девори устига қурилганлиги девор истехком сифатидаги ўз вазифасини ўтаб бўлганлигидан далолат беради. Демак, кулолчилик хумдон ва ундаги кулолчилик буюмлари кейинги даврларга оид бўлган. Эйлтон ички шаҳарини ичида анча аввалги даврларга хос ашёлар (Эйлтон I комплексининг гулли сопол намуналари) учрайдиган ҳудудлар мавжуд бўлиб, буларни бизнинг Эйлтон I комплексимиз билан қиёслаш мумкин. Шу сабабли бутун Эйлтон ёдгорлигининг санасини эрамиздан аввалги III–II асрлар билан белгилаш ҳақиқатга тўғри келмайди. Андижондан олинган ашёвий далилларни назарда тутиб ва уларни Эйлтон маданиятининг ҳозирга қадар маълум бўлган комплексларига таққослаган ҳолда иккинчи (кейинги) комплекснинг ёшини эрамиздан аввалги IV–III асрлар билан белгилашни таклиф этамиз (Матбобоев Б. Х., Грицина А. А., 2000. 85–86-б).

Мазкур китоб нашрга тайёрлаб қўйилганда Абдулҳамид Анорбоевнинг рус тилидаги «Ахсикет – столица древней Ферганы» (Ташкент,

2013) номли китоби босмадан чикди. Ниҳоят, кўп йиллар давомида Ўзбекистон Республикаси ФА Археология институтининг энг катта ўрганиш объектларидан бири бўлиб келган ва қазишмаларида кўплаб археологлар катнашган ёдгорлик – Ахсикет харобаларидан олинган натижалар камида 20 йил кеч бўлса ҳам эълон қилинди. Бу кувонарли ҳолат!

Китобнинг батафсил таҳлилига – сўзсиз ижобий ва салбий томонларига берилмай, унда Андижон шаҳрини ёши билан боғлиқ бўлган икки хайратомуз уринишларга китобхонларни диққатини тортамыз. Шу кунгача А.Анорбоев топ этган мақолалар кўпроқ ўрта асрларга оид бўлганлиги ва унинг ўзи ҳам ўрта асрлар бўйича мутахассис бўлгани учун қадимги даврларга оид материаллардан юзаки хабардорлигини кўпчиликка билдириб қўйган.

А. Анорбоев Андижондаги Эйлтон I комплекси билан Ахсикетдаги АК-1-2, Эйлтон II билан АК-3-4 ларни солиштирилиши масаласида бир неча камчиликларга йўл қўйган. Авваламбор, китобда Ахсикет материаллари (АК-1-4) милоддан аввалги II – милодий II асрлар билан саналаниши яхши асосланмаган. Баъзи топилмалар – сопол буюмлар жадвалларда аралашиб кетган, улар жуда майда парчалардан иборат ва даврий саналаш учун етарли эмас [сўнгги маълумотларга кўра, Ахсикет қадимги комплекси (АК-1-4) ҳатто бундан ҳам кейинроқ давр санаси билан аниқланади]. Бу ҳолат Н.Г.Горбунованинг фикрича, кейинги давр белгиларидан, яъни эрамик биринчи асрларида кузатилади (Горбунова Н.Г., 1985. С.66). Фарғонанинг қадимги даври, хусусан, Эйлтон маданияти материалларидан хабардор тадқиқотчи Андижоннинг қуйи қатламларини Ахсикетнинг қуйи қатламлари билан солиштирмаган бўларди. Буни ҳар қандай археолог Ахсикет тўғрисидаги янги китобнинг 371-саҳифасидан бошланган Табл. I–XII билан Б.Х. Матбабаев ва З.З. Машрабовларнинг «Древний и средневековый Андижан» китобининг 23–26-расм ёки 28–29-расмларни А. Анорбоев томонидан солиштирилиши қанчалар нотўғрилигини қиёслаб амин бўлиши мумкин. Яъни, Андижонни Эски шаҳар қисми қуйи қатламларида аниқланган Эйлтон маданияти комплекси Ахсикетда умуман йўқ, йўқ нарса тўғрисида қандай фикр юритиш мумкин, буни тан олиш вақти келмадимикан? Археология аниқликни хуш кўрадиган фан бўлиб, фактлардан юз ўгириб бўлмайди.

Андижоннинг Эски шаҳар қисмининг қуйи қатламларидан олинган археологик комплексларнинг санаси таникли археологлар – академиклар А.Аскарлов, Ю.Ф.Буряков, профессорлар Т.Ш.Ширинов, М.Х.Исомиддинов, фарғонашунослар Г.П.Иванов, С.Р.Баратов ва Б.Абдулгазиевалар томонидан ашлақачон тан олинган. Қолаверса, бизда, Андижондаги энг қуйи қатламлар

хар бир комплексда энг қадимги ва қадимги боскичларга ажратилган, бунга расмлар жадвалида ҳам риоя этилган (яъни дастлаб қадимгилар ва сўнг бир оз кейингилари берилган). Энг муҳими қўлда ёпма усулда (лепная) ва улар устига бўёк билан нақш солинган (лепная расписная) идишларни Ахсикетда учрамаслигидир (Андижонда 79% идиш қўлда ёпма усулда тайёрланган). Бу ҳолат Кувадаги 1998 йилги ишларимизда ҳам кузатилган, материаллар эълон этилганича йўқ.

А.Анарбоев келтирган яна бир иддао – қизил ангоб билан бўялган идишларни водийда милоддан аввалги III асрдан олдин учрамаслиги ҳақидаги Н.Г.Горбунованинг хулосасига қўшилишидир (А.Анарбоевнинг келтирилган китоби., 384-б.). Бу ҳам асоссиз, чунки у эскирган фикр. Г.П.Иванов (Н.Г.Горбунованинг ягона шогирди ва узок йиллар бирга ишлаган), номзодлик диссертациясида «қизил бўёкка ёки қизил ангобга бўялган идишлар» масаласига аниқлик киритган. Яъни, диссертантнинг сопол таркибини ва технологиясини ўрганиш бўйича танилган мутахассис Н.С.Гражданкинага асосланиб айтган фикрича, қизил ангоб анча қадимги даврдан, яъни Намозгоҳ II давридан кенг истеъмолда бўлган. Таъкид жоизки, мазкур сопол идишларни, жумладан, чархда ясалганларини бундан олдин учраши мумкинлиги Эйлтон (мил. авв. VI–III асрлар) ва Шўрабашот (мил. авв. IV – милоннинг IV асрлари) маданиятлари мисолида бундан 15 йил олдин исботини топган (Иванов Г.П., 1999). Афсуски, бундан А. Анарбоев беҳабар кўринади.

А.Анарбоев ишларининг кейинги пайтлардаги яққол кўзга ташланадиган яна бир ҳолати, айрим ёдгорликларни Фарғона водийси тарихидаги ролини бўрттириб кўрсатишидир. Масалан, Ахсикет шаҳар харобаси ўрнида деярли 1500 йил давомида (мил. аввалги III асрдан то милоннинг XII асрларида) пойтахт шаҳар бўлгани ҳақидаги ишониш кийин фикрни келтириш мумкин. Яъни, Эрши → Гуйшуань → Сигянь → Фарғана = Ахсикет бўлган эмиш. Марказий Осиё шаҳарлари ичида биронта ҳам шаҳар бунчалик номини кўп ўзгартирмаган бўлса керак. Бундай асоссиз ва шошма-шошарлик билан тушунилмай айтилган фикрлар, ҳатто хорижлик олимлар томонидан ҳам танкид остига олинмоқда¹.

Демак, А.Анарбоевнинг Эйлтон комплекси санаси ҳақидаги шошилиб айтилган асоссиз талқини уни шахсий фикри, Андижон шаҳрининг 2500 йиллик санаси ҳақидаги жамоавий хулосаларимизга таъсир эта олмайди.

¹ Ташбаева К. О столице Давани // www.centrasia.ru 2013. Яна: Ташбаева Х.И. К проблеме локализации городов государства Давань // Цивилизации скотоводов и земледельцев Центральной Азии. Самарканд-Бишкек, 2005.

3.4. Эски шаҳардаги бошқа ёдгорликларнинг ўрганилиши

(Арк ичи, Шахристон, Қўштепа ва бошқалар)

2001 йилги тадқиқотлар. Маданий қатламларнинг хусусиятлари (кўлами, таркиби, жойлашуви) ва Андижоннинг тарихий қисми тўғрисида маълумотлар олиш мақсадида 2001–2002 йиллари Эски шаҳар ҳудудида бир нечта шурф солинди ва қазишма ишлари олиб борилди. Биздан аввалги тадқиқотчилар томонидан мазкур ҳудудда шурфлар бурғуланиб, асосан ўрта асрлар (V–VIII, X–XII ва XV–XIX асрлар) га оид маълумотлар олинган эди. Биз 2002 йили Арк ичида қазишма ишларини амалга ошириб, шурфлар Шахристон ва Яккатепа (Далварзин кўчаси) ҳамда Қўштепа (Шахристон кўчаси) да солинди.

Арк ичидаги қазишма ишлари.

А.К. Писарчик (1956), В. Д. Жуков (1951), С. Жалилов (1981), Г. Дадабоев (1975) ва Б. Абдулгазиева (1981) каби тадқиқотчилар томонидан арк деворлари тўғрисида муҳим маълумотлар тўпланган эди. Хусусан, Б. Абдулгазиева томонидан Ташкилот кўчасидаги 39-, 41-, 49-уйлар ва Трактор кўчаси, 15-уй оралиғидаги деворнинг жанубий қисми очилиб, тадқиқ этилган. Деворнинг эни 4, баландлиги эса 3 метр бўлган. Унинг қурилиши ва фаолият кўрсатиши XIV–XVII асрлар билан белгиланган (Абдулгазиева Б., 1981. 33–45-б). Биз 2002 йилда ўрта асрлар арки деворини ўрганишни давом эттирдик¹.

Бу ерда олиб борилган изланишлар мақсади – арк мудофаа деворлари тўғрисида янги маълумотлар олишдан иборат эди. Шундан келиб чиқиб, Ташкилот кўчасидаги 41- ва Арк ичи кўчасидаги 42-уйлар (81- ва 99-расмлар) оралиғида археологик қазишма қилинди (10x2м). Тозалов ишлари олиб борилгач, кўҳна деворнинг юқори қисми очилди. У жуда қаттиқ паҳса бўлакларидан иборат эди. Паҳса таркибига йирик донали кум қўшилган. Тозалов ишлари девор бўйлаб пастга томон олиб борилди. Деворнинг эни юқори қисмида 5,30 метрни ташкил этди. Деворнинг ташқи четида кейинчалик ҳосил бўлган пасткам жойлар очилди. Унинг ички қирраси нисбатан яхши сақланиб қолган. Деворнинг баландлиги 2,20 метрни ташкил этади.

¹ Ёдгорликнинг ўрта асрларга оид қисмидаги қальанинг номи, яъни Арк ичи ҳозир ҳам шундай деб аталади (аркнинг ички қисмида бугунги кунда Бобур номи маҳалла жойлашган (Абдулгазиева Б., 1990 а. 72-б).

Асосининг эни 5,75 метрга тенг. Девор 8–13 см калинликдаги лентасимон пахсадан тиклангани ҳолда, асосидаги пахсанинг қалинлиги 30 см.га етади. Ташқи тарафдан девор 280 см чуқурликка қадар очилди. Девор асосининг остида 4–5 см калинликдаги кум ва кулдан иборат юпка қатлам ва зичланган тупрок аникланди. Ички томондан эса девор 260 см чуқурликка қадар тозаланди.

Деворни очиш ва тозалаш жараёнида унинг ҳар иккала тарафида мусулмон урф-одатлари бўйича қўйилган икки қабр аникланди. Қабрлар конструкциясини тиклаш имконияти бўлмади. Ҳар икки қабр шимоли-ғарб йўналиши бўйлаб жойлашган (маййит қолдиклари чалқанча ҳолатда, боши шимоли-ғарбга йўналтирилган). Биринчи қабр деворнинг ички томонида, 2,20 метр чуқурликда, иккинчи қабр эса деворнинг ташқи томонида 1,95 метр чуқурликда топилди.

Деворнинг ташқи томони тупрок қоришмаси билан тўлатилиб, текисланган эди. Шу сабабли ундаги топилмалар қатламлар стратиграфиясини аниқлашга имкон бермайди. Деворнинг ички томони нисбатан яхши сақланиб қолган бўлса-да, унда сўнгги ўрта асрларда кулол чархида тайёрланган идиш парчалари оз миқдорда қайд этилди. Парчаларнинг айримлари мовий ва яшил рангда сирланган. Демак, Арк ичидаги қазилмалар натижа-сида олинган ашёларни XIV–XVI асрлар билан белгилаш мумкин.

Ўрта аср шахристонидagi Шурф–1/2002 (Ҳақиқат кўчаси). Ўрта аср шахристонининг қадимий қатламларини тадқиқ этиш мақсадида 2002 йилда Ҳақиқат кўчасидаги 13-уй «Тасвирий ойна» бадий ишлаб чиқариш бирлашмаси Андижон бўлими худудида 3х2м ўлчамдаги шимол/жануб йўналиши бўйича шурф солинди. Шурф материкка қадар, яъни, 4,3 м чуқурликка етказилди. Натижада 14 та маданий қатлам очишга муваффақ бўлинди. Улар орасида 5-қатлам остида зичланган тупроқдан иборат полни қайд этиб ўтиш лозим. Энг остки қатламларда қуйидагилар аникланди. 10-қатлам остида қора рангдаги йирик донали дарё куми, 10–12 см калинликда (11-қатлам): Унинг остида эса 8–10 см ли балчиқ қатлами (12-қатлам), шундан сўнг яна 8–10 см калинликдаги қора рангдаги йирик донали дарё кумидан иборат қатлам (13-қатлам): унинг остида шағал қатлами (14-қатлам). IX ярусдан 30 см чуқурликда шурф тўхтатилди.

2002 йилда шахристондан олинган археологик манбалар XIV–XVIII асрлар билан белгиланади. Андижоннинг ўрта асрлардаги рабоди моддий маданияти тўғрисида маълумот йиғиш мақсадида ҳозирда ҳам фойдаланиб келинаётган қабристон (Кўштепа ва Яккатепа)ларда назорат шурфи солин-

ди (батафсил маълумот ўрта аср шахристонидаги **Шурф-1/2002**-иловаларда келтирилган).

Қўштепадаги 1/2002 шурфи (Шахрихон кўчаси).

Ёдгорлик шаҳарнинг ғарбий қисмида жойлашган бўлиб, максимал диаметри 50 метрга, баландлиги эса 4–5 метрга тенг овал шаклидаги тепаликдан иборат. Қўштепа Шахрихон кўчасининг сўл (жануби-ғарб) томонида, 334-ва 332-уйлар оралиғида жойлашган. Ҳозирда бу ерда қабристон мавжуд. Қабрлар ўта зич жойлашганлиги сабабли шурф қабристоннинг ташки тарафида, ёдгорликнинг асоси ёнида солинди (12-расм). У 2,5 метр чуқурликка қадар етказилди. Шурф ёрдамида очилган қатламларнинг юқори қисми вайрон бўлган ва қоришиб кетган. Бу ерда кизил ангобланган кулол чархида тайёрланган ва ёпма қўлда тайёрланган буюмлар қолдиқлари қайд этилди. Пастроқда эса оч жигарранг қатламлар жойлашган бўлиб, уларда кам миқдордаги кулолчилик маҳсулотлари қовлаб олинди. Ёпма қўлда тайёрланган идишлар остида икки дона қосанинг ҳамда қозоннинг гардиши топилди. Яна ҳам чуқурроқда эса кизил жигарранг қатлам очилди, шу ерда тупроқ намлиги ортиб кетди. V ярусга келиб сизот сувлари қайд этилганлиги боис казишма ишлари яқунланди. Гарчи Қўштепадан олинган ашъвий далиллар кўп бўлмаса-да, улар ёдгорлик ёшини аниқлашга ёрдам беради (57-расм). Уни эрамиздан аввалги IV–III асрлар – эрамизнинг I асрларига тааллуқли, дейиш мумкин (батафсил маълумот **Қўштепадаги Шурф-1/2002 I** иловада келтирилган).

Яккатепадаги 1/2002 шурфи (Далварзин кўчаси).

Мазкур ёдгорлик ўлчамлари 48x43 метр, баландлиги 6 метрга тенг тўрт бурчак кўринишидаги тепалик шаклида бўлиб, у дунё томонларига юзлатилган (13-расм). Шурф тепанинг этак қисмида солинди. Дастлабки уч ярус (1,50 м) ўрта зичликдаги қовланган тупроқ кўринишига эга, унда қабрлар тез-тез учрайди. Кейинги 2 метр чуқурликка қадар бўлган қисмда бузилмаган қатлам ётади. Энг остки қатламлар оч жигарранг тусдаги тупроқдан иборат. V қатламнинг бошида қизғиш қора рангдаги нам тупроқ қайд этилган. Ундан сизот сувлари чиқа бошлаганлиги сабабли казишмалар ниҳоясига етказилди. Курилиш қолдиқлари қайд этилмади, аммо кулолчилик буюмлари парчалари (57-расм) нинг таҳлили асосида Яккатепанинг ёшини эрамиздан аввалги сўнгги асрларга тенг, дейиш мумкин (батафсил маълумот **Яккатепадаги Шурф-1/2002 I** иловада келтирилган).

2008 йилги тадқиқотлар. Ушбу мавсумда Андижоннинг тарихий ҳудудидаги турли даврларга оид моддий маданият қолдиқларини аниқлаш

ва ўрганиш ишлари давом эттирилди. Бунинг учун учта шурф солинди. Биринчиси – XIX аср сўнггида қурилган қалъа ичида; иккинчиси – Жоме мадрасаси ва масжиди ҳовлисида; учинчиси – Тиббиёт институти қошидаги академик лицей ҳовлиси ичида.

Қалъадаги шурф (Ўш кўчаси) қалъанинг жануби-ғарбий бурчагида, мудофаа деворидан 14 метр шимолроқда ва XIX аср Русия казармасидан 9 метр ғарбда, 3x1,5 метр ўлчамда солинди (шимол/жануб йўналишида) ва материкка қадар 1,9 метр чуқурликка етказилди. Шурф ёрдамида олинган кичик микдордаги ашёларга асосланиб, бу ердаги маданий қатлам XIX аср охири билан яқун топади, деб таъкидлаш мумкин. Қалъа эски Андижонни шимолдан чеклаб турувчи адирларнинг энг юқори нуктасида бунёд этилгани аниқланди.

Шурф-1/2008 Жоме масжиди ва мадрасасининг ҳовлисида солинди (Фитрат кўчаси). Жоме масжиди ҳовлисида солинган шурф энг самарали бўлди (65; 71; 73а; 74; 75; 80-расмлар). солинган шурф (4x3м) пештоқдан 12 метр шарқда жойлашган бўлиб, шимолдан жануб томон йўналтирилган. У материкка қадар 3,2 метр чуқурликка етказилди. 8 та маданий қатлам очилди (батафсил маълумот Жоме масжиди ва мадрасасининг ҳовлисидаги **Шурф-1/2008 I** иловада келтирилган).

1 ва 2-қатламлар қоришиб кетган, уларда турли вақтда тайёрланган сўнгги ўрта аср ва янги давр қулолчилиги маҳсулотларининг бўлақлари қайд этилган.

3-қатламнинг бир метрдан зиёдрок чуқурлигида 20–25x10–15x8–12 см ўлчамдаги майда тош ётқизилган (73а, 3-расм). Бу шағал тўшамаси ғарбдан лой девор билан чегараланган ва шарқдан ғарбга томон 3–5 см га нишабли қилиб қалинлиги 20–25 см га (4-қатлам) тенг лойсувокли пол сатҳидаги майин тоза қум устига терилган. Мазкур пол шағал тўшамаси учун текисланган (нивелирланган) қатлам вазифасини бажаради.

5-қатлам (73а, 5-расм) қалинлиги 30–60 см бўлган қуланг-жигарранг тупроқдан иборат. Унда сўнгги ўрта асрлар даврига оид сирланган ва сирланмаган қулолчилик буюмлари ҳамда сирланган қулолчилик маҳсулотларини ўтда пишириш учун мўлжалланган сепоялар топилган. Ушбу сатҳда диаметри 1,6 метрга тенг бадраб қайд этилди ва у 6-қатлам сифатида белгиланди. Бадрабнинг шарқий томонида жанубга қараб йўналтирилган қиялик аниқланди. Мазкур қатламда XV–XVI асрларга оид қулолчилик маҳсулотлари комплекси очилди. Шунга ўхшаш комплекс Б. Абдулгазиева томонидан илгари ҳам қайд этилган эди. Хусусан, Арк ичи комплексидаги

кулолчилик буюмлари XV–XVI асрлар билан изоҳланган (Абдулгазиева Б. 1990. 91–96-б). Шу каби ашёвий маълумотлар Арк ичида биз томондан олиб борилган изланишларда ҳам топилган (Матбобоев Б. Х., Абдуллаев Б., Рахимов К., Машрабов З., 2003).

Калинлиги 30–70 см га тенг бўлган 7-қатламда (73а-расм; 7) XIII–XIV асрларга оид сирланган ва сирланмаган кулолчилик буюмлари, шунингдек, калинлиги 0,7 метрга тенг, ўлчамлари 28–32x8–10см ли хом ғиштдан қурилган хона деворларининг харобалари мавжуд. Бу, афтидан хона ғарбий деворларининг қолдиқлари бўлиши мумкин. Унинг шарқий томонида кул ва катта миқдордаги кулолчилик буюмлари қолдиқлари қоришмасидан иборат бўш тупроқ қайд этилди. Деворнинг ғарбий томони эса майда тошлар билан сувалган. Бу деворни намликдан сақлаш учун амалга оширилган, дейиш мантиққа тўғри келади. Топилмалар орасида сепоянинг мавжудлиги бу ерда кулолчилик ишлаб чиқариши йўлга қўйилганидан далолат беради.

8-қатлам (73а-расм; 8) сарик рангдаги материк тупроғидан иборат.

Хулоса қиладиган бўлсак, Жоме масжиди ва мадрасасининг ҳовлисида бурғаланган шурф ёрдамида аниқланган маданий қатламлар XIII–XVII асрларга тааллуқли, дейиш мумкин. Тўпланган маълумотлар аксарият тадқиқотчиларнинг хулосаларига ҳам мос тушади. Улар хусусан қуйидаги фикрларни илгари суришган эдилар: «Андижонда, шаҳарнинг марказида жойлашган XIX аср масжиди ва минораси ўрнида сирланмаган ғиштлар билан қопланган XIII аср охири – XIV аср бошларига тааллуқли маҳобатли бинолар мавжуд бўлган, яъни уларнинг барпо этилиши Хайду ва Дувахон буйруғига биноан шаҳар қайта қурилган даврга тўғри келади» (Массон М. Е., 1940. 52-б., мазкур масала бўйича шунингдек, Бартольд В. В., 1963. 262-б.га қаранг).

Шурф–1/2008 академик лицей ҳовлисида солинди (Навойи шоҳқўчаси). У баскетбол майдонининг шимоли-шарқий четида жойлаштирилди (63а; 65; 67–70; 72–73; 78–79-расмлар). 5x2 метр ўлчамдаги шурф жанубдан шимол йўналишида солинди. У 4,9 метр чуқурликка, сизот сувлари пайдо бўлгунга қадар бурғаланиб, сўнгра тўхтатилди. Натижада, 9 та маданий қатлам очилди.

1–3-қатламлар – юқори қатламлар бўлиб, кейинги даврларга оид кўплаб топилмалар қоришиб кетган тупроқдан иборат.

4-қатлам кум аралашган кулранг сарик намли тупроқдан ташкил топган (63а, 4-расм). Қуввати 06–09 метрга тенг мазкур қатламдан ўрта аср дав-

рига оид сирланган ва сирланмаган кулолчилик буюмларининг қолдиқлари топилган.

Шурфнинг жанубий қисмида, 4-қатлам остида дарё кумидан иборат қора юпка қатлам қайд этилган бўлиб, у 4а-қатлам, деб юритилди (63а-расм; 4а). Шурфнинг шимолий қисмида 2,3–2,6 метр чуқурликдаги 5-қатламда (63а-расм; 5-расм) кулолчилик буюмлари қолдиқларидан иборат уюм очилди. Бу уюм ғарбга ва қисман шимолга томон чуқурлашиб боради. Мазкур қатламда занг рангидаги кум кўплаб учрайди. Тоғорасимон чуқурлик ва кумнинг мавжудлигига асосланиб, айтиш мумкинки, ўрта асрларда кулоллар мазкур табиий ўрага ишлаб чиқариш чиқиндилари ва синган буюмларни ташлаганлар. Қатламдаги кулолчилик буюмларидан иборат уюм орасидан XI–XIII комплексларга оид материаллар топилган. Сопол идишлари, сирланган ва сирланмаган буюм парчалари (72-расм) ва нақшинкор сирланмаган сопол плита (70, 5-расм), кулол сопол михлари ва сепоя (70-расм) ҳамда шиша идишлар (73-расм) шулар жумласидан. Мазкур қатламда, 2,3–2,6 метр чуқурликда, шурфнинг шимолий қисмида 40–42 миллиметр диаметрадаги 6 дона йирик ва 21–22 миллиметрли 2 дона майда мис тангалари топилди. 22–24 миллиметрли (VI иловага қаранг) битта мис танга шурфнинг жануби-ғарбий қисмида, 2,6 метр чуқурликда қайд этилди. Шу ерга етганда қидирув ишлари мураккаблашиб кетганлиги сабабли, тадқиқотлар шурфнинг шимоли-ғарбий бурчагида 1х1 метр ўлчамдаги зондаж қилиш орқали давом эттирилди.

0,6–0,7 метр қалинликдаги 6-қатлам бир оз кум, пишиқ ғишт ва кулолчилик буюмлари парчалари аралашган жигаранг тусдаги намли тупрок кўринишига эга (63а-расм; 6). Ушбу қатламда шунингдек, Қорахонийлар сулоласи давридаги мис-кўрғошиндан тайёрланган дирҳам топилган (А.Отаҳўжаев таърифи). Дирҳам XI асрнинг иккинчи ярмида зарб этилган (VI илова, № 9 танга).

0,6–0,65 метр қалинликдаги 7-қатлам бир оз кулолчилик буюмлари парчалари аралашган кўнғир тусдаги нам тупрок кўринишига эга (63а, 7-расм). Қуйидаги сопол идишлар учрайди: бўғзи ингичка ётиқ чизик бўйича рифелланган гулдор кўза, копқоғи учун бўртма (гардишининг ички тарафи бўйлаб) ли қозон.

8-қатлам қорахонийлар даврига оид идишлар бўлақларидан иборат қорамтир нам тупрок сифатида намоён бўлади. Маданий қатламнинг қалинлиги 17–18 см (63а-расм; 8).

9-катлам яшил рангдаги қалинлиги 19–20 см нам тупроқдан иборат бўлиб, бунда кулолчилик буюмлари қайд этилмаган (63а-расм; 9). Ушбу жойга етганда, ер ости сизот сувлари пайдо бўлганлиги сабабли қазилма ишлари тўхтатилди.

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, қазилмалар натижалари аввалги даврларда олиб борилган тадқиқотлар хулосаларини тасдиқлайди, яъни мазкур ҳудудда ўрта асрлар – қорахонийлар ва хоразмшоҳлар (XI–XIII асрлар) даврида кулолчилар мавзеи фаолият кўрсатган. «Андижонда Тиббиёт институти биносининг қурилиши вақтида кулолчилар даҳаси топилди. Бу ердан кулолларнинг думалоқ шаклдаги хумдони топилиб, унинг тўлиқ кўринишини аниқлаш имкони бўлмади. Кулолчилик хумдони ёнида ёқилғи захираси, сепоя ва кулол сопол миҳлари уюб кўйилган» (Брыкина Г. А. 1974. 104-б.)¹. Биз олиб борган изланишлар натижасида юқоридаги кулолчилик мавзеининг яна бир қисми очилди. Қўлга киритилган ашёвий далилларга таяниб таъкидлаш мумкинки, ўрта асрлардаги Андижон анчагина ривожланган ишлаб чиқариш маркази бўлган. Сопол идишларнинг бетўхтов равишда ишлаб чиқарилиши, хумдон учун зарур бўлган ёқилғи захирасининг мавжудлиги ҳамда яроқсиз деб топилган кулолчилик маҳсулотлари (брак) қолдиқлари, шунингдек, зарб этилган тангаларнинг учраши кулолчилик маркази бозор учун маҳсулот ишлаб чиқарганлигидан далолат беради. Фарғона водийсида XII–XIV асрларга хос бу каби кулолчилик марказларининг фаолият кўрсатганлиги тўғрисидаги маълумот ҳозирга қадар учрамаган эди. Эндиги вазифа – ўрта асрлардаги Андижон кулолчилиги мавзеининг чегараларини аниқлашдан иборат.

2009–2010 йиллардаги археологик тадқиқотлар. Эски шаҳар ҳудудидан янги маълумотлар олиш мақсадида Ўзбекистон (собик Қизил Юлдуз, кейинчалик К. Яшин кўчалари) кўчасидаги қурилиш котлованларида қисман тозалаш ҳамда археологик кузатув ишлари олиб борилди. Мазкур қурилиш ишлари Арк ичидан шимоли-ғарб томонда, шаҳристон ва рабод ҳудудларида амалга оширилмоқда. Биз жами 5 та котлован (1, 2, 3, 3а, 4) ни кўздан кечирдик. Барча котлованларда вайрон бўлган, турли даврларга хос топилмалар қоришиб кетган маданий қатламлар қайд этилди. Даврлаштирадиган бўлсак, уларнинг дастлабкиси XII–XIV асрларга, сўнггиси эса XVIII–XIX асрларга тааллуқли. Раҳимов Парпивоининг уйи ўрнидаги (Ўзбекистон кўчаси, 160-уй) 30х16 метр ўлчамга эга 4-котлованни алоҳида таъкид-

¹ Мазкур материаллар Андижон вилояти ўлкашунослик музейи фондларида сақланади.

лаш зарур. Курувчилар котлованни 4,10 метр чуқурликка қадар қазишган. Котлованнинг жанубий қисмидан тегишли топилмаларга бой қатламлар очилган. Топилмалар орасида XVIII–XIX асрларга тааллуқли коса, пиёла, кўзалар (ўрта ва кичик ўлчамдаги) учрайди.

Олиб борилган ишлар натижаларига яқун ясайдиган бўлсак, қайд этиш жоизки, аҳоли жуда зич жойлашган Андижоннинг Эски шаҳар қисмида қазишма ишларини амалга ошириш ниҳоятда мушкул ва кўп меҳнат талаб этади. Биринчидан, ёдгорликлар қаттиқ шикастланган, иккинчидан, замонавий иморатлар ёдгорликларга жуда яқин қурилган, учинчидан, қазиб олинган тупрокни ташиб олиб чиқиш муаммоси мавжуд. Бу қийинчиликларга карамай, Андижонда сўнгги йилларда олиб борилган археологик изланишлар натижасида маълум муваффақиятларга эришилди. Бир неча мавсум давомида тўпланган салмоқли археологик материаллар Андижон 2400–2600 йил давомида бетўхтов ривожланиб келганлигидан далолат беради. Қалъа девори ва рабоннинг шимоли-ғарбий қисмини тадқиқ этиш борасида янги маълумотлар қўлга киритилди. Шаҳарнинг тарихий қисмида Эйлатон комплексининг кашф этилиши Андижондаги урбанистик жараёнларнинг бошланиши тарихини янгидан идрок этишга имкон яратди.

Сўнгги 10 йил мобайнида нафақат Андижонда, балки Қорадарё ўзанидаги бошқа ҳудудларда олиб борилган археологик тадқиқотлар қуйидаги натижаларни берди:

* Қорадарё хавзасида қадимий деҳқончилик маданияти муттасил ривожланиб келганлиги тўғрисидаги маълумотлар олинди (сўнгги бронза даври моддий маданиятининг пайдо бўлиши ва тараққий топиши, илк темир асри ёдгорликларининг ривожланиши).

* Фарғона водийсининг шарқида суғориш тизимларини бунёд этиш даврига оид янги маълумотлар аниқланди¹. Шарқий Фарғонадаги Андижонсой (узунлиги 76 км), Ўзганариқ (37 км), Шаҳрихонсой (100 км), Мирзаарик (17 км) ва бошқа суғориш иншоотлари сунъий каналлар ҳисобланиб, улар эрамиздан аввалги I минг йиллик ўрталарида бунёд этилган (Заднепровский Ю.А., 1991. 192–195-б; Бераналиев О.Б., 1975. 148–158-б.). Канал қирғоқларида ёки уларнинг тармоқлари бўйида аҳоли мавзелари юзага келган. Масалан, Сарвонтепа ва Ганчтепа аҳолиси Андижонсой, Қорадарё

¹ XXI аср бошланишига қадар ирригация тарихида мазкур суғориш иншоотлари XIX асрда бунёд этилганлиги тўғрисидаги янглиш фикрлар ҳукм сураб эди (Бартольд В. В., 1963. 216-б.).

шаҳар харобаси аҳолиси – Ўзганарик, Султонобод мавзеси эса Шаҳрихонсой сувидан фойдаланиб келган ва ҳоказо. Мазкур ёдгорликлар албатта маълум сув манбасидан фойдаланган. Бу ёдгорликлардан археологлар аниқлаётган топилмалар уларнинг санасини берувчи ягона асос ҳисобланади.

* Тадқиқ этилаётган Қорадарё ўзанидаги ҳудудларда кечган қадимий шаҳарлашув жараёнларининг ривожланишида узвий боғлиқликлар мавжудлиги тўғрисида янги маълумотлар қўлга киритилди: Далварзин ва Ашқалтепа (эрамиздан аввалги IX–VII асрлар), Эйлатон ва Сарвонтепа (эрамиздан аввалги VI–III асрлар), Шўрабошот (эрамиздан аввалги IV–I асрлар) шаҳар харобалари ва бошқалар шулар жумласидандир. Бу эса «Шаркий Фарғона ёки Қорадарё шаҳарлашув (урбанлашув) ҳудуди» тўғрисидаги ғояни илгари суриш имконини беради.

* Андижоннинг жанубий қисми бўсағасида мудофаа тизими аниқланди (Яккатепа, Кўштепа I, II).

* Сарвонтепа ўрнида шаҳарнинг қадимий ўзаги (15–20 га) қайд этилди. Шаҳарнинг мазкур қисми қолганларига нисбатан аввалроқ яшаш учун ўзлаштирилган.

* Ўрта асрлардаги Андижон сўнги пайтларда олинган археологик манбаларга кўра янги жойда, яъни Сарвонтепа ва Чордонадан шимолишарқроқда вужудга келганлиги аниқланди. Қорахонийлар давридан сўнг ва Темурийлар давридаги арк, шаҳристон ва рабоднинг жойлашувига ойдинлик киритилди.

* Қорахонийлар давридаги Андижон кулолчилар мавзеи тўғрисида янги маълумотлар олинди.

ИВБОБ

АНДИЖОННИНГ ТАРИХИЙ ТОПОГРАФИЯСИГА ОИД МАТЕРИАЛЛАР

Минг йилликлар давомида Андижон нафақат Фарғона водийсининг, балки бутун Ўрта Осиёнинг иқтисодий ва сиёсий ҳаётида муҳим ўрин тутган ва шундай бўлиб келмоқда. Шаҳар бир жойда қарор топганлиги сабабли унинг тарихий топографиясини тадқиқ этиш мураккаб иш. Илк аркнинг ёки ички шаҳарнинг, кўча тармоқларининг режалаштирилиши ва бунёд этилиши каби шаҳарни ташкил этувчи кўплаб омиллар ҳозирга қадар сақланиб қолмаган. Қолаверса, ёзма маълумотлар ҳам бизгача етиб келмаган. Шаҳарнинг тарихий топографиясини ўрганиш XIX аср охирида, рус тановчи-муҳандислари томонидан Андижоннинг илк харитаси тузилган вақтдан эътиборан бошланган, деб ҳисоблаймиз. Гарчи мазкур харита тўлиқ бўлмаса-да, у шаҳарнинг XIX аср сўнггидаги топографиясини ақс эттирган (11-расм). Фақат XX асрнинг 30–40-йилларига келиб Андижоннинг тарихий археологик тадқиқоти бошланган. Бунинг натижасида шаҳарнинг шаклланиши хусусидаги маълумотларга ойдинлик киритилиб, улар тўлдириб борилган.

Андижоннинг жойлашувига X асрдан буён истеъмолда бўлган унинг номи туфайлигина ойдинлик киритилган. Шу билан бирга шаҳар топографиясини ўрганишда маълум муаммолар мавжуд. Улар қуйидагилардан иборат: шаҳарнинг қадимий қисми (шу жумладан, арк)нинг жойлашувини, ўрта асрлардаги арк, шахристон, рабод ва ҳоказоларнинг майдони ва чегараларини аниқлаш. Масаланинг мураккаблиги шундаки, моддий маданият қолдиқлари, шу жумладан, археологик ва архитектура ёдгорлиқлари вайрон этилган ёки ҳозирда мавжуд турли тураржой иншоотлари остида жойлашганлиги боис муфассал тадқиқотлар олиб бориш учун имкон бермайди. Боз устига қатор кучли ер силкинишлари сабабли аксарият архитектура ва археологик ёдгорлиқларига шикаст етган. Ёзма манбаларга кўра, Фарғона водийсида ҳозирга қадар бир қанча кучли zilzilalar рўй берган. Жумладан, бундай табиий офатлар 1620–1621 йилларда (Ахсикет zilzilаси), 1822–1823 йилларда

(Кўкюн зилзиласи), 1902 йилда (Андижон зилзиласи) содир бўлган (Писарчик А. К., 1956. 158-б; Жалилов С., 1989. 78-б., 1-илова). Шуларга қарамай, сақланиб қолган археологик ёдгорликлар ва уларни дала шароитида тадқиқ қилиш шаҳар тарихини ўрганишда муҳим аҳамият касб этади ҳамда сўнги 20 йил давомида мазкур ишлар фаол олиб борилмоқда. Ҳозирда археолог-тарихчиларда куйидаги маълумотлар тўпланди.

Қадимги давр. Яқин-яқинларга қадар Андижоннинг қадимий қисми жойлашуви хусусида турли фараз ва тахминлар илгари сурилиб, аксарият тадқиқотчиларнинг фикрига кўра уни Ўрта аср арки ёки Шаҳристон ўрнидан излаш лозимлиги таъкидланар эди. Гарчи мазкур ҳудудда XI–XV асрлардан илгариги даврларга оид археологик материаллар қайд этилмаган бўлса-да, А. К.Писарчик, С. Жалилов, Г. Дадабоев ва бошқалар юқоридаги фикрни қўллаб-қувватлардилар. Шуларни инобатга олиб, асосий мақсад сифатида Андижонда қадимий маданий қатламларни аниқлаш вазифасини белгилаб олдик. Бунда антик даврнинг маданий қатламларини қаердан излаш керак, деган савол пайдо бўлади. Мавжуд арк ва Шаҳристондан жануброқда антик ва илк ўрта асрларга оид археологик материалларнинг мавжудлиги ҳамда маданий қатламларни назарда тутиб, ўз изланишларимизни айнан шу ерда олиб боришга қарор қилдик. Мазкур ҳудуддаги маданий қатламларни Ўрта аср арки ва Шаҳристонда жойлашган ҳудуднинг маданий қатламлари билан таққослайдиган бўлсак, куйидагилар маълум бўлади: арк ва Шаҳристон, айниқса, унинг шарқий ва шимоли-шарқий қисмидаги қатламларнинг қалинлиги 1,80–2,30 метрга тенг. Ҳозирда Ўрта аср аркидан жануброқда қадимий даврга оид бир қанча археологик ёдгорликлар аниқланди. Булар қаторига Сарвонтепа, ундан ғарб ва жануби-ғарбда ўтган асрнинг 50–70-йилларида вайрон бўлган бир гуруҳ тепаликлар, шунингдек, Чордона, Қўштепа, Яккатепа ва бошқалар қиради. Уларнинг куйи қатламлари антик давр билан белгиланади. Сарвонтепа ҳудудида маданий қатламининг қалинлиги 5 метрга етади. Сарвонтепадан олинган ашёвий маълумотларнинг хронологияси янада қадимий даврга, эрамыздан аввалги VI–III асрларга бориб такалади. Бу эса айнан мазкур ҳудуд антик даврдаёқ яшаш учун тўлик ўзлаштирилганлигидан далолат беради. Сарвонтепанинг (Тутзор кўчаси томонидан) шимолий қисмида қайд этилган қадимий мудофаа девори антик Андижоннинг фортификация тизимига кирганлиги эҳтимолдан холи эмас. Эслатиб ўтиш жоизки, қадимий девор юқори қисмининг қалинлиги 4 метр, асосининг қалинлиги эса 6 метрни ташкил этади. Бу ўлчамлар антик давр ёдгорликларида аниқланган мудофаа деворлари учун характерлидир.

Жумладан қадимги Фарғона давлатининг пойтахти Мингтепа (Эрши) ички шаҳар мудофаа деворлари шунга жудаям ўхшаш.

Сарвонтепа ва унинг атрофидаги ҳудуд маданий қатламларини бурғалаш (шурфлаш) орқали Эйлатон даврига оид қатламларнинг майдони 15–20 гектар эканлиги аниқланди. Эйлатон даврига оид Сарвонтепа ҳудудининг деярли барчаси ҳозирда мавжуд бўлган хусусий уйлар ва иншоотлар остида, 2–5 метр чуқурликда қолиб кетган. Демак, шаҳар ҳудудидаги энг қадимий археологик материаллар Сарвонтепа ўрнида ўрта асрлардаги арк ва шахристон ташқарисида қайд этилди. Шаҳарнинг мазкур ҳудуди аҳоли томонидан бошқа жойларга нисбатан эртарок ўзлаштирилган, дейиш учун асос бор. Эрамиздан аввалги VI–III асрларга оид маданий қатламлар қалинлиги ва тарқалиш ҳудудидан келиб чиқиб, шаҳарнинг қадимий ўзаги айнан шу ерда жойлашганлигини тахмин қилиш имконини беради. Кейинги даврлардаги шаҳарлашув жараёнлари Сарвонтепа атрофидаги ҳудудларда аниқланди. Олиб борилган изланишларимиз натижасида Чордона (Т. Келдиев кўчаси), Яккатепа (Далварзин кўчаси), Қўштепа I ва II (Шаҳрихон кўчаси)нинг остки қатламларида эрамиздан аввалги сўнгги асрлар ва эрамизнинг дастлабки асрларига ҳамда эрамизнинг V–VIII асрларига оид материаллар қайд этилди. Илк материаллар шунингдек, номсиз тепада ҳам мавжуд бўлганлиги тўғрисида фараз бор. Чунончи, вилоят ҳокимлиги ва театр биноларининг ўрнида бажарилган хўжалик ишлари мобайнида антик кулолчилик буюмларининг парчалари топилган.

Сарвонтепа ва унинг атрофидаги ҳудудларда олиб борилган археологик изланишлар давомида олинган маълумотларга асосланиб, таъкидлашимиз мумкинки, антик Андижон ўрта аср арки ва шахристонидан ғарбда, Сарвонтепа, Тутзор, Иттифок, Ўзбекистон (собик К. Яшин) кўчалари ҳудудида жойлашган (10-расм). 2000–2012 йилларда эски шаҳарнинг мазкур ҳудудида олиб борилган қазишма ишлари натижасига кўра эрамиздан аввалги VI асрдан бошлаб милодий VIII–IX асрларга қадар маданий қатламларда изчиллик кузатилади. Ундан сўнгги даврларга келиб ушбу ҳудуд ташлаб кетилган кўринади. Бармоқ билан санокли топилмалар (асосан Сарвонтепа юқори қисмидан олинган) бу ҳудуд XVI–XVIII асрларга келибгина қайтадан обод бўлганлигидан далолат беради. Бунинг исботи сифатида Иттифок кўчасидан 80–120 см чуқурликда аниқланган тош йўл қолдиғини келтириш мумкин.

Ўрта асрлар даври. Илк ўрта асрларга оид археологик материаллар эски шаҳар ҳудуди бўйлаб қайд этилди. Улар айникса, Чордона (ўрта аср аркидан шимоли-ғарбда) ва Сарвонтепа (ўрта аср шахристонидан жануби-ғарбда) ёд-

горликлари оралиғида кўпроқ учрайди. Ҳар иккала ёдгорликда, аввало Чордонада баланд платформага қурилган қаср қолдиқлари кузатилади. Қўштепа I, II, Яккатепа каби илк ўрта аср қатламлари қайд этилган айрим ёдгорликлар бир вақтлари мавжуд бўлган кўшк қасрларининг қолдиқлари эканлиги эҳтимолдан холи эмас. Юқорида тилга олинган Тутзор кўчасидаги девордан илк ўрта асрда ҳам фойдаланиб келинган. V–VIII асрларга тааллуқли мазкур маълумотлардан келиб чиқиб, кейинчалик шаҳар атрофида йирик ер эгалари – дехқонлар¹ учун қурилган қасрлар ҳисобига шаҳар ҳудуди кенгайган. Бу тўғрида шаҳарнинг шимоли-ғарб ва шимоли-шарқ ҳудудларидаги асосан кулолчилик ишлаб чиқариши маҳсулотларидан иборат бўлган илк ўрта аср комплекслари далолат беради. Улар хронологик жihatдан икки босқичга бўлинган: V–VI ва VII–VIII асрларга бўлинади. Топилмалар орасида қадимги турк тамғаси ифода этилган сопол идишни қайд этиш лозим (50-расм, 8; 53-расм). Бу каби буюмлар Андижонда аввал ҳам қайд этилган. Ўз даврида академик Я. Ғуломов томонидан қадимги турк руник ёзувли сопол буюм парчаси топилган (Булатова В. А., 1972. 62-б.). Бу топилмалар ўша даврда Андижонда туркий қавмлар истикомат қилганидан дарак беради. Айтиш жоизки, шундай қилиб, антик шаҳардан илк ўрта асрлардаги Андижон шаклланган. Қуба, Ахсикет ва Ўш қабилар билан бир қаторда у вилоятнинг йирик шахри ҳисобланган (Брыкина Г. А., Горбунова Н. Г., 1999. 64-б., 5-харитага қаранг).

X асрдан кейинги ўрта аср манбаларида Андижон шахри тўғрисидаги маълумотлар қисқалиги билан ажралиб туради (ал-Истаҳрий, ал-Ҳамавий ва бошқалар). Арк, шахристон ёки рабод тўғрисида бирон-бир маълумотлар учрамайди. Фақатгина сўнгги ўрта асрлар даврининг ёзма манбаларида шаҳар тўғрисида муфассал маълумотлар берилади. Шу сабабли археологик маълумотлар Андижоннинг тарихий топографиясига оид асосий манба бўлиб хизмат қилади.

Яқин-яқинларга қадар шаҳар ҳудудида IX–XI асрларга оид маданий қатламлар қайд этилмаган эди (Матбабаев Б., Машрабов З., 2007. 42-б.). Шу билан бирга Катта Фарғона канали қурилиши даврида В. Д. Жуков бошчилигидаги археологлар гуруҳи шаҳар деворининг қуйи қисмидан йиғиб олган кулолчилик буюмларига асосланиб, шаҳарнинг мазкур қисмида X–XI асрларга тааллуқли бўлган йирик объект мавжудлиги тўғрисидаги таҳмин илгари сурилган эди (Жуков В. Д., 1951. 74-б.). Топилган кулолчилик

¹ Тарихий адабиётдан мазкур атама билан йирик ер эгалари изоҳланади.

буюмларига мувофик, шахар ўша даврда сўнгги ўрта асрдаги Андижонга нисбатан жануб ёки жануби-ғарбда мавжуд бўлган. Ҳозирга таккослайдиган бўлсак, бу Олтинкўл, Қизил Шарқ, Ташкилот кўчалари худудига тўғри келади. Буни 2009 йилда Андижоннинг эски шахар қисмидан олинган археологик материаллар ҳам тасдиқлайди. Хусусан, Трактор кўчасидаги шахристон худудида кунлик сатҳдан 1,20–1,70 см чуқурлик даражасида иккита сирланмаган кўза аниқланган. Кўзаларнинг бўғзи ажратилган. Улардан биринчиси – иккита қолипда қуйилган қисмлардан ясалган кўза алоҳида аҳамият касб этади (65-расм, 1; 66-расм). Кўза дисксимон асосга эга бўлиб, юқорига қараб бир оз чўзилган ва ярим сфера шаклига эга. Бўғзи тор қилиб ажратилган ва дастали. Идишнинг остки қисмига думалоқ ва ромбсимон нақшлар солинган. Юқори қисмига эса арксимон шаклда орасига қушлар сурати солинган безак берилган. Ингичка бўғзи чўзинчоқ шаклда бўлиб, дастаги қирқимда учбурчаксимон кўринишда. Умуман олганда, Ўрта Осиёда бу каби кўзалар ўрта асрларга оид ашёвий маълумотлар орасида кўп учрайди ва улар шубҳасиз X аср билан белгиланади (Ильясова С., Мирзааҳмедов Д., Адылов Ш., 2000).

Кўзанинг бошқа бир бўлаги бўйига қисқарок бўлиб, деворлари ва туб қисми қалин қилиб ишланган (65-расм, 1; 66-расм). Туб қисми япалоқ, ўртаси цилиндрсимон, бўғзи ажратилган. Кесик конусли елкаларига икки қатор қилиб тақрорланувчи тўпбарггул шаклидаги ботиқ безак ишланган. Қазиб олинган кўза бўлагиде дастак ва бўғизнинг асоси кўзга ташланмасида, аслида бу каби чўзинчоқ бўғизли кўзачаларнинг дасталари мавжуд бўлган. Юқорида таърифланган намуна каби мазкур кўза сополагининг ранги кизғиш, кулранг тусдаги ангоб копланган ва кўшни худудларда бўлгани каби ушбу топилма ҳам IX–X асрлар билан белгиланади (Мирзааҳмедов Д. К., Матбабаев Б. Х., Султанова М. Н., 2010. 73–85-б.). Тилга олинган топилмалар таърифланаётган худудда тадқиқ этилаётган даврга оид моддий маданиятнинг қолдиқлари замонавий тураржой бинолари остида қолиб кетганлигини кўрсатади. Бу эса ўз навбатида археологик изланишларни олиб боришда қийинчилик туғдиради. Афтидан, айнан шу шахар – Андукон тўғрисидаги маълумотлар ёзма манбаларда (ал-Истахрий) хабарлар мавжуд (III иловага қаранг).

Арқ ва шахристон ўрнида XI–XII асрларга оид археологик материаллар кўплаб учрайди. Б. Абдулгазиева томонидан бу ерда, замонавий шахар худудида симоб кўзача ишлаб чиқарилган бир қанча устахоналар қайд этилган. Мазкур устахоналарнинг мавжудлиги рангли металлургия, заргарлик

ва фармацевтиканинг ривож топганидан далолат беради, дейиш мумкин (Абдулгазиева Б., 2002. 39-б; Жалилов С., 1989. 7-б.). Тиббиёт институти қошидаги академик лицейнинг ўқув корпуси ўрнида ўтган асрнинг 50–60-йилларида олиб борилган қурилиш ишлари жараёнида юқорида тилга олинган кулоллар мавзеси таърифланади. «Бу ерда умумий кўриниши думалок шаклдаги кулолчилик хумдонлари қайд этилиб, уларнинг конструкциясини тўла-тўқис аниқлашга муваффақ бўлинмади» (Брыкина Г. А., 1974. 104-б.). Андижондан топилган ва ҳозирда вилоят ўлкашунослик музейида сақланаётган шиша идишлар ҳам XI–XII асрларга тааллуқлидир (Брыкина Г. А., 1974. 82-б.).

Шу даврга оид топилмаларнинг яна бир гуруҳи Тиббиёт институти қошидаги академик лицей ҳудудидаги шурфнинг 5-қатламида 2008 йилда қайд этилган учта кўза мисолида намоён бўлади. Уларнинг иккитаси бир хил кўринишга эга бўлиб, кулранг лой тупроқдан тайёрланган, ўртача ўлчамда, археологик жиҳатдан бутун (65-расм; 3–4, 67-расм). Ярим сфера шаклида, уч оёқли қилиб ясалган. Воронкасимон кенг бўғзи кўзанинг қорнига лентасимон шаклли даста ёрдамида бирлаштирилган. Дастанинг юқори қисми металл копламаси учун мўлжаллаб қирраланган. Кўзанинг ўрта қисми ва бўғзига қуйма ва ботик ҳолда ишланган геометрик композициялар берилган. Улар s – шаклидаги думалок, қавс, ингичка чизиклардан иборат. Топилмаларнинг шакли, ўлчамлари, лойнинг таркиби ва солинган безаклардаги ўхшашлиги мазкур кўзалар битта уста томонидан ишланганлигини англатади. Бошқа кулолчилик марказлари билан таққослайдиган бўлсак, юқоридаги кўзалардан ҳам XII асрда оммавий равишда фойдаланилган (Мирзалиев Г., 1986, 1-расм). Сопол буюмлар парчаларидан иборат уюм қатламидан олинган учинчи кўзасимон идишнинг парчаси мурғоби (ковға) шаклида (65-расм, 5; 68-расм). Ҳалқасимон тасмали дастанинг бир учи идишнинг бўғзига, иккинчиси эса жўмракнинг асосига уланган. Идиш бўғзининг асоси воронкасимон, кичкина тешикли жўмрак эса «буқа» калласига ўхшаб ишланган. Сополагига йирик қум қўшилган. Ташқи томонига кулранг ангоб берилган бўлиб, унинг устига қизил рангда содда чизиклар тортилган, чизиклар қирғоғида қора хошияси бор. Адабиётлардаги маълумотларга кўра, бу каби идишлар бутун Марказий Осиё бўйлаб учрайди ва XI аср – XIII аср бошлари билан белгиланади. (Заднепровский Ю. А., 1969. 45-б; Брыкина Г. А., 1974. 49-б.; Грицина А. А., 1998, 4-расм; Усмонова З. И., 1984, 4-расм; Бернштам А. Н., 1952. 255–261-б.). Тоғли Тожикистонда асосан аёлларнинг майда хунармандчилигида учрайдиган этногеографик ўхшашликларга асосла-

ниб, айрим тадқиқотчилар бу идишлардан сув ташиш ва истеъмол қилиш мақсадида фойдаланилган, деб фараз қиладилар (Пещерева Е. М., 1959. 56–57-б). Бошқа бир гуруҳ тадқиқотчилар эса айрим ижтимоий-иқтисодий хусусиятларга ишора қилган ҳолда кулолчилик буюмларининг анъанавий шакллари ва ишлаб чиқариш услуби X–XII асрларда қишлоқ аҳолисининг шаҳарга кўчиши туфайли юзага келганлигини таъкидлайдилар (Литвинский Б. А., 1954. 62-б). Нақшинкор кулолчилик маҳсулотлари XI–XIII асрларда Ўрта Осиё минтақасида урф бўлган вақт ва тарқалиш ареалидан келиб чиқиб, бу жараён кўчманчи турк аҳолиси таъсири остида юзага келган, деб тахмин қилувчи тадқиқотчилар нуқтан назари ҳақиқатга яқин, деб ҳисоблаймиз (Заднепровский Ю. А., 1969. 45-б.).

Мазкур комплексга оид сўнгги топилма – ясси тубли тувак. У бочкасимон цилиндрик шаклда бўлиб, гардиши ташқарига қайрилган, бўғзи ажратилган. Идишга ташки ва ички тарафдан оқиш анғоб берилган, ички тарафдан сариқ рангда, ташки тарафдан эса яшил рангда сирланган (65-расм, б; 69-расм). Идишнинг сири сифатсиз, юпқа, майда тангасимон қопламаси қатқат бўлиб кўчган. Шакли, сирининг ранги, қоплаш сифати ва бошқа хусусиятларидан келиб чиқиб, у ҳам аввалги топилмалар сингари XII аср иккинчи ярми – XIII аср боши билан изоҳланади.

Халқ меъмори Юсуф-Али Мусаев томонидан топилган ва археолог М.Е. Массонга тақдим қилинган терракот қопламалари ҳам XII–XIII асрларга оид. Улар минора ёки кўҳна аввалги Жомеъ масжиди безагига тааллуқли (Писарчик А. К., 1956. 168-б.). Эҳтимолдан холи эмаски, келиб чиқиши Византияга оид бўлган тилла аппликация ҳам айнан шу қатламга ёки анча кейинги даврга тааллуқли бўлиши мумкин (Козенкова В. И., 1967. 266–270-б.; Баратов С.Р., Баратова Л.С., 1990. 35–38-б.). Арк деворлари остидан топилган Қорахонийлар даврига оид хона харобалари ҳам афтидан шу даврга тўғри келади (Абдулгазиева Б., 1993. 7-б.). Демак, археологик материалларга асосан X асрдан сўнг шаҳар янги жойга кўчиб ўтади ва Темурийлар даврида (балким бундан олдин) бу ерда арк, шахристон ва рабод ташкил топади.

Даврий жиҳатдан навбатдаги археологик комплекс 2008 йилда Жомеъ масжиди ва мадрасаси ҳовлисида бурғуланган шурф ёрдамида аниқланди. Кундузги сатҳдан 1,2–1,4 метр чуқурликда пол қолдиқлари ва XIII–XIV асрларга оид сирланган кулолчилик маҳсулотлари комплекси кайд этилди. Мазкур даврга оид қатламларнинг замонавий шаҳарсозлик иншоотлари остида қолиб кетганлиги боис, аксарият ҳолларда уларни комплекс тадқиқ қилиш имконияти йўқ. Шу сабабли унинг моддий маданияти етарли даражада

ўрганилмаган. Юқоридагиларни инобатга олиб, таъкидлаш лозимки, Жоме комплексидан олинган кулолчилик буюмлари нафақат Андижон ва Фарғона водийси маданиятининг тарихини ўрганиш учун, балки кўшни худудларда рўзгорда фойдаланилган идиш-товокнинг шакл-шамойили жиҳатдан ривожланиш динамикасини кузатиш учун ҳам катта аҳамият касб этади. Комплекс асосан коса ва пиёлалардан иборат. Барча нусхаларнинг сополаги кизгиш – ёширт рангида, оқ юпка ангоб берилган. Оқ ва мовий тусда ишқорланган сир идиш деворларида мустаҳкам сақланмаган, у ташки тарафининг катта қисмини қоплайди. Косалар шакли бўйича икки гуруҳга бўлинади. Бир нусхада олинган косанинг туби сақланиб қолмаган (74-расм, 1). Мазкур идиш XII–XIII асрлар комплексларидаги косалар шаклини эслатади. Ички қисмига бўй чўзаётган куртаклар ва новдалар кўринишидаги такрорланувчи нақш туширилган. Солинган мовий ранг четига тўқ жигаррангдаги хошия тортилган, оқ ангобланган. Ишқорланган, кўрғошин аралашмали шаффоф сир берилган. Идишнинг бирикма ҳосил бўлган жойларидаги сирлари кўчган.

Косаларнинг иккинчи гуруҳи билинар-билимас халқасимон тагдон қисми ва ярим сфера ёки унга яқин шаклга эга бўлиб, идиш деворлари юқорига қараб бирмунча чўзилган (74-расм, 2–5). Гардиши бир оз қиррали, ичкарига хиёл эгилган, чеккаларига қора чизик тортилган. Нақш солиш композицияси марказлашган хусусиятга эга. Жумладан, тагдон қисмидан хочсимон ва ёйсимон тарқалувчи ўсимликлар тасвири (ислимиё) туширилган нақшлардан иборат. Доира ичига олинган туб қисмидаги композиция косанинг фақат биринчи нусхасида сақланиб қолган (74-расм, 1). Сир тортиш ва ташки тарафини безашдаги маълум фарқларга қарамай, буюмларнинг ўхшаш ўлчамлари ва шакли, нақшлар ва уларни солиш техникасидаги яқинлик бу косаларни битта уста тайёрлаганлигини исботлайди.

Бир нусхада топилган пиёла унча катта бўлмаган дисксимон асосга эга. Ярим сфера кўринишидаги деворлари ҳам бир оз ичкарига қайрилган (65-расм, 7). Деворларнинг ташки тарафи ярмигача юпка оқиш ангоб берилган, мовийликка мойил бўлган кулранг сир берилган.

Андижоннинг эски шаҳар худудидан хурмача ҳам топилган (74-расм, 6; 76-расм). Хурмача тадқиқ этилаётган комплексга тааллуқли бўлмаса-да, уни шакли ва рангининг туси бўйича мазкур даврга оид, дейиш мумкин (Самашев З., Кузнецова О., Плахов В., 2008. 192-б). Ташқи ва ички тарафидан идиш деворлари асосига қадар мовий шаффоф юпка сир тортилган. Унинг устига эса вертикал тарзда юқоридан пастга ингичкалашиб борувчи қорамтир чизиклар тортилган. Рангларнинг туси, ангоб ва сир бериш

хусусиятлари, «нилуфар барглари»ни эслатувчи вертикал чизиклар тортиш каби жихатлари бўйича хурмача комплексдан топилган юқоридаги косаларга ўхшашлик касб этади.

Бадиий безак борасида эса қўшни худудлардан олинган материаллар билан яқинлиги бор. Бу яқинлик аввало хочсимон, нурсимон, баргсимон нақшларнинг марказга интилувчи ёки марказдан бошланувчи жихатларида намоён бўлади. Андижондан топилган кулолчилик ашёларидаги безакларнинг ўзига хос хусусияти қаторида гардишининг киргоғи бўйлаб қўнғир тусдаги яхлит чизикни айтиб ўтиш жоиз. Бу борада қўшни марказлардан топилган буюмларда эса нуктасимон хошия бериш урф бўлган (Тасмагамбетов И., Самашев З., 2001, 114, 120, 127, 128-расмлар).

Сўзсиз, юқорида таърифланган косалар XIII–XIV асрлар материалларига тааллуқли бўлса-да, айрим жихатлари бўйича, хусусан, ҳалқасимон тублари, кесик конусли деворлари, тирналган нақш солишдан фойдаланиш кабилар бўйича улар мўғул олди даври (предмонгольская эпоха) билан яқинлик касб этади. Андижоннинг эски шаҳар худудидан топилган хурмачада ҳам юқоридаги хусусиятларни кузатамиз. Унинг шакли, ишқорланган сири, рангининг туси, идишнинг ташқи томонига «нилуфар барглари» услубида ишланган нақшлар бўйича хурмача XIII–XIV асрларга тўғри келади, шу билан бирга тантанавор юпка ёпиштирама безакларнинг йўқлиги, ҳамда эпиграфик ёки орнитоморф безакларнинг мавжуд эмаслиги маҳсулот ҳали мумтоз шаклига етказилмаганлигидан далолат беради. Шулардан келиб чиқиб, комплексдан олинган материаллар ўтиш даврининг (оралик) маҳсулотлари, дейишимиз учун асос беради. Зеро XII аср – XIII аср бошларининг рўзғор буюмларига хос айрим жихатларини саклаб қолган ҳолда бу буюмларни Чигатоё даврига оид сирланган кулолчилик маҳсулотларини тайёрлашдаги янги йўналиш шаклланишининг дастлабки босқичига киритиш мумкин. Унинг даврий санаси XIII асрнинг ўрталари – XIV асрнинг бошлари билан изоҳланади. Негаки, мўғил истилосидан сўнг Мовароуннаҳрнинг Буюк ипак йўли билан боғлиқ шаҳар ва кишлоқлари қисман тиклана бошлади.

Темурийлар давридаги Андижон топографиясига оид етарлича ёзма манбалар мавжуд. Шаҳарнинг таърифи «Бобурнома»да батафсил келтирилади ва унинг қалъа сифатидаги хусусияти алоҳида таъкидланади: «Мовароуннаҳрда Самарқанд ва Кешдан сўнг Андижондан йирикроқ бошқа қалъа мавжуд эмас. Шаҳарнинг учта дарвозаси бўлиб, Андижон арки жанубда

жойлашган. Сув (шахарга) тўққиз арик орқали келади; (энг) қизикарлиси, у (кейин) бирон жойдан ҳам қайтиб чикмайди («Бобурнома»; 1993. 29–30-б., шунингдек, қаранг: Бартольд В. В., 1965. 213-б.). Ҳозирги кунда С. Жалиловнинг саъй-ҳаракатлари туфайли Бобур томонидан тилга олинган тўққиз арикнинг (Хакан арик, Бурхон шайх ариғи, Хўтан арик, Жўйибозор ариғи, Буғра ариғи, Далварзин арик, Оқрабод ариғи, Тўқмоқ арик, Қўштегирмон ариғи) номи ва оқиб ўтиш ҳудуди (Жалилов С., 1989. 27-б.) аниқланган. Шунга карамай, ариқларнинг жойлашув харитаси тузилмаган. Мавжуд маълумотлардан фойдаланган (меъмор Б.Зияев ишланмалари) ҳолда асосий сув манбаларининг тахминий жойлашув схемасини ишлаб чиқиш мумкин (90-расм). Уларнинг топографияси ва олинган археологик материаллар қадимда ва ўрта асрларда, то XIX асрга қадар шаҳар Андижонсойдан сунъий ариқлар/каналлар ёрдамида ҳам сув билан таъминлаб келинганлиги тўғрисидаги бизнинг хулосаларимизни тасдиқлайди. Ушбу сунъий ариқлар сойнинг сўл қирғоғидан шарқдан ғарбга қараб зарур нишаб остида қазилган¹. Бу фикрни сойнинг энг баланд нукталари ҳам тасдиқлайди: «Комсомол кўли»² ҳудудида – денгиз сатҳидан 108 метр баланд, Сарвонтепа этагида эса 90,50 метр, яъни, фарқ 17 метрдан зиёдни ташкил этади. Мазкур суғориш тармоғи эрамиздан аввалги биринчи минг йиллик ўрталарида бунёд этилганини Сарвонтепанинг қуйи қатламларидан олинган топилмалар ва ушбу ҳудудда турли даврларга оид кам бўлса-да археологик ёдгорликлар (Уграёр, Сарвонтепа) ва маданий қатламларнинг мавжуд бўлгани ҳам тасдиқлайди. Бу эса Сарвонтепа ва Андижонсой оралиғида қадимги даврларга оид бошқа ёдгорликлар ҳам мавжуд бўлган, деб тахмин қилиш учун асос яратади ва бу асоснинг ҳақиқатга яқинлигини айрим археологик топилмалар тасдиқлайди (Абдулгазиева Б., 1993. 11, 13-б.).

¹ Б. Абдулгазиева ва С.Жалилов фикрига қўра, шаҳардан оқиб ўтувчи барча ариқлар «Тўққизарик» маҳалласи ҳудудидан сув олганлар (Абдулгазиева Б., 1994. 155-б.; Жалилов С., 1993. 82-б.). Бизнингча, амалий ирригация нуктаи назаридан барча тўққиз арикнинг бир жойдан бошланиши мақсадга мувофиқ эмас. Биз Бобур давридаги ариқлар сувни Андижонсойнинг бошқа қулай жойларидан олиши мумкинлигини тасдиқловчи маълумотларни келтириб ўтган эдик.

² Университет шаҳарчаси ёнида.

А.К. Писарчик ва С. Жалилов фикрига кўра ўрта асрлар **арки**¹ шахристоннинг жануби ғарбий бурчагида жойлашган (Писарчик А. К., 1956. 62-б.; 5-расм; Жалилов С., 1993., 71-бетдаги расм, шунингдек, 72–77-бетлардаги маълумотларга қаранг). А. К. Писарчик режаси асосида С. Жалилов арkning чегаралари ва майдонини аниқлаган. Хусусан, арк деворлари ҳозирги Пойтуғ, Қизил Шарк, Трактор, Ташкилот (барчаси «Арк ичи» маҳалласига қарайди) кўчалари теграсидан ўтган. Арkning шимолий девори Пойтуғ кўчаси, 3-уйдан бошланиб, Трактор 1-боши берк кўчасининг охирига қадар давом этади ва жанубга қайрилади. Шимолий девор 23-уйдан бошланиб, Қизил шарк кўчаси, 5-уй олдида тугайди ва шаркка қайрилади. Жанубий девор Қизил шарк кўчаси, 5-уйдан бошланиб, Пойтуғ кўчаси, 21-уйга қадар шимолга томон давом этади; ва ниҳоят арkning шарқий девори Пойтуғ кўчасига параллел равишда жойлашган бўлиб, у 21-уйдан бошланиб 3-уйда яқунланади. Қайд этилган кўчалар ҳудуди бўйлаб узунлик: шимол-жануб йўналишида = 215–220 метр; ғарб-шарк йўналишида = 450–460 метр. Умумий майдон тахминан 10 гектарга тенг.

С. Жалилов фикрига кўра, **арkning дарвозаси** унинг шимоли-шарқий бурчагида жойлашган. Бу ҳозирги Трактор кўчасининг Ҳақиқат 1-тор кўчаси туташган жойига тўғри келади. Буни оддий кўз билан ҳам пайкаш мумкин – пандус (биноларга кираверишда юқорига чиқиш ёки пастга тушиш учун имкон берадиган қия сирт, нишаб йўлка) Трактор кўчаси остида қолган. Яқин-яқинларга қадар бу ерда – Тўқлик кўчасининг бошида катта ховуз мавжуд бўлган (Писарчик А. К., 1956. 163-б.). Халқ орасида «Афросиёб ховузи» деб аталган. Биз ва биздан олдинги тадқиқотчилар томонидан яхши сақланиб қолган қалъа деворларининг айрим қисмлари очилган ва уларнинг эни ҳамда баландлиги аниқланган. Г. Дадабоев эса арkning мудофаа деворини қайд этган. Деворнинг узунлиги 500 метрдан ортиқ бўлиб, шарқдан ғарбга томон йўналтирилган. Шу ерда шурф бурғаланиб, 1,50 метр чуқурликка – дарё шағали ва кум сифатидаги материкка қадар туширилган. 1,20 метр чуқурликда деворнинг асос қисми мустаҳкамликни таъминлаш

¹ Ўрта аср шаҳарларида ўрда мавжуд бўлган. «Ўрда» атамаси қадим туркий тилида «қароргоҳ, хон саройи, қаср» маъноларини беради. (ДТС., 1969. 370-б.). Махмуд Қошғарий таърифи бўйича «ўрда» – хон қароргоҳи ёки марказ (Махмуд Қошғарий, 1963. 145-б.). Бу таърифга А.К. Писарчик қўшимча изоҳ беради: «Ўрда – хон оиласининг макони, олий зодагонларнинг оилалари яшайдиган манзил» (Писарчик А.К., 1956. 149-б., 6-изоҳ). Миноралар билан мустаҳкамланган ўзига хос қалъа – ўрдада маъмурий бинолар ҳамда қаср жойлашган (ЎЗМЭ. 2005. 512-б.).

учун 60–70 см га қадар махсус кенгайтирилган. Девор паҳса блокларидан кўтарилган ҳолда паҳса таркибига майда шағал кўшилган (Дадабоев Г., 1975. 22–23.) истехкомларни барпо этишда турли усуллардан фойдаланилган. Бу хусусда Б. Абдулгазиева куйидагича ёзади: «Андижон аркининг ички томонида эни 4 метр, баландлиги 0,7 метр (5 метр узунликка қадар кузилади) дан иборат майдонча мавжуд бўлиб, у девор билан яхлит ҳолда қурилган ва, афтидан, қалъанинг мудофаасида муҳим аҳамият касб этган – майдончада жанг вақтида қалъа химоячилари ва тўплар жойлаштирилган. Бундан ташқари, қалинлиги 40–75 см, эни 8–9 метрга тенг қалъа девори бўйлаб давом этувчи ҳамда шимол томон торайиб боровчи шағал тўшамаси ётқизилган» (Абдулгазиева Б., 1998. 42-б.). Мудофаа деворлари айрим қисмларининг археологик тадқиқоти натижасида мазкур деворлар XIV асрда бунёд этилиб, кейинчалик бир неча бор таъмирланганлиги тасдиқланди. Шу билан бирга, «қадимий қалъа девори»нинг қуйи қисмидан топилган юпка сирланган ва сирланмаган кулолчилик маҳсулотларининг қайд этилганлигига ва М.Е. Массоннинг «тахминий хулосаси»га асосланиб, этнограф А.К. Писарчик арк девори XII–XIII асрларга тааллуқли, деб ҳисоблайди (Писарчик А.К., 1956. 163-б.). Маданий қатламлар стратиграфиясига оид янги маълумотлар (Абдулгазиева Б., 1993. 7-б.) ва бошқа манбаларга таянган ҳолда мазкур деворларнинг қурилишини янада олдингирок давр билан изоҳлаш мумкин.

Маргарет Румер Годен (Румер Годен, 2007) ўз китобида келтирган ўрта аср миниатюрасида қалъа истехкоми, хон қароргоҳи ёки қасри тасвирланган (102-расм), деб бемалол айтишимиз мумкин. Тадқиқотчи фикрига кўра, мазкур миниатюрада шаҳарнинг шимолида жойлашган Мирзо Бобур бувисининг (Эсон Давлат бегим) чорбоғи акс эттирилган. Миниатюрада баландликда жойлашган, уч қисмдан иборат бўлган қалъа ёки ўрда сурати ишланган. Ташки дарвозаларига пандус (биноларга кираверишда юқорига чиқиш ёки пастга тушиш учун имкон берадиган қия сирт, нишаб йўлка) орқали чиқилган. У эса ўз навбатида тўрт қатор қилиб қурилган зинага бориб такалган. Ички қисмида яна иккита дарвоза бўлган. Унг томонда жойлашган биринчи дарвоза миниатюрада ярмигача тасвирланган. Тасвирга кўра, афтидан, айнан шу жойда икки қаватли, ясси томли, маҳобатли бинолар жойлашган. Иккинчи дарвоза (миниатюрада марказда жойлашган) Бобур ва унинг бувиси суҳбат қуриб ўтирган айвон шаклидаги иморатни ажратиб турибди (Румер Годен, 2007). Айтиш жоизки, миниатюрадаги қалъа «Бобурнома»да тасвирланган миниатюрага (Бобур томонидан Бенгалия

элчисининг қабул қилиниши) жуда ўхшаб кетади (Заҳириддин Муҳаммад Бобур., 2002). Юқоридагилардан келиб чиқиб, М. Румер Годен томонидан нашр этилган миниатюрада чорбоғ эмас, балки маҳобатли биноларга эга қалъа ифодаланган, деб тахмин қилишимиз мумкин.

Маълумки, 1504 йилнинг баҳорида Фарғона водийси Шайбонийхон қўшинлари томонидан забт этилган (История., 1967. 515-б.). Ўшанда Андижон арки вайрон этилган эди. Шайбонийлар ҳукмдорлари учун шаҳарнинг шарқий қисмида «Ўрда» бунёд этилган. Ҳозирда Андижоннинг айнан шу қисмида «Ўрда» номли маҳалланинг мавжудлиги юқоридаги фикрни тасдиқлайди (Жалилов С., 1993. 72-б.). Андижонга ташриф буюрган америкалик дипломат Юджин Скайлер қолдирган эсдалик ёзувларига кўра XIX аср охирида бошқа бир қалъа – «Янги ўрда» фаолият кўрсатган (Филанович М. И., 2004. 120-б.). Аммо у қаерда жойлашганлиги номаълумлигича қолмоқда. Бобур ўрдаси хусусидаги кизиқарли кузатувларни А.К. Писарчикнинг юқорида тилга олинган китобида ҳам учратамиз. Унга кўра ўрда Хакан (Хакян) кишлоғининг четида жойлашган. Бизнингча, ўрда М. Қаландаров (собик Хакан кўчаси) кўчасининг шарқий тарафидан жой эгаллаган. «Бу ўз (Бобур – муаллифлар изоҳи) ёзувларида қайд этган ўша шаҳар четидаги боғ бўлиши мумкин» (Писарчик А. К., 1956. 170-б.). Бобур давридаги ўрда шу ҳудудда жойлашган бўлиши эҳтимолдан холи эмас. Негаки, А. К. Писарчик тахмин қилинаётган ўрда ҳудудидан (собик Н.Крупская, кейинчалик Й. Охунбобоев кўчалари) кейинчалик Андижоннинг Чорғузар ва Чўнтак (Узумбозор ва Орзиқулбек гузарлари) масжидларига кўчириб ўтилган пойустунларни¹ ҳам таърифлайди. Аҳамиятга молик яна бир факт: аввалда шу жой яқинида (собик Энгельс ва Крупская номли кўчалар оралиғидаги ҳудуд) катта қабристон мавжуд бўлиб, ривоятларга кўра, у Бобур номи билан боғлиқ. Мазкур қабристонда А. К. Писарчик томонидан «қабр усти қурилмаси (сағана)» қайд этилган (Писарчик А.К., 1956. 170-б.).

Бу даврдан маълумот берувчи яна бир муҳим манба – Жамол ал-Қаршининг «Мулҳакат ас-Сурах» («Ас-сурах» луғатига кўшимча) асари мавжуд. Унда IX–XIII асрларда рўй берган ҳодисалар ақс эттирилган бўлиб, В. В. Бартольд тадқиқотларида мазкур асардан кўплаб иқтибослар

¹ Пойустунларнинг бири бизгача етиб келган. Биз уни Чорғузар масжиди ёнидан топдик. Ҳозирда пой устун Бобур номли халқаро жамоат фонди қошидаги Андижон шаҳарсозлик тарихи музейида сақланмоқда (84-расм).

келтиради. Манбада Андижон тарихига бевосита алоқадор бўлган иккита гувоҳлик келтирилади. Биринчиси – машҳур шайх ал-Марвазий Андугонда қазо қилганлиги ва Рушнобий масжиди ёнида дафн этилганлиги тўғрисида. Иккинчиси – Андиджонда¹ жойлашган шайх Жамол ад-дин ал-Хиравий ал-Иламиший истиқомат қилган Иламиш зиёратгоҳи хусусида боради (Джамал ал-Карши., 2006. 34-84-б.). Иламиш² зиёратгоҳининг манзили ҳозирча маълум эмас. Иламиш сўзига оҳангдош ягона мавзе бу, «Оламушук» бўлиб, у Андижон ёнида жойлашган. Бизнинг назаримизда, мазкур масалада Жамол ал-Қарший тахминлари ҳақиқатга яқинроқ. Унга кўра, Иламиш Андижон атрофида мавжуд бўлган (Бартольд В. В., 1963. 215-б.). Рушнобий масжиди борасида эса, тадқиқотчилар (С. Жалилов, З. Машрабов)нинг хулосаларини инобатга олиб, мазкур масжид аркнинг шимоли шарқий девори ташқарисида бунёд этилган дейиш мумкин. Тадқиқотчиларнинг ёзишича: «масжид ва (афтидан), Рушнобий мадрасаси арк ичи ҳудудида жойлашган. Мусулмон одатига кўра, аксарият ҳолларда янги масжид эскисининг ўрнида бунёд этилган» (Жалилов С., Машрабов З., 1983). Бунга кўшимча сифатида шуни айтиш жоизки, XX аср бошида арк ичи атрофида Рустам-қози мадрасасининг қурилиши мобайнида ер остида гиштдан қурилган сағананинг қолдиқлари ва инсон суяклари топилган (Писарчик А. К., 1956. 163-б.). Бу эса мазкур жойда ўрта асрларда қабристон³ бўлганлигини ифодалайди. Агар тахминимиз ҳақиқатга яқин бўлса, машҳур шайх ал-Марвазий шаҳарнинг шу ҳудудига дафн этилган. Археологик, этнографик ва ёзма манбаларга кўра, ўша даврнинг асосий сигиниш-топиниш иншоотлари Андижоннинг Жомеъ⁴ масжиди ва мадрасаси ичида, Шаҳристон ҳудудида жойлашган. Бу хусусда Жомеъ мадрасаси ҳовлисида бурғаланган шурф материаллари ва собик Трактор кўчаси атрофидан хўжалик ишлари бажарилаётган вақтда топилган

¹ Шаҳарнинг бу қабри – «Andidjan» кўринишида номланиши тангаларда ҳам учрайди (von Zambaur E., 1967. S. 53).

² В. В. Бартольд фикрига кўра, Иламиш Андижон уездининг шимолий қисмида жойлашган бўлган (Бартольд В. В. 1963. 215-б.). Бошқа тадқиқотчилар эса уни Андижон ва Талас оралигида бўлган, деб таъкидлайдилар (Воҳидов Ш., Аминов Б., 2004. 160-б.).

³ Ўрта Осиёнинг турли ҳудудларида бу қабристон ва масжид (намозгоҳ)лар ёнма-ён жойлашган (Кочнев Б. Д., 1976. 12–13-б.). «Бобурнома»да Қорадарё Иламиш дарёси деб аталади (Жалилов С., 1993. 65-б.).

⁴ Маҳаллий аҳоли сўзларига кўра, Жомеъ атамаси хужра ва мадрасаси мавжуд бўлган масжидларга берилган (Писарчик А. К., 1956. 167-б.).

бутун ҳолатдаги сомонийлар даврига (IX–X асрлар)¹ оид идишлар далолат беради (66-расм). Қалинлиги 2 метрдан иборат маданий қатламлар ва шурфдаги археологик комплекслар камида тўрт марта қайта куриш ишлари олиб борганлигини кўрсатади. Топилган кулолчилик маҳсулотлари ва бошқа материалларга кўра илк мачит X–XI асрларда қурилган. Энг қадимий Намозгоҳ² (маҳаллий номи Намозго) Трактор ва Тўклик кўчалари кесишган жойда ёки Дувахон масжиди ўрнида бунёд этилган. У X асрга қадар қурилган. Мазкур хулоса иккита билвосита фактга асосланади. Биринчидан, факат 960 йилга келиб, ислом Қорахонийлар (942–1137) давлатининг расмий дини сифатида эълон қилинади. Хонликка қарашли ерларнинг пойтахти сифатида Ўзган қайд этилади (История Киргизской, 1984. 710-б.). Иккинчидан, манбаларда ёзилишича, яқин атрофдаги Ўш шаҳри факат X асрдан эътиборан йирик жума масжидига эга бўлиб (Чоротегин Т. К., 2000, 480-б.), у «бозорлар орасида жойлашган» (Бартольд В. В., 1963. 212-б.). Қувадаги илк мусулмон қабрлари ҳам айнан шу даврга (IX аср охири – XI аср боши) тўғри келади. (Булатова В. А., 1965. 144-б.). Кейинчалик эса мўғил хони Дувахон (Тувахон) томонидан масжид қурдирилган. С. Жалилов фикрига кўра, бу Намозгоҳ (Жалилов С., 2006) масжиди бўлган, гарчи одатга кўра, Ўрта Осиёда бу каби масжидлар шаҳар ташқарисида қуриларди. Шу билан бирга айрим ҳолларда, айниқса VIII–XIII асрларда мусалла-Намозгоҳлар шаҳар ичида бунёд этиб келинган (Кочнев Б. Д., 1971; шу муаллиф, 1976. 8–33-б.). С. Жалилов хулосасига кўра, яқин-яқинларга қадар Дувахон масжиди (мадрасаси) қолдиқлари «Хунармандчилик» марказидаги темирчилар растасининг сўл томонида сақланган эди (Жалилов С., 2006). Мазкур масжид 609-70/1291–1306 йиллари оралиғида қурилган бўлиши керак. Бошқа бир Намозгоҳ масжиди (Қатта мадраса) анчагина йирик – 5–6,5 га майдонни эгаллаган (Кочнев Б. Д., 1971. 17-б.; Жалилов С., 1989. 54-б.). Археологик манбаларга кўра, мазкур иншоот XIII–XVIII асрлар билан изоҳланади. XIX аср бошида, зилзила оқибатида масжид вайрон бўлган. Кейинчалик эса, XIX асрда бу жойда Фарғона водийсидаги энг йирик мадраса ва энг баланд минора қурилган, яъни Жоме] масжиди (Азимов И., 1982. 51–54-бб.).

¹ 874–999-йилларда Фарғона Сомонийлар давлати таркибида бўлган.

² Намозгоҳ – ибодат қилиш жойи, шаҳардан ташқаридаги йирик майдон (Заҳириддин Мухаммад Бобур, 2008. Изоҳлар. 223-б.).

Навбатдаги Намозгоҳ «Бобурнома»да тилга олинади. Берилган таърифга кўра, у кўрғон ташқарисида жойлашган («Бобурнома», 1993. 40, 42-б.). А.К.Писарчик фикрига кўра, Бобур давридаги Жомеъ масжиди Андижоннинг шимолий қисмида бўлган, кўпчиликка маълум Бобо Таваккал¹ мазорининг шимолида ўрнашган бўлиши керак (Писарчик А.К., 1956. 164-б.). Ўрта асрларнинг шаҳар четидаги сиғиниш-топинишга оид ёдгорликларини² махсус тадқиқ этган Б.Д. Кочнев эса ушбу хулосани янглиш ҳисоблайди. «Бобур томонидан тилга олинган «Андижоннинг XV аср Намозгоҳи, шундан, шаҳар деворларининг ташқарисида жойлашган, шаҳардан шарк ёки жануби шарк томонда, негаки чорбоғдан қайтаётиб [(маҳаллий аҳоли чорбоғини Андижоннинг жанубида жойлашганлигини таъкидлайди (собик Ҳакан қишлоғи ҳудуди – муаллифлар изоҳи)], Бобур шаҳар дарвозасига етмай, Андижондан шарқда жойлашган Ўзган томонга йўл олган ва жума намози ўқиладиган жойдан ўтган. Бу тахминни қуйидаги факт ҳам тасдиқлайди, яъни, жануби ғарбдан, Кува томонидан йўл олган душман қўшинининг чопари Бобур вакили билан айнан Намозгоҳ ёнида учрашади» (Кочнев Б. Д., 1976. 36–37-б.).

А.К. Писарчик шахристоннинг жойлашувини шаҳар деворлари харобалари асосида аниқлайди. Кейинчалик олиб борилган археологик изланишлар ушбу олиманинг хулосаларини тасдиқлади (Абдулгазиева Б., 1993. 5–6-б.; Матбабаев Б., Машрабов З., 2007). Шаҳар мудофаа деворларининг айрим қисмларини археологик жиҳатдан ўрганиш мазкур деворлар XIV асрда³

¹ Бобо Таваккал билан боғлиқ исм «Бобурнома»да қайд этилган: «Кичик хон Бобо Таваккул лангари ёнидан жой олди» (Захириддин Мухаммад Бобур, 2008. 68-б.). Лангар – муқаддас кадамжо ёки дарвеш макони («Бобурнома», 1993. 122-б. ва 284-бетдаги изоҳ). Хозирда Сойғузар даҳасининг «Майдон маҳалласида Бобо Таваккал Азиз деб номланувчи катта қабристон мавжуд. Ривоятларга кўра, Бобо Таваккал (гоҳо Бобо Таваккаль) Андижонда яшаган. Маҳдуми Аъзам авлодига мансуб бўлиб, Накшбандия таълимотининг йирик тарғиботчиси ҳисобланган (Жалилов С., 2005. 35-б.). Бу фикрни нотўғри деб ҳисобловчилар ҳам бор, Шамсутдинов Р., Исоков Ф., 2013. 519-б.

² Кейинчалик, ушбу муаллифнинг хулосасига кўра, аксарият мусалла (намозгоҳ)лар шаҳар ичида жойлашган (Кочнев Б. Д., 1998. 76-б.).

³ Шахристон ҳудудида IX–XI асрларга оид артефактлар бир неча бор қайд этилган. (Жуков В. Д., 1951. 74-б.). 2008 йилда «Арк ичи» маҳалла аҳолиси томонидан икки дона қулоччилик буюми топиб олинган. Уларнинг бири – қулранг лойдан ясалган кўза бўлиб, унга қушларнинг ноёб тасвири туширилган. Аҳоли сўзларига кўра, кўза Трактор кўчасидаги уйларнинг биридан топилган. Мазкур топилмаларни бизга Санъат музейининг директори Т. Қўлдошев тўхфа қилди. Кўзалар IX–X асрларга тааллуқли бўлганлиги сабабли деворлар бундан-да аввалги даврда қурилган, деб тахмин қилишимиз мумкин.

қурилганлигини ва кейинчалик бир неча бор таъмирланганлигини билдирди. Шу билан бирга, мутахассислар Шахристон деворлари кўрсатилган даврда илгарироқ бунёд этилганлигини ҳам инкор этмайдилар. Хамидулло Казвинининг маълумотларига таяниб, С.Жалилов мўғуллар истилос даврида вайрон этилган Андижон арки ва шахристонининг мудофа деворлари XIV асрда қайта тикланганлигини эътироф этади (Жалилов С. 1993. 69, 76, 79-б.). Шахристоннинг ғарбдан шарк томон ўтган шимоли девори Т. Келдиев кўчасидан Қорабура маҳаллисигача давом этиб жанубга бурилган. Шаркий девор эса Чўлпон шоҳкўчаси бўйлаб (Пойабза фабрикасидан А. Навоий номли боғга қадар) оқ мачит ҳудудида жанубий девор билан туташади. Жанубий девор шарқдан ғарбга томон бўй чўзиб Ташкилот ва Қизил Шарк кўчаларининг кесишмасига бориб этади ва у ерд: ғарбий девор билан туташган ҳолда аркнинг жанубий қисмини камраб олади (10; 82 ва 83-расмлар). Ғарбий девор Умарбек гузари (Олтинкўл кўчаси)ни кесиб ўтиб, дарвоза олди маҳалласида шимолий девор билан туташади, яъни ҳозирги шаҳарнинг юқорида номлари тилга олинган кўчалари сарҳадлари бўйлаб жойлашган шахристон 100 га майдонни эгаллаган (10-; 83-расмлар) А.К. Писарчик шахристоннинг харитасини сақлаиб қолган девор қисмларини тадқиқ этиш ва аҳоли орасида сўров ўтказиш орқали тиклайди. Кейинчалик олиб борилган тадқиқотлар мудофаа деворларининг айрим қисмларига ойдинлик киритиб, шахристоннинг мудофаа иншоотлари хусусиятларини аниқлашга ёрдам берди. Деворнинг ташқи томонидан ҳандак қазилган, унинг четидан эса шағал тўшамали йўл очилган. «Қалъанинг теваарак-атрофи – ҳандак. Унинг ташқариси – тош тўкилган катта кўчадир. Қалъанинг атроф-айланаси тамоман маҳаллалар билан қуршалган. Бу маҳаллалар билан қалъа оралиғи ҳандак ёқасидаги катта кўчадир» (Захириддин Муҳаммад Бобур.. 2008. 29-б.) Айрим ариқлар шаҳарнинг сувга бўлган эҳтиёжини қондирибгина қолмай, айрим мудофаа вазифаларини ўтаган. Масалан, Далварзин ариқ шимолий девор остидан оқиб ўтган, Хакан ариқ маълум маънода шаҳарнинг жанубий қисмини мудофаа қилган (Жалилов С., 2005). Тадқиқотчилар хулосаларига кўра, Хакан ариқ шаҳардан тахминан 2 км нарида оқиб ўтган (Абдулгазиева Б., 1994. 156-б.), у чуқур ва тезоқар бўлган. «Хакан ариғининг суви мўл, туби чуқур. Уни тўғри келган жойдан кечиб ўтишнинг имкони йўқ, шундай бўлса-да, Яратганнинг ёрдами билан тўппа-тўғри ариқнинг кечув жойига чиқиб олдик» («Бобурнома», 1993. 122-б; Бартольд В. В., 1965. 213-б.). Бундан кўриниб турибдики, Андижон мудофаасида чуқур ўйланган ва турли (мудофаа) тизимларидан фойдаланилган.

Андижон рабоди, хусусан унинг майдони ва мудофаа деворлари тўғрисида ҳозирча бирон-бир маълумотга эга эмасмиз. Албатта, таркибий жиҳатдан шаҳар ўз ичига рабодни ҳам олади. Бутунги кунга келиб, рабод сақланиб қолмаган бўлса-да, унинг майдонини аниқлаш имконияти мавжуд. А.К. Писарчик сўзларига кўра, энли тупроқ уюмлари кўринишидаги шаҳар деворлари (афтидан, рабод)нинг қолдиқлари Бобосаъддин ва Шиғоусун-ота қабристонларининг четида кузатилади. Мазкур деворнинг жойлашувини аниқлаш мушкул эмас, негаки, ушбу деворга яқин жойлашган ҳудудлар ҳозирга қадар «қўрғон таги» деб аталади (Писарчик А. К. 1956. 159-б.). С. Жалилов хулосасига кўра, XVI–XVII асрларда шаҳар ҳудуди шаркка томон тахминан 500 метрга кенгайтирилган ва янги девор барпо этилган (Жалилов С., 1989. 54-б.). А.К. Писарчик томонидан юқорида келтирилган таъриф шу деворга тааллуқли бўлганлигини тахмин қилиш мумкин. Археологик изланишлар давомида (2008 й.) биз эски шаҳар ҳудудидаги Бобосаъддин (Бувасадин¹) қабристонини кўздан кечирдик. Дарҳақиқат, бош дарвозадан кираверишда ўнг томонда узунлиги 20–30 метрли девор қолдиқлари (?) кузатилади. Қабрлар оралиғидаги ернинг чекланганлиги ва атроф майдоннинг каттик нураши сабабли казишма ишлари олиб боришнинг имконияти бўлмади. Маҳаллий аҳоли сўзларига кўра, қабристонда баъзан кулолчилик маҳсулотларининг парчалари, пишик ғишт, пахса бўлаклари учрайди. Қабристонни кўздан кечириш мобайнида гардиши қайрилган, ранг ва ангоб берилмаган (80, 12?-расм) кўза парчасини қўлга киритдик. Кўза XIV–XV асрларга қадар ишланган, деб тахмин қилишимиз мумкин. Буни шу ерда қабр казиш жараёнида очилган, Ўрта Осиёнинг XV асрга оид энг йирик тангалар хазинаси ҳам тасдиқлайди. Сопол идиш ичидан уч мингдан зиёд танга топилган, уларнинг 2933 донаси вилоят ўлкашунослик музейида сақланмоқда. Тангалар аксарияти 832/1428–29 йили зарб этилган ва асосан Бухоро зарбхонасига тааллуқлидир. Мазкур тангалар устига бошқа шаҳарлар зарбхоналари (надчекан) туширилган. Булар Қарши, Ҳисор, Шохрухия, Термиз, Хутгал қабилардир. Хазина ичида Андигон, Самарканд, Қарши, Термиз, Шохрухия зарбхоналари тангалари ҳам учрайди. Хазина бирон савдо қарвонига тегишли бўлиши керак. Чунки Андижон шу даврда Темур ва Темурийлар Фарғона ҳокимлиги маркази эди ва йирик хунармандчилик

¹ *Бобо Саъддин* (Бобо Саъдиддин) – тарихий шахс. У сўфийлик таълимотининг йирик намояндаси Садди Қошғарий номи билан боғлиқ, гарчи Садди Қошғарий Хиротда яшаган бўлса ҳам (Жалилов С., 2005. 36-б.).

савдо маркази эди (Абдулгазиева Б., 2002. 12–13-б.). Чордонада Б. Абдулгазиева томонидан XIV–XV асрларга оид 7 хонадан иборат бино қолдиқлари очилган. Унинг асосига тўртбурчак пишиқ гишт ётқизилган (Абдулгазиева Б., 1989. 15-б.).

Андижон дарвозалари хақида. Юқорида қайд этганимиздек, «Бобурнома»да учта дарвоза тилга олинади, аммо биргинасининг номи келтирилади, яъни, **Хакан дарвозаси**. Сиёсий ходисаларни тасвирлаш баробарида яна бир дарвоза – **Мирза дарвозанинг**¹ ҳам номи тилга олинади. Хакан² дарвозаси шаҳарнинг жанубий қисмида, «Айш» ёки «Пуштайи Айш» тепалиги ва «Работ-и Рузек»³ қишлоғи ёнида жойлашган («Бобурнома», 1993. 121-б.). Таъкидлаш лозимки, Хакан дарвозаси «Тарихи Қашғар» манбасида (XVI–XVII асрлар) тилга олинади. Унда қуйидаги мисраларни ўқишимиз мумкин: «Чалба лакабли Мирза Шаҳид Чурас Оксув ҳукмдори бўлган. Хакан дарвозаси ёнидаги Кул-Тева (мавзеси) ни эгаллаб олгач, у (ўша ерда) хон чодирини тикди. Шохбозбек Қашғарда ҳам ҳукмдор бўлган. Йўлбарсхон (эса) амирларнинг амири эди. Улар шиддатли ҳужум билан шаҳар дарвозаларини забт этиб, Андижон кальасини таладилар» (МИКК., 1973. 221-б.). Бизнинг тахминимизга кўра, мазкур дарвозалар жанубий деворнинг ўрта қисмида жойлашган. Шимолий қисмида эса афтидан, Аҳси томонга юзланган дарвоза бўлган. Бу дарвоза «**Мирза дарвоза**» бўлиши мумкин. Тадқиқотчилар фикрига кўра, бу дарвоза Бобурнинг отаси Умаршайх Мирзо⁴ шарафига қўйилган. Ҳозирга қадар мазкур жой аҳоли ўртасида «Дарвоза оғзи» деб юритилади. У Эски Чувама ва Т. Келдиев кўчаларининг бурчагида темирлар давридаги қалъа шимолий деворининг шимоли-ғарбида жойлашган (Жалилов С., 1989. 53-б.; Жалилов С., 1993. 66–67-б.; Абдулгазиева Б., 1994, 155–156-б.). **Учинчи дарвоза хусусида**

¹ Мирза дарвозаси яна бир манбада ҳам қайд этилган (Аъзамова Г., 2007. 97-б.).

² «Хакан» атамаси «Бобурнома»да тилга олинади (Хакан арик, Хакан дарвозаси). Қайд этиш жоизки, мазкур атама ундан ҳам олдин учрайди ва IX асрда Бағдодда яшаган Фарғона ҳукмдорларининг авлодидан бўлган Хакан исмли шахс билан боғлиқ. Ушбу шахс Миср ва Суриядаги Аббосий халифалар ва Ихшидийлар ҳузуридаги мартабали амалдорлар, йирик харбий кўмондонлар ҳамда вазирлар сифатида фаолият олиб борган Хаканлар сулоласининг асосчиси ҳисобланади (бошқа фарғоналиклар хусусида тўларок маълумот: Шамсиддин Камолитдин, 2008. 18–19-бетлар).

³ Ҳозирда Хакан қишлоғида Работ маҳалласи мавжуд (Жалилов С., 1993. 55-б.).

⁴ «...Андижонга келгач, Умаршайх шаҳарга шу, шимолий дарвоза орқали кириб келган» (Азимжонов С. А., 1957. 33-б.).

тўхталадиган бўлсак, унинг жойлашуви ҳозирга қадар номаълум бўлиб қолмоқда. Тахминларга кўра, мазкур дарвоза шаҳарнинг ғарбий қисмида, ғарчи ўрта асрларда бу ҳудуд ботқоқликдан иборат бўлиб, яшаш учун ўзлаштирилмаган бўлса-да, айнан шу ерда ҳозирги Оқ равот маҳалласи ўрнида жойлашган. Айтиш жоизки, ўрта аср даврида, бизга номаълум сзбабларга кўра шаҳар шарққа томон силжиган. Шу боис Андижоннинг учинчи дарвозаси шахристоннинг **шарқида** жойлашганлигини ҳам инкор этиб бўлмайди (Жалилов С., 1993. 67-б.). Бизнинг назаримизда, келтирилган сўнгги тахмин ҳақиқатга яқин. Гап шундаки, Шаркий Туркистондан Ўш-Андижон томон йўл олган савдо қарвонлари шаҳарнинг шарқий дарвозасидан ўтган. Мазкур йўл анчагина қисқа ва қулай бўлган. Хулоса қилиб айтганда, ўрта асрларда Андижоннинг учта дарвозаси мавжуд бўлиб, улар шаҳарнинг шимолий, жанубий ва шарқий қисмида жойлашган. Бу фараз ёзма манбаларга ҳам тўғри келади. Қўшни Ўшда ҳам учта дарвоза фаолият кўрсатган: 1) Тоғли дарвоза, 2) Дарё дарвозаси, 3) Мугқада дарвозаси (яъни, оташпарастрлар ибодатхонасининг дарвозаси). Шаҳар дарвозаси истехкомланган эди. «Шаҳар атрофида йирик робот бўлган...» (Бартольд В. В., 1963. 212-б.; Бетгер Е. К., 1957. 26-б.). Ўзганда тўртта (Бартольд В. В., 1963. 213-б.), Кувада эса – учта дарвоза мавжуд бўлган (Жуков В. Д., 1957. 95-б.).

Чорбоғлар. Ўрта Осиё шаҳарларининг тарихида чуқур тарихий илдизларга эга бўлган боғ яратиш санъати алоҳида ўрин тутди. Мавжуд маълумотларга кўра, боғ хўжаликлари IX–X асрлардан буён маълум (Юсупова М. А., 2000, 247-б.)¹. Уларнинг орасида «чорбоғ» – «тўрт бўлакдан иборат боғ» ажралиб туради. Ўрта аср жамиятининг муҳим унсурларидан бири бўлган чорбоғлар муҳим сиёсий-маъмурий вазифаларни бажарган. Улар айниқса, XIV–XV асрларда кенг тарқалган. Темурийлар давридаги намунали «чорбоғ» XVI асрда Хиротда ёзилган «Иршад-аз-Зирья» асарининг «Кўчатлар, гуллар, дарахтлар, хушбўй майсалар экиш. Чорбоғ барпо этиш ва уни изчил парваришлаш боби»да тасвирланган. Г.А. Пугаченкова томонидан чорбоғ харитасининг реставрация чизмаси ишлаб чиқилган (103-расм) ҳамда унинг хусусиятли жиҳатларига таъриф берилган: «Тавсия этилаётган чорбоғ меъморий жиҳатдан пухта ташкил этилган тўртбурчакли, девор

¹ Чорбоғ – том маънода «тўртта боғ», яъни тоқзор, мевали боғ, истироҳат боғи ва полиз (баштан); бу ўринда чорбоғ – шаҳардан ташқари боғли қаср (Захириддин Мухаммад Бобур., 2008. 223-б.). Чорбоғлар ҳақида яна қаранг: Уралов А.С., Садыкова С.И., 2012.

билан ўралган дунё томонларига тўғри йўналтирилган боғ кўринишига эга. Унда кенг қилиб ишланган асосий маркази ва ирмоқлари кўзда тутилиб, бино(иморат)лар қурилган, асосий қисмлар «чор-чаманларга» (яъни, тўртта тўртбурчак шаклидаги майсазор) бўлинган, тўғри териб экилган терак каторлари девор сифатида ўралган, турли манзарали ва мевали дарахт ва гуллар батариб экилган ҳудуд» (Пугаченкова Г.А., 1951. 152-б.). Темурийлар, Бобурийлар давридаги ҳамда кейинги XVI–XVIII асрларда мавжуд бўлган чорбоғ ва боғлар тўғрисида маълумотлар кўп эмас (Пугаченкова Г.А., 1951; Алимов У., 1984; Тохтаходжаева М.С., 1989; Юсупова М.А., 2000). Бу каби боғнинг ягона тасвирини «Бобурнома»даги миниатюрада учратамиз. Бу – Адинапурдаги Боғи Вафо боғи (Захириддин Мухаммад Бобур; 2008. Иллюстрация; Пугаченкова Г.А., 1951. 157-б.). Бобурнинг Кобулдаги чорбоғи тўғрисида айрим (билвосита) маълумотлар мавжуд. У ҳам бошқа боғлар каби темурийлар давридаги намунали чорбоғ асосида бунёд этилган¹ (Пугаченкова Г.А., 1951. 149–155-б.; Тохтаходжаева М.С., 1989. 171-б.). Андижон чорбоғлари тўғрисидаги айрим маълумотлар С. Жалилов ва Б. Абдулгазиева асарларида ҳам учрайди. Хусусан, Б.Абдулгазиева Темурийлар давридаги бир неча чорбоғни таърифлайди. Илк чорбоғ Амир Темурнинг ўғли Умаршайх томонидан ташкил этилган Пушти боғ бўлиб, у XIV асрда бунёд этилган (Абдулгазиева Б., 1994). Фарғона водийсидаги ўрта асрлар чорбоғлари археологик жихатдан тадқиқ этилмаган. Айрим муаллифлар томонидан келтирилган маълумотлар эса фараз ва тахминларга асосланган. «Бобурнома»да учта чорбоғ тилга олинади: **Кўштегирмон, Ҳафизбек ва Чилдухтарон**. Биринчи чорбоғ хусусида қуйидагиларни ўқишимиз мумкин: «Хоннинг катта ўғли курук² олдида, менинг бувим Эсон Давлат Бегимнинг Кўштегирмон деб номланувчи боғда тўхтади» («Бобурнома», 1993. 122-б.) С. Жалилов тахминларига кўра мазкур боғ Андижоннинг шимолий қисмида жойлашган. Б. Абдулгазиева фикрича, бу шаҳарнинг шимоли-шарқий қисмида, Тўққизарик маҳалласининг ғарбидаги ҳозирги Кўштегирмон маҳалласига тўғри келади (Абдулгазиева Б., 1994. 155-б.). С. Жалиловнинг таъкидлашича,

¹ Фарғона водийсидаги чорбоғ қурилишида темурийлар аъналаридан фойдаланилган бўлиши керак.

² *Курук* (*куруг*), *қўриқхона* – 1. Ўзгалар учун тақиқланган, хон ва унинг оила аъзолари учун мўлжалланган жой («Бобурнома», 1993. 380-б.). 2. Хонларнинг ёзги қўнимгоҳи учун жой банд этиш (Захириддин Мухаммад Бобур., 2008. 224-б.).

мазкур чорбоғ шаҳарнинг шимоли-ғарбий қисмида, Қўшарик маҳалласининг ўрнида жойлашган. Бошқача қилиб айтганда, Бобур ва унинг бувиси ўртасида бўлиб ўтган суҳбат тасвирланган миниатюрадаги чорбоғнинг жойлашуви ҳозирга қадар археологик жихатдан аниқланмаган. Чорбоғ тўғрисида ҳеч қандай моддий ашёлар ёки бошқа маълумотлар мавжуд эмас. С. Жалиловнинг таъкидлаши бўйича, ўтган асрнинг 70-йилларида у Қўшарик маҳалласидаги ўзлаштирилмаган жойдан меъморчилик ва кулолчилик буюмлари қолдиқларини топган, аммо улар қайд этилмаган ва ҳозиргача сақланиб қолмаган.

Иккинчи чорбоғ – **Ҳафизбек боғи**. Бобур отасининг амирларидан бири бўлган Ҳафиз Муҳаммадбек Дулдай эшик оғаси¹ лавозимини эгаллаб, Андижонни бошқарган. «Бобурнома»да келтирилган маълумотларга асосланиб, мазкур чорбоғ Андижондан Ўшга томон жануби-шарқда жойлашганлиги маълум, «Бобурнома»да мазкур чорбоғ ҳақида куйидагича ёзилади: «Худодан умид қилиб, мен муҳаррам ойининг 18-санасида Ҳафизбек боғига отландим. Ушбу боғда бир неча кун тўхтаб ва қолган аслаҳа ва захираларни ғамлашни якунлаб, ўнг қанот, сўл қанот, марказ, авангард, сипоҳи ва отлик аскарларни белгиланган тартибда жойлаштириб, Ўшга томон, душман истикболига чорландик» («Бобурнома», 1993. 88-б.). Ҳафизбек боғига оид бундан бошқа маълумотларга эга эмасмиз. «Бобурнома»да тасвирланган ходисалардан келиб чиқувчи юқоридаги фактларни инобатга олиб, Б. Абдулгазиева фикрига қўшилган ҳолда, Ҳафизбек боғини Андижоннинг жануби-шарқда жойлашганлигини биз ҳам эътироф этамиз («Бобурнома», 1993. 88-б.).

«Бобурнома»да яна бир чорбоғ – **Чил-духтарон** тилга олинади (Азимджанова С. А., 1957. 27-б.). «...биз Ўшдан йўлга чиқиб, ярим тунда Андижондан бериқда жойлашган Чил-Духтаран қаршисидаги кўнимгоҳга (курўҳга) келдик» («Бобурнома», 1993. 120-б.). Афтидан, у Ўш ва Андижон ўртасида шу номдаги тоғлар ва қалъа худудида жойлашган (Абдуллаев М.Г., 2004. 196-б.). Таъкидлашимиз жоизки, чорбоғларнинг жойлашувини аниқлаш жуда мураккаб масала. Бу археологик қазишмалар, ҳеч бўлмаганда археологик қидирув йўли билан амалга оширилади. Чорбоғларнинг моддий қолдиқларини тенглаштириш (идентификациялаш) мураккаб иш, негаки, тарихий худудда шунингдек, рабод ташқарисидаги майдонларда олиб

¹ *Эшик ога* – (қаср) дарвозаларнинг ҳукмдори, камергер; Темурийлар саройидаги энг юқори мансаблардан бири (Захириддин Муҳаммад Бобур., 2008. 223-б.).

борилган хўжалик ишлари натижасида Темурийлар ва Бобурийлар даврига оид меъморий безаклар ва бошқа далилий ашёлар (артефактлар) кўплаб қайд этилади. Бунга Чордона ва Сарвонтепанинг юқори қатламларидан топилган маҳобатли бино колдиклари мисол бўла олади. Хусусан, бу ерда пишик гиштдан бунёд этилган маҳобатли бинолар аниқланган. Улар Андижондаги чорбоғларда тикланган иморатларга тааллуқли бўлиши эҳтимолга яқин. З. М. Бобур шаҳарнинг жанубий қисмида яна бир қанча боғларни тилга олади¹. Аммо уларнинг тавсифи ва номлари «Бобурнома»да келтирилмаган (Абдулгазиева Б., 1994. 156-б.).

Юқорида баён этилганлардан хулоса қиладиган бўлсак, бир ерда – Андижонсой бўйида шаклланиб, ривож топган Андижон, 2,5 минг йиллик тараккиёт йўлини босиб ўтди. Дастлаб деҳқон ва хунармандлар истикомат қилган жой кўринишидаги ҳудуд, кейинчалик шаҳар шаклланиши учун муҳим асос вазифасини ўтаган. Эрамиздан аввалги I минг йилликнинг ўрталаридан IX аср бошига қадар шаҳар бир жойда – Сарвонтепа ва унга яқин ҳудудда юзага келган. Шундан сўнг у ҳозирги эски шаҳарнинг шарқий қисмига кўчган ва айнан шу ерда ўрта асрларнинг Андукон-Андугон ёки Андигон-Андикон шаҳри шаклланган.

¹ Шаҳарнинг мазкур қисмида ҳозирга қадар ёши бир неча асрларга тенг дарахтлар сақланиб қолган. Биз 2009 йилда шаҳарнинг жанубий четидаги Шўрбулок даҳасида (Мухиддинов кўчаси проф. Р. Шамсутдинов хонадони) диаметри 2 метр ва ундан катта чинорларни қайд этдик.

У БОБ

АНДИЖОН ШАҲРИНИНГ ПАЙДО БЎЛИШИ ВА РИВОЖЛАНИШИНING АСОСИЙ БОСКИЧЛАРИ

Аввалги археологик изланишлар ва янги тадқиқотлар натижасида олинган материалларга асосланиб, Андижон шаҳрининг пайдо бўлиши ва ривожланиши тарихини қуйидаги даврларга ажратиш мумкин.

I давр. Эйлтон маданияти археологик комплексларининг илк даврига оид материаллари Сарвонтепанинг қуйи катламларидан олинди. Қалинлиги бир метрдан зиёд бўлган мазкур катлам ҳозирги сатҳдан 4 метр чуқурликда очилди. Уни биз Сарвонтепа комплекси деб номладик ва икки боскичга – Эйлатон I ва II га ажратдик. Илк боскич асосан ёпма қўлда тайёрланган, баъзан нақшли, камдан-кам ҳолларда эса кулол чархида тайёрланган буюмлар билан ифодаланади. Янги комплекс эрамиздан аввалги VI–V асрлар билан белгиланади. Иккинчи боскичда (Эйлатон II) ёпма қўлда тайёрланган сопол буюмлари сақланиб қолган ҳолда бўёқ билан гул солинган сопол идишлар учрамайди, айтилиши вақтда кулол чархида тайёрланган идишларнинг сони ортади. Ушбу топилмалар эрамиздан аввалги IV–III асрларга тааллуқли. Маданий қатламларни археологик кузатувларга кўра, Сарвонтепа комплекси 15–20 гектар жойни эгаллайди. Бу каби қадимги маданий қатламлар водийдаги ҳеч бир тарихий шаҳарнинг остида ҳозирга қадар қайд этилмаган. Андижонда эрамиздан аввалги VI–III асрларга оид археологик комплекснинг топилиши шаҳарни ўрганишда учта муҳим хулоса қилиш учун имкон беради:

Биринчидан, Сарвонтепа ёдгорлиги ҳудудида бундан 2600–2300 йил аввал дехконлар ва хунармандлар маконига асос солинган ва у 15–20 га майдонни эгаллаган шаҳарнинг қадимий ўзагини ташкил этган. Сўзсиз, Андижонсой қирғоғида шаҳар марказининг вужудга келишида Сарвонтепа асосий вазифани ўтади ҳамда нафақат Андижон, балки водий тарихи учун муҳим аҳамият касб этади.

Иккинчидан, мазкур ёдгорликни аниқлаш орқали шаҳарни сув билан таъминлаш масаласига ҳам ойдинлик киритилади (Машрабов З.З., 2009).

Олинган янги археологик материаллар Андижонсой сунъий суғориш иншооти сифатида эрамиздан аввалги I минг йиллик ўрталаридаёқ мавжуд бўлганлигини таъкидлаш учун асос беради.

Учинчидан, шаҳарнинг қадимий қатламларини унинг шарқий қисмидан кидириш зарур дея сўнгги вақтларга қадар таъкидлаб келинган нуқтаназарга сезиларли тузатиш киритиш мумкин. Зеро, шаҳарнинг илк давридан хабар берувчи янги маълумотлар шаҳарнинг шимоли-ғарбий қисмида кайд этилди. Сарвонтепада икки бочқичда ривожланган янги мазкур комплекснинг очилиши Эйлтон шаҳар харобаси илк темир асрининг деҳқончилик маданиятидан дарак берувчи ягона ёдгорлиги эмаслиги тўғрисидаги нуқтаи назарни яна бир бор тасдиқлайди ҳамда Чуст маданияти соҳибларининг давом этиб келган қадимий анъаналари тўғрисидаги бизнинг тасаввурларимизни бойитади.

Андижон шаҳри қадимий ўзагининг Сарвонтепага боғланиши маълум асосга таянади. Қорадарё ўзанидаги суғорма деҳқончилик учун қулай шароитлар илк шаҳарлар водийнинг айнан шарқий қисмида вужудга келишида асосий омил бўлиб хизмат қилган.

Суғорма деҳқончилиқни пайдо бўлиш билан боғлиқ ўта муҳим жараён сув иншоотлари ва сунъий каналларни қурилишидир. Булар йирик фарғонашунос ирригатор Б.А. Латинин фикрича қадимги суғорма деҳқончилиқнинг учта босқичини босиб ўтади: **1-босқич** энг оддий лиман усулида суғоришни пайдо бўлиши ва ривожланиши. Бунда мавсумий сув тошишидан табиий суғориладиган ерларда деҳқончилик қилинган. **2-босқич:** табиий суғориладиган ерларда ҳосил олиш мобайнида деҳқонларда уларни тартибга солиш кўникмалари асосида дастлабки ирригация иншоотларини бунёд этилиши. Натижада ирригация тизимидан фойдаланиб сунъий суғоришга ўтилади ва дастлабки магистрал каналлар пайдо бўлади. **3-босқич:** расман энди каналлардан ариқ қовлаб сув чиқариш бошланади. Биз ўрганаётган Фарғона водийсида «панжаотган» (веерная система, яъни «елпиғичсимон») суғориш тизими кенг йўлга қўйилади (Латынин, 1962. С.26–28). Сўнгги археологик кузатувларга кўра Фарғона деҳқончилик маданиятининг илк босқичларида одамлар мил. авв. XII асрдан бошлаб деҳқончилик асосан булок бўйларидаги, дарё соҳилларидаги пасткам, суғорилиши осон ерларда деҳқончилик қилишга ўтишган. Деҳқончилик ерни ҳайдаб, шудгорлаб қилинган. Буни тасдиқ этувчи билвосита археологик фактлар мавжуд. Бунга бошоқли (буғдой, арпа ва тарик) ва дуқақли

экинларни (нўхат) ҳайдама ерга экиб ҳосил олиниши мумкин бўлгани ва ер ҳайдаш манзарасини шу давр тошга солинган суратларида акс этгани мисол бўлади (булар Саймалитош (Фарғона тоғ тизими) ва Янгиариксой (Сўх яқинида) (Заднепровский Ю.А., 1962. С. 75, Ташбаева К.И., 1999; Хужаназаров М., 1989; Матбабаев Б.Х., 2004А). Дехқончиликда, юкорида эслатилган, каир ва лиман (бунда дарё ва сойларнинг пастликка тушиб табиий кўллаб ётган ерлардан фойдаланилган (Жалилов, 1977. С. 21) усулида сунъий суғориш амалга оширилган. Сўнгги бронза даврига оид ирригация иншоотлари бу давр ёдгорликларида яқинида ҳозиргача қайд этилгани йўқ. Факат Ю.А. Заднепровский, О.А. Рижковларнинг геолого-стратиграфик кузатувга асосан билдирган фикри мавжуд¹. Унга кўра сунъий каналлар водийда мил. авв. II минг йиллик охири I минг йиллик бошларида пайдо бўлган (Заднепровский Ю.А., 1962. С. 74–75). Лекин Ю.А. Заднепровский сўнгги йиллардаги ишларида Фарғонадаги сунъий каналлар бўлмиш Ўзган-Арик (узунлиги 37 км), Андижонсой (37 км), Шаҳрихонсойлар (100 км) мил. авв. I минг йил ўрталарида барпо этилган деган хулосага келган (Заднепровский Ю.А., 1991. С.192–195). Бу хулосалар археологик ёдгорликлар ва улардаги қатламларга асосланган (Б.Абдулғозиеваннинг ушбу каналлар бўйида аниқлаган Султонобод шаҳар харобасидаги янги топилмаларига таянган ҳолда). Яна шарқий Фарғонадан бир гуруҳ каналлар аниқланган бўлиб, улар ҳам археологик далилларга асосан, мил. авв. I минг йиллик ўрталарига тўғри келади. Булар Мирза-арик (узунлиги 15 км, кенглиги 6 м, чуқурлиги 3 м), Кумарик ва б. Мутахассислар фикрича, бу ирригация бўйидаги ёдгорликлар тизими уларни айнан шу каналлар ёқасида бунёд этилганлини кўрсатмоқда. Қорадарё шаҳар харобасига сув факат Ўзган-арикдан олиниши мумкин. Шу воҳалардаги каналлардан чиқарилган майда каналлар (ариклар) излари ҳам археологик қайд этилган. Булар Каман-арик, Атамакул-арик, Жон-арик, Хўжа-арик ва б. (Береналиев, 1975). Ҳақиқатдан ҳам келтириб ўтилган каналлар кенглиги ва узунлигини ҳисобга олсак, уларни факат бирор сиёсий уюшмага бирлашган одамлар жамоаси томонидан қовлаб фойдаланиши мумкин эди. Бундай сунъий суғориш иншоотларини, яъни магистрал каналларни пайдо бўлиши ирригациядаги олдинга силжиш ва жамият таракқиётининг муҳим белгиси эди. Булар Фарғона суғорма дехқончилик тарихи учун муҳим аҳамиятга

¹ Шунга ўхшаш фикрни М.П. Грязнов Қирғизистон тарихида (1968) ҳам билдирган.

эга. Водийдаги сунъий каналларни мил. авв. I минг йиллик ўрталаридан пайдо бўлишини Андижон шаҳридаги археологик қазишмаларда аниқланган энг сўнги топилмалар ҳам тасдиқлади. Ушбу шаҳар маданиятини келиб чиқишида роль ўйнаган археологик комплексларга тўхталадиган бўлсак бунга аниқ ва бир хил жавоб бериш мушкул. Сабаби, бу тўғрида фикрлар жуда кўп ва уларни икки катта гуруҳга бирлаштириш мумкин. **Бир** Фарғона қадимги деҳқончилик маданияти маҳаллий-азалий асосга эга, улар маълум босқичда жанубдаги илғор деҳқонлар таъсирида ривожланган деб қарайдилар. **Иккинчиси** водий чорвадор аҳолиси аста-секин деҳқончиликка ўтган деган фикр билдирадилар (Горбунова Н.Г., 1984. С.99). Бироқ кейинги текширишлар ва янги топилмалар водийда қадимдан деҳқончилик маданияти бирламчи бўлганини кўрсатмоқда. Шунинг учун ҳам умрларининг охирларида йирик фарғонашунослар Ю.А. Заднепровский ва Н.Г. Горбуновалар Чуст маданиятига ўхшаш жанубдаги комплекслар деҳқончилик узок ривожланган музофотларда шаклланган деган хулосага келганлар (Горбунова Н.Г., 1995). Албатта бу фикрда жон бор, буни айрим топилмалар (Хок, Афлотун, Сўх) ва Қирғизистонни Жалолобод вилоятидаги Шағим қабристони материаллари кўрсатмоқда.

Сўнги бронза ва илк темир асрларига оид илк шаҳарлар дарёнинг юқори ва ўрта оқими худудида археологик жиҳатдан кайд этилган, эрамиздан аввалги VIII–VII асрлардан бошлаб эса воҳа давлатчилигининг унсурларини кузатиш мумкин. Булар жумласига Далварзин, Ашқалтепа, Ахшар (эрамиздан аввалги XII–VII асрлар), Эйлатон шаҳар харобалари, Сарвонтепа макони (эрамиздан аввалги VI–III асрлар) каби археологик ёдгорликлар киради. Аксарият тарихчи-археологлар эътирофига кўра, Андижон вилояти, Жалолқудук тумани, Ойим қишлоғининг шимоли-шарқий қисмида жойлашган Далварзин водийнинг энг қадимий шаҳри ҳисобланади. Бу хулоса 1980-йилларга қадар олиб борилган археологик қазишмалар яқунлари ҳамда биз томондан амалга оширилган 2003–2005 йиллардаги тадқиқотларнинг натижалари (хусусан, илк шаҳарнинг қатор аломатлари) билан тасдиқланади. Илк темир асри даврида (эрамиздан аввалги VI–III асрлар) бунёд этилган ва илк антик даврда мавжуд бўлган Эйлатон (майdonи 200 га) ёдгорлиги водий шаҳарлашув жараёнининг кейинги босқичларида муҳим аҳамият касб этди. Сарвонтепа ва Эйлатон бир даврда мавжуд бўлган. Демак, Андижон ҳам Эйлатон билан бир даврда, ҳатто юқорида таъкид этганимиздек олдинроқ ҳам пайдо бўлган бўлиши мумкин.

Келтирилган барча маълумотлар Фарғона водийсида, айниқса, Қорадарёнинг юкори ва ўрта ўзанида шаҳарлашув жараёнлари жадал ривожланиб борганлигидан далолат беради. Айнан шу сабабли водийнинг шарқий қисмидаги мазкур ҳудудларда Далварзин илк шаҳри (эрамиздан аввалги IX–VII асрлар), бир оз ўтиб эса Эйлтон (эрамиздан аввалги VI–III асрлар), Қува (эрамиздан аввалги IV–III асрлар), Мингтепа (эрамиздан аввалги III–II асрлар) кўхна шаҳарлари пайдо бўлган. Демак, Андижон Фарғона водийсининг илк шаҳарлари вужудга келган ҳудудда жойлашган эди. Бу археологик маълумотлар билан ҳам тасдиғини топади. Замонавий Андижон жойлашган ҳудудда эрамиздан аввалги IX асрдан эътиборан маълум шаҳарлашув мухити юзага келган. Бу ҳудудни биз шартли равишда «**шарқий Фарғона шаҳарлашув ҳудуди**», деб атаймиз.

II давр. Қадимий давр хронологик жиҳатдан эрамиздан аввалги сўнги тўртинчи асрини ва эрамизнинг дастлабки асрларини ўз ичига олади. Сарвонтепа, Чордона, Ганчтепа, Қўштепа каби ёдгорликлардан мазкур даврларга оид археологик топилмалар кайд этилган. Андижон ҳудудида ҳозирга қадар номаълум сабабларга кўра II–IV асрларга оид ашёвий маълумотлар деярли топилгани йўқ, гарчи айнан шу даврга келиб қадимги Фарғонанинг Давань давлати гуллаб-яшнаган бўлса-да. Зеро, Хитой манбаларига кўра, ушбу давлатда мудофаа деворлари билан ўралган 70 дан зиёд шаҳар ва йирик қишлоқлар мавжуд бўлган (уларнинг маълум қисмини истехкомли қишлоқ мавзелари ташкил этган бўлиши эҳтимолга якин – муаллифлар изоҳи). Давань давлатининг пойтахти Эрши шаҳри (Андижон вилояти, Марҳамат тумани марказидаги Мингтепа харобалари) Андижондан 28–30 км жанубда жойлашган. Эрши шаҳрини Мингтепага нисбат берилиши аксарият фарғонашунос археолог ва тарихчилар томонидан эътироф этилади.

III давр. Илк ўрта асрларда (V–VIII) шаҳар атрофида йирик ер эгалари бўлган деҳқонлар томонидан қасрларнинг қурилиши боис шаҳарга турк қабилаларининг янги гуруҳлари келиб жойлашади. Мазкур даврга оид ашёвий маълумотлар Сарвонтепа, Чордона ва Яккатепада кайд этилиб, ўрганилди. Кулолчилик ишлаб чиқариши маҳсулотларидан иборат бўлган илк ўрта асрларнинг моддий маданият комплекслари хронологик жиҳатдан икки босқичга, яъни, V–VI ва VII–VIII асрларга бўлинади. Фарғона археологиясида биринчи марта ўтиш даври комплекси (VI–VII асрлар) кайд этилди. Унинг таркибида қадим турк тамғаси туширилган кулолчилик маҳсулотларини алоҳида кайд этиш жоиз. Шундан келиб чиқиб, Андижон

аҳолисининг мазкур даврдаги таркибида туркий элат¹ вакиллари истикомат қилганликлари, худудда эса турк руник ёзуви тарқалганлигини ҳам айтиб ўтиш зарур. Демак, тарихий саҳнада Андижон заминида кўҳна турклар роли сезиларли бўлган деб хулоса қилишимиз мумкин. Афтидан, Фарғона водийси ҳам уларнинг таъсир доирасида қолган. Шунини ҳам қайд этиш жоизки, мазкур даврда Андижонга Кетмонтепа, Норин, Олабука ва бошқа худудлардан кўплаб туркий қабилалар кўчиб келган эдилар (Жалилов С., 1989. 15-б). Давр охирига келиб, Қутайба ибн Муслим (94/712–13 йй.) Фарғона водийсига юриш бошлайди. Халифа Сулаймонга (715–717 йй.) қарши уюштирилган ҳамда тарихда «Қутайба қўзғолони» номи билан юритилувчи ходисалар натижасида Фарғонадаги араб ноиби 715 йилнинг август ёки сентябрь ойида ҳалок бўлади (Лившиц В.А., 1962. 90-б.; Хуршут Э., 1988. 22-б.). Айрим маълумотларга кўра Қутайба ибн Муслимнинг қабри (Бартольд В.В., 1965. 529–30-б.) Андижоннинг жануби-шарқида, Жалолқудук туманининг «Пахтакор» фермер бирлашмаси худудида жойлашган. А.К. Писарчик ёзишича, у халқ орасида «имом шайх Қутайба мазори» деб номланади. Ўйма терракота бўлагидаги битиклардан келиб чиқиб, мазор XII аср охирида бунёд этилган (Писарчик А.К., 1956. 172-б., 11–12-расмлар). Манбаларга кўра, ислом динини тарғиб этиш мақсадида араблар бир неча бор Фарғонага юриш қилганлар. Аммо водийни исломлаштириш босқичлари хусусида ягона бир тўхтамга келинмаган (Кожа М., 2009. 97–103-б.).

IV давр (IX–XV асрлар). Юқорида қайд этганимиздек, шаҳарнинг ўрта асрлар тарихини ёритувчи ёзма манбалар мавжуд. Уларда X асрдан эътиборан шаҳарнинг номи «Андукон», «Андугон», «Андигон», «Андикон» ва бошқа кўринишларда келтирилади (мазкур масала бўйича олиб борилган ишлар **III иловада** келтирилган). «Андукон» атамаси илк бор 930–933 йилларда ёзилган «(Китоб) масалик ал-мамалик ал-Истахрий» китобида учрайди. Мазкур ном Фарғонадаги Қуйи Нисья вилояти шаҳарларининг номлари қаторида келтирилади (**III илова**). IX–XII асрларга оид археологик материаллар айрим шурфлар ёрдамида ва эски шаҳар худудидаги хўжалик

¹ Шу ўринда Андижон аҳлининг тили хусусидаги Бобур томонидан келтирилган маълумотларни ҳам айтиб ўтиш ўринли бўлади: «Андиджон барча аҳолиси турклардир; шаҳарда ва бозорларда туркчани билмаган бирон-бир одам йўқ. Халқ шеваси адабий тилга монанд; Мир Алишер Навоий асарлари шу тилда (ёзилган), гарчи у Ҳиротда ўсиб, тарбия топган бўлса-да» (Бабур-наме., , 1993. 30-б; Бартольд В. В. 1963А. 262-б.).

ишлари жараёнида аниқланган. Арк ичи ҳудудидан IX–X асрларга оид кулолчилик буюмлари топилганлигини юқорида қайд этган эдик. Тиббиёт институти қошидаги академик лицейнинг ўқув корпуси ўрнида ўтган асрнинг 50–60-йилларида олиб борилган қурилиш ишлари жараёнида очилган Қорахонийлар даври (942–1137 йй.) дан кейинроқ вақтга оид кулоллар мавзеси комплексини (шиша ва кулолчилик маҳсулотлари) таъкид этиш керак. М. Е. Массон томонидан Жомеъ масжиди ёнида қайд этилган ва кейинчалик Алишер Навоий шохқўчасидаги Тиббиёт институти академик лицейи ҳудудида биз томондан бурғаланган шурф ёрдамида аниқланган XIII–XIV асрларга оид нақшинкор ғиштларни ҳам шулар жумласига қўшиш мумкин. Арк деворлари остида очилган Қорахонийлар даврига оид хона қолдиқлари ҳам мазкур даврга тааллуқлидир. XIII аср бошига келиб, Андижон Мовароуннахрнинг йирик шаҳарларидан бири бўлган. У «Қуббат-ул ислом», яъни «Ислом қуббаси (таянчи)» номини олган. Мўғул хонлари Хайду ва Тува (Дувахон) шаҳарни янада обод этганлар. Андижон Фарғона водийси пойтахти макомини олади (Бартольд В.В., 1963а. 151–262-б.; 1965. 534-б.).

Мўғул истилосидан сўнг ҳам Андижон Фарғона водийсининг йирик шаҳри макомини саклаб қолган. Бу жараён, айниқса, Хайду ва Дувахон ҳукмронлиги даврида яққол кўзга ташланган. Дарҳақиқат, Дувахон даврида Андижонда сезиларли бунёдкорлик ишлари олиб борилган. Хандуллох Казвиний маълумотларига кўра Дувахон Андижонга Ўрта Осиё ва Хитойни бирлаштириб турувчи халқаро савдо йўлидаги муҳим стратегик шаҳар сифатида катта эътибор қаратган. Нумизматикага оид энг сўнгги маълумотларга кўра Хайду ва Дувахон тамғаси туширилган тангалар (86-расм) Андижонда зарб этилган (mongoliancoins., 2010). Дувахон даврида шаҳарда кўплаб масжид ва мадрасалар қурилган. С. Жалилов маълумотларига кўра Дувахон масжиди харобалари сўнгги вақтларга қадар сакланган эди. Шу даврда Андижонга айрим мўғул қабилалари кўчириб келинган. Чордонада тадқиқ этилган ўрта аср қабрлари айнан шуларга тегишли бўлган, дейишимиз мумкин, негаки, очилган қабрларнинг учтасидаги ҳолат бошқалардагидан тубдан ажралиб туради. Хусусан, маййитлар тобутга қўйилган бўлиб, турли ашёлар (темир ўқ-ёйлар, керамика идишлари, қумуш суви юритилган тангалар) билан бирга дафн этилган¹. А.Х. Атаҳаджаев фикрига кўра XIV аср охирида зарб этилган мазкур тангалар «Чигатоё

¹ Бу ҳол ислом дини урф-одатларига тўғри келмас эди.

тангалари» гуруҳига мансуб. Бизнинг фикримизча, мазкур қабилалар шу жойда ўтроқ ҳолатда истиқомат қила бошлаган, аммо ҳали эътиқоди тўла исломлашмаган кўчманчиларга тегишли. Ю. А. Заднепровскийга кўра, бу каби қабилаларга кўчманчилар одати бўйича от абзалидан иборат анжомлар қўйилган ва мазкур маросим қипчоқлар билан боғлиқ. 1377 йилга келиб мўғул ҳукмронлиги яқунлангач, Андижон тарихида янги босқич бошланади.

Андижон хунармандчилик ва савдо маркази бўлган. Амир Темур Андижон ва Ўзган шаҳарларини 12 та туман билан бирга ўғли Умаршайх тасарруфига беради. XIV асрнинг сўнгги чорагидан бошлаб XVIII асрга қадар Андижон ҳукмдорлар қароргоҳи ва Фарғонанинг бош шаҳри ҳисобланган (Абдулгазиева Б., 1990а. 70–71-б; Бартольд В. В., 1963а. 151-б.). Тадқиқотчилар шаҳарнинг таркибий қисми бўлган арк, шаҳристон ва рабоднинг жойлашувини аниқлашган. Шаҳристон ҳудудидаги майолика билан безатилган XIV–XV асрларга оид маҳобатли иншоот тадқиқ этилган. Кейинчалик Г. Дадабоев, Б. Абдулгазиева ва Б. Х. Матбобоев бошчилигидаги археологик гуруҳлар томонидан Андижон аркининг деворлари яна-да чуқурроқ ўрганилган. 1981–1982 йилларда аркнинг жанубий деворида 40 метрли қисм очилган. Ташкилот кўчасидаги 41- ва 43-уйлар орқасида жойлашган қабристонда биз томондан амалга оширилган археологик казишмалар натижасида қалъанинг жанубий девори аниқланган. Деворнинг асосида қалинлиги 5,75 метрга, юқори қисми бўйича – 5,3 метрга тенг бўлиб, сақланиб қолган баландлиги 2,2 метрга тенг. Топилмалар асосида мазкур девор XIV асрда бунёд этилиб, XVIII асрга қадар фаолият кўрсатганлиги маълум бўлди. Бу хулоса ёзма манбалар билан ҳам исботини топади. Жумладан, ўрта аср тарихчиси Абд ар-Раззоқ Самарқандийнинг гувоҳлик беришича, Андугоннинг деворлари темурийзода Умаршайх томонидан 779 хижрий йилида (1377–1378 йй.) да бунёд этилган (МИКК., 1973. 153-б.). В.Д. Жуков фикрига кўра, мазкур девор Қорахонийлар даврига оид маданий қатламлар устида бунёд этилган. Бу ҳақда XIV асрларга оид археологик топилмалар далолат беради. Бобур даврига оид Андижон тўғрисидаги энг батафсил ва бебаҳо маълумот «Бобурнома»да келтирилган, негаки, унинг муаллифи шу шаҳарда туғилиб, вояга етган.

Кейинги пайтларда айрим хаваскор қаламқашларни чиқишларида (Исмоилов Ю., Рўзинов Б. 2013) Заҳриддин Мухаммад Бобур туғилган жой масаласи яна қўтарилмоқда. Таъкид жоизки бизларни Бобур номли Халқаро жамоа фонди раиси З. Машрабов билан кейинги пайтлардаги борадаги изланишларимиз қутилганданда яхши натижалар бермоқда. Бобур

Ўзи таваллуд топган шаҳар ҳақида ёзади: «Тангри таоло менга бир давлат берса, меҳмон ва мусофир бекларни, йигитларини ўз тарбиялаганларим ва андижонликлардан ортиқроқ яхшироқ кўрдим. Шунга қарамай, бу қизиқ бало эдики, ҳамиша эл мени «Ўзи ва андижонликлардан ўзгага эътибор қилмайди», деб ғийбат қиладилар. «Душман не демас, тушга не кирмас», «Шаҳар дарвозасини ёпиб бўлади, душман оғзини ёпиб бўлмайди», деган мақоллар бежиз эмасдир» (Заҳириддин Муҳаммад Бобур, 2008. 117-бет). Япониялик бобуршунос олим, профессор Эйжи Мано бу масалага янада чуқурроқ ёндашади ва унга қуйидагича аниқлик киритади: «Бобурнинг туғилган жойи ҳақидаги масалага келсак, Бобур Андижонда туғилиб ўсган. «Бобурнома»да ёзилганидек Бобурнинг зоду буди (туғилиб ўсган жойи) Андижон. Дунё бобуршунос олимлари, жумладан, Бэке Громон, Рашид Раҳмати Арат, Азиз Қаюмов, Саидбек Ҳасан, мен ва бошқалар шак-шубҳасиз Бобурнинг туғилиб ўсган жойи Андижон эканлигини эътироф этишга ҳақлидир». (Эйжи Мано, Бобур «Вакоъев» («Бобурнома») танқидий матн, 33-бет, 17-қатор).

З.М. Бобур ғазалларининг бирида «Ғарибингга тарахҳум айлагилким Андижонийдур», деб ўзини Андижон фарзанди эканлигини намоён қилади.

XVI асрдаги яна бир манба – «Музқири Аҳбоб»да келтиришича Мирзо Иброҳим Жоний Бобур подшоҳнинг қосонлик амирларидан бири бўлган. Подшоҳ Бобур андижонликларга кўпроқ эътибор қиларкан. Мирзо Иброҳим қанчалик жон қуйдирмасин хизматига яраша кадр-қиммат топмабди. Шунда йўналиш жиловини Ҳирот томонга бурибди ва йўлда мана бу матлаъни битиб, подшоҳга юборибди. Матлаъ:

Ёрга жон чектим, аммо ёр жони бўлмадим,

Айладим азми Ҳири чун андижоний бўлдмадим (Ҳасанхожа Нисорий, 1993. 120-с.).

Андижонда зарб этилган тангалар (85–88-расмлар) шаҳар тарихи билан боғлиқ бўлган яна бир муҳим манба ҳисобланади. Андуқонда зарб этилган энг кўхна танга – бу 358–359 ҳижрий / 968–979 камарий йилга тўғри келади. Кейинроқ эса, XIV асрда шаҳарда Чигатой типигаги тангалар зарб этила бошланган (Zambaur E., 1967. S 53). Шу билан бирга айрим нумизматларнинг маълумот беришларича, XIII асрнинг охирларида Фарғона шаҳарларидан фақатгина Андигон, Марғинон, Ўш ва Хўжандда қумуш тангалар зарб этилган (Давидович Е.А., 1972. 98–99 б.). Юқорида қайд этилган 2002 йилда Андижонда (Чордона) олиб борилган изланишлар давомида топилган (4 дона) қумуш тангаларни ҳам шу гуруҳга киритиш мумкин. XV асрда Андижон (Андигон) да тўлиқ қувват билан ишлаган йирик зарбхона мавжуд бўлган. Ҳозирда

нумизматлар Андижонда темурийларнинг тўрт типдаги тангаларини қайд этишади (Шпенева Л.Ю., 1991; 1997; 1997 а; шунингдек, VI иловада келтирилган).

V давр (XVI–XVIII асрлар). Темурийлар давридаги Андижон арки 1502 йилнинг июнида Шайбонийлар томонидан батамом вайрон этилган эди. Уйшун, сулдуз, дўрмон, арғин¹ ва бошқа ўзбек қабилалари шаҳар четига ўрнашадилар. XVI асрнинг йирик қомусий билим соҳиби Маҳмуд ибн Валий ёзишича, ушбу қабилалар Андижонга яқин қишлоқларда қўним топди (Маҳмуд ибн Вали, 1977. 17–18-б.; Губаева С. С., 1991. 30–40-б.).

Мазкур даврга оид материаллар шаҳарнинг аксарият қисмидаги хўжалик ишлари давомида аниқланган. 2001–2003, 2007–2010 йилларда Олтинкўл, Тутзор, Иттифок, Сужоат, Қизил Шарк, Ўзбекистон ва бошқа кўчаларда бурғаланган шурфлар ёрдамида ашёвий далиллар орқали археологик жиҳатдан мустаҳкамланди. Комплекслардан сўнгги ўрта аср сопол идиш намуналари, айрим ҳолларда Хитой ва рус усталари томонидан ишланган чинни буюмлар парчалари олинган. Тилга олинган даврда Андижон Марказий Осиёнинг йирик ижтимоий-иқтисодий ва маданий марказларидан бири ҳамда Фарғона водийсининг бош шаҳри бўлган. Ўзининг географияга оид «Олийжаноб жасорат хусусида уммон сирлари» («Море тайн» относительно доблестей благородных») асарида Маҳмуд ибн Вали Андижон тўғрисида қуйидагиларни баён қилади: «Андижон – Мовароуннаҳр шаҳарларининг бири бўлиб, Фарғона вилоятининг маркази ҳисобланади; бешинчи иқлим ва ажойиб об-ҳавога эга» (Маҳмуд ибн Вали., 1977. 17–18-б.). В.В. Бартольд таъкидлашича, XVII асрда бош шаҳарнинг номи билан бутун вилоятни ҳам «Андижон» деб атаганлар («Фарғона» сўзи фақат китобларда келтирилган») (Бартольд В. В., 1965. 215-б.).

XVIII аср бошида ўзбекларнинг Минг қабиласи Фарғона водийсида йирик мулкка эгалик қилади, унинг асосчиси Шоҳрухбий бўлган (1709/10–1720/21). Эрдонабий ҳукмронлиги даврида (1751–1769) Андижон Қўқон хонлиги таркибига кирган.

VI давр (XIX–XX асрлар). Тадқиқ этилаётган даврда шаҳарнинг мудофаа деворлари фаолият кўрсатмаган. Бу хусусда Қўқонга 1813–1814 йилларда юборилган Алоҳида Сибирь корпусининг таржимони Филипп Назаровнинг эсдаликларида келтирилади: «Андиджан (Андижон) Қашғория билан чегарадош, атрофи қишлоқлар билан ўралган, турли мевалар бисёр; унинг аҳолиси ипак курти боқиш, матоларга ишлов бериш ва

¹ Заки Валидий, 1992 й., 111-б.ни қаранг.

буғдой етиштириш билан машғулдир... Деворлар билан ўралган губернатор касридан ташкари шаҳар бошқа ҳеч қандай истехкомларга эга эмас...» (Назаров Ф., 1968. 50-б.). Мазкур даврда барча Ўрта Осиё шаҳарлари каби Андижон таркибий жиҳатдан бир қанча ҳудудий бирликлардан иборат бўлган. Масалан, энг йирик Самарканд шаҳри тўрт қисмга (даҳа ёки китъа) бўлинган. Ҳар бир даҳа эса 30 га яқин «гузар» деб номланувчи мавзелардан ташкил топган (Писарчик А. К., 1975.13–15-б.). Гузарлар маҳаллаларни бирлаштирувчи чорраҳаларда ўрнашган ва шаҳар тузилишида муҳим бўгин бўлган (Сайфиддин Жалилов, 2011). С. Жалилов домла рисоласида 10 гузар номи ва таърифи келтирилади. Бизни маълумотларга кўра улар сони 20 дан ортади (Матбабаев Б.Х., Машрабов З.З., 2011. С. 171. Илова V). Бир неча маҳалла бирлашиб даҳаларни ташкил этганлар. XIX аср охири – XX аср бошида Андижон ҳудуди тўртта даҳадан иборат бўлган: 1. Соё (Шимоллий қисм); 2. Уйлик – Ўйлик (ғарбий қисм); 3. Олайлик (Жанубий қисм); 4. Қирлик (Шарқий қисм). Тураржой мавзелари маҳаллаларга бўлинган. Уларнинг сони 146 та бўлган (Жалилов С., 1989. 42-б.). Ҳар бир маҳаллада¹ шунингдек юқорида айтганимиздек, гузарлар² мавжуд бўлиб, гузарларда: масжид (баъзан иккита), мадраса (мактаб), чойхона, мазор, дўконлар, унча катта бўлмаган бозор, савдо-хунармандчилик ишлаб чиқариши, ҳаммом, гоҳо карвонсарой, ҳовуз³, таҳоратхона.

Андижон шаҳрида XIX аср охири – XX аср бошларида қуйидаги даҳалар бўлган:

1. Соё даҳаси – шаҳарнинг шимоллий қисмидаги 12 та маҳаллани бирлаштираган. Андижонсоё ўнг қирғок маҳаллалар, шарқда ҳозирга Қаландархона, жануби-шарқда Тахта кўприк, жануби-ғарбда Девонавой масжиди, ғарбда

¹ Андижоннинг гузар ва маҳаллаларини ҳозиргача ҳеч ким махсус тадқиқ қилмаган.

² Этнограф А. К. Писарчикнинг ёзишича, Фарғона ва Тошкент ҳудудларида «маҳалла» ибораси аҳоли турар-жой мавзеини англатган. «Гузар» сўзи эса савдо расталари, бозорча мавжуд бўлган кўчаларнинг кесишган жойини билдирган (Писарчик А. К., 1975. 13-б.). Бухорода эса шаҳар кварталларга бўлинган (Сухарева О. А., 1966. 86-б.). Кўп жиддли ўзбек тили изоҳли луғатида ҳам «гузар» сўзи шундай талқин этилган (Ўзбек тилининг изоҳли луғати., 2006. 516-б.).

³ Бу каби ҳовуз А. К. Писарчик томонидан Тўқлик кўчасининг бошида (Трактор кўчаси томонидан) қайд этилган. Тўғрибурчак шаклидаги ҳовузнинг ҳар бир томони ўнлаб метрга тенг бўлган ҳолда, чуқурлиги 4–5 метрни ташкил этган (Писарчик А. К., 1956. 160-б.). Самарқандда лойка сув йиғиб олишга мўлжалланган шу каби ҳовуз мавжуд бўлган (Абрамов М., 1989. 30-б.).

Қорабура маҳалласи билан чегараланади. «Коппон» дон бозори, «Арва бозори», «От бозори», «Буйра-бордон бозори» кабилар мазкур худуд ўрнашган эдилар.

2. Ўйлик (Уйлик) даҳаси – шаҳарнинг ғарбий қисми, уни шарқ томон Девонавой маҳалласи, шимоли Қорабура, жануби ҳозирги темирчилик рас таси (Арққа туташган), ғарби эса ҳозирги Ойшаҳоним маҳалласи билан чеградош бўлиб 10 та маҳалла бирлашган.

3. Олайлик даҳаси – шаҳарнинг жанубий қисми кирган. С. Жалилонинг хулосасига кўра унга Навоий номли маданият-истирохат боғи ўрни шарқда Окгўр маҳалла» атрофлари, «Шахлогузар», «Мавлоно шайх Хусайн маҳалласи, ғарбда «Тупрокхона» ва «Остонагузар»гача бўлган. «Кўй бозори» ва «Беда бозори» ҳам мазкур даҳа худудида жойлашган эди.

4. Қирлик даҳаси (яна бир номи «Экин-тикин») – шаҳарнинг шарқи қисми, ғарбий чегараси Қаландархона, шимоли ҳозирги «Қўчкорлик мазор кабристони, жануби-ғарбий чегараси «Эскилик» маҳалласи, жанубий томон «Эйвойбува» маҳалласи билан чегараланган.

Даҳаларга 6 йилда бир марта амин (ёки даҳа оксоколи) ва тўртта қози сайланган (Сайфиддин Жалилов, 2011).

Археологик, этнографик ва топографик маълумотларга асосланиб ҳулоса қиладиган бўлсак, Андижонда шаҳар маданияти қуйидаги ривожланиш босқичларини босиб ўтган:

- I давр. Шаҳар қадимий ўзагининг вужудга келиши (эрамиздан аввалги VI–V асрлар);
- II давр. Антик шаҳар (эрамиздан аввалги IV аср – эрамизнинг IV асри);
- III давр. Илк ўрта асрлардаги шаҳар (V–VIII асрлар);
- IV давр. Ўрта асрлардаги Андижон (IX–XV асрлар);
- V давр. Сўнгги ўрта асрлардаги Андижон (XVI–XVIII асрлар);
- VI давр. Янги даврдаги Андижон (XIX–XX асрлар).

ХОТИМА

Андижонда 1975 йилдан бошлаб айрим узилишлар билан шаҳарнинг ёшину аниқлаш бўйича мақсадли археологик тадқиқотлар олиб борилмоқда. Айниқса, самарали ва тизимли изланишлар 2000–2012 йиллар мобайнида амалга оширилди. Бу давр ичида мавжуд материаллар жамланди, тизимлаштирилди, умумлаштирилди ва шаҳар тарихи билан боғлиқ баҳсли масалалар танқидий нуқтаи назардан таҳлил этилди.

Олиб борилган тадқиқотларга яқун ясаб, айтишимиз мумкинки, Андижондаги археологик казишмалар натижалари кутилганидан зиёда бўлди. Чунки, сўнгги вақтларга қадар антик ва илк ўрта асрларга оид материаллар шаҳар ҳудудида топилган энг дастлабки ашёвий маълумотлар ҳисобланар эди. Сарвонтепада эрамиздан аввалги VI–III асрларга оид археологик комплекснинг очилиши катта ютукка айланди. Мазкур комплекс илк темир даври – Эйлатон маданияти ёдгорликлари гуруҳига киради. Бу кашфиёт Андижон шаҳри ҳаётининг дастлабки боскичлари саналарига ойдинлик киритишда муҳим аҳамият касб этади. Шаҳарнинг илк ўрта асрлар археологияси бўйича маълумотлар базаси чекланган, айрим археологик комплекслар эса ҳали фан учун умуман очилмаган эди. Булар қаторига IX–XI, XV–XVIII асрлардан дарак берувчи материалларни киритиш мумкин. Шулардан келиб чиқиб, айрим тадқиқотчилар шаҳар X асрдан сўнггина, Темурийлар давридаги арк ўрнида барпо бўлган, деган янглиш хулоса чиқарадилар. Биз томондан олиб борилган ва биздан аввалги археологик тадқиқотлар натижасида шаҳар тарихининг ўрганилмаган жиҳатларига ойдинлик киритилди.

Андижоннинг шаҳарлашув жараёнларини тарихий-археологик тадқиқотлари шаҳар ўз ривожланишида унча катта бўлмаган аҳоли истиқомат жойидан йирик шаҳарлашган марказга айланган узок муддатли эволюцион (тадрижий) йўлни босиб ўтганлигини кўрсатади. Албатта, юқорида келтирилган боскичлар шаҳар маданиятининг ривожланиши жараёнлари бир хил кечмаган. Ўрта Осиё Сирдарё ва Амударё оралиғининг аксарият шаҳарларида бу каби жараёнлар кузатилган ва моддий маданиятида из қолдирган. Хусусан, шаҳарнинг майдони ва ички таркибий тузилиши ва унда савдо-иқтисодий алоқаларининг ривожланганлиги бўйича ўрта аср

шаҳарлари куйидаги турларга бўлинади: йирик шаҳарлар, ўрта ва кичик шаҳарлар. Кўп хусусиятлари бўйича Андижон шаҳар марказларининг ўрта турига мансуб. Худудининг чекланганлиги ва аҳоли зичлиги каби хусусиятлари Андижоннинг кенгайиб боришига имконият бермаган. Натижада, IX–X асрлардан сўнг у Темурийлар даври арки ва шахристони ўрнида ривож топган. Яна шуни ҳам қўшимча қилиш керакки, шаҳарнинг юкори сейсмик ҳудудда жойлашганлиги боис XVII–XIX асрларда бу ердаги кўплаб тарихий-меъморий ёдгорликлар вайрон бўлган. Чунончи, М.Е. Массон, В.Д. Жуков, А.К. Писарчик ва бошқа тадқиқотчилар IX–XIV асрларга оид моддий маданият қолдиқларини бот-бот тилга оладилар. Олиб борилган изланишлар куйидаги хулосаларни илгари суришимиз учун асос беради:

*Андижон водийнинг энг серҳосил, Чуст маданиятига оид илк деҳқончилик маконлари жойлашган худудларнинг бирида вужудга келди. Бунинг исботини Фарғонанинг энг қадимий шаҳри – Далварзин шаҳар харобаси (эрамиздан аввалги XII–VII асрлар) мисолида ҳам кўриш мумкин. Водийнинг илк деҳқончилик ва шаҳар маданиятига оид асосий ёдгорликлари ҳам Қорадарёнинг юкори ва ўрта ҳавзасида мужассам бўлган. Шаҳар худудидан топилган археологик материаллар ундаги тарихий-маданий жараёнлар эрамиздан аввалги VI–V асрлардан эрамизнинг XVI–XX асрларига қадар узлуксиз ривожланиб борганлигидан далолат беради.

*Шаҳар ривожланиши динамикасида Фарғонага хос бўлган шаҳарлашув жараёнларининг умумий ва маҳаллий аҳамиятга эга жиҳатлари кузатилади. Шаҳар Ўрта Осиёда кечган шаҳарлашув жараёнлари доирасида ривожланган. Мазкур илмий изланишда биринчи марта тарихий топографияга оид барча маълумотлар жамланди. Унда шаҳарнинг қадимги ва ўрта асрларда жойлашган жойи аниқ қайд этилди. Андижонсойдан сунъий ариқлар/каналлар ёрдамида сув ичган Сарвонтепа ва унинг атрофидаги ёдгорликлар Андижоннинг қадимий ўзагини ташкил этади. Бу ерда тахминан бир ярим минг йил мобайнида антик ва илк ўрта асрлар Андижони ривожланиб келган. Шаҳарни қадимги номи номаълум. Аммо хитойшунос А. Хўжаев манбаларда тилга олинган Юан-чэнг Андижон ўрнида бўлган бўлиши керак даб ҳисоблайди (Хўжаев Ф., 2011). Буни эски шаҳар (Сарвонтепа) археологик материаллари ҳам тасдиқлайди. Ҳозирда хусусий уйлар остида қолиб кетган беш метрга қадар калинликдаги маданий қатламлар бундан дарак беради. Шу боис археологик тадқиқотларимиз асосан кўча ва ховлиларда олиб борилди. Ўрта асрларда Андижон жойлашган худуд топилди, у янги жой-

да – шаҳарнинг қадимий қисмидан шарқ ва шимоли-шарқда қайд этилди. Қандай (экологик, ижтимоий, иқтисодий) сабабларга кўра, шаҳар янги жойда бунёд этилганлиги масаласига ҳозирча ойдинлик кирита олмадик. Бу – арабларнинг Фарғона водийсига босқини оқибати бўлиши ҳам мумкин. Нажижада шаҳар буткул вайрон этилган. Ёзма манбаларнинг гувоҳлик беришича, Фарғонада, айниқса, водийнинг жанубида араблар маҳаллий аҳолининг каттик қаршилигига учраганлар. Бу қаршилик юз йилдан ортиқ давом этган. 739 ва ундан кейинги йиллари Фарғона водийсини турк Арслон Тархон бошқарган (Матбабаев Б. Х., 2009. 93-б.).

*Шаҳар Бактрия, Суғд, Уструшона, Чочни Шарқий Туркистон ва Хитой билан боғлаб турувчи халқаро савдо йўлларининг стратегик муҳим қисмида жойлашган. Минг йил давомида шаҳар ҳунармандчилик ва савдо маркази бўлиб келган ҳамда трансконтинентал йўлда геосиёсий аҳамият касб этган. Буюк Ипак Йўли номини олган мазкур йўл эрамиздан аввалги II асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб, яъни Хитой элчиси ва сайёҳи Чжан Цзянь¹ илк бор «Ғарб мамлакатлари» – Фарғона (Давань)ни Хитойга «расмий тарзда очиб» берганидан сўнг фаолият юрита бошлаган. Ўзининг географик жойлашуви бўйича Фарғона водийси ва Андижон Буюк Ипак йўлининг шимолий йўналишидаги муҳим транзит маскани ҳисобланган (Лубо-Лесниченко Е. И., 1985. 93-б.). Шу билан бирга, Қашғарни Фарғона билан боғловчи қарвон йўллари нисбатан кам ўрганилган. Қашғардан Фарғона водийсига, сўнгра эса ғарб давлатларига олиб борувчи йўл Иркештом дараси орқали – Саритош – Ғулча – Ўш – Терак-Давань², Шарт ёки Талдик Даванлари орқали ўтган (Gorbunova N. 1986. P. 62). Мазкур йўл икки йўналишдан иборат эди. Биринчиси: Теракдовон–Ўш–Андижон; иккинчи ва энг машаққатлиси Анайку орқали Ўзган–Андижон йўналиши. Тау-Мурун ва Шарт доволари орқали ўтувчи китъалараро йўлнинг яна бир тармоғи фақат ёздагина фаолият кўрсатарди (Заднепровский Ю. А., 1990а. 97-б.). Умуман олганда, Қашғар-Фарғона қарвон йўли жуда узок муддат давомида – XX асрнинг 20–

¹ Чжан Цзянь бошчилигидаги элчилар Ўрта Осиёга икки бор ташриф буюришган (эрамиздан аввалги 138–126 ва 115 (ёки 119) йиллар) (Боровкова Л. А., 1989. 18 – 21-б.). Фарғона Хитой билан муносабатлар ўрнатган дастлабки мамлакат ҳисобланади (Ртвеладзе Э. В., 1999. 163-б.).

² Мазкур номнинг бошқача варианты: Дарвоза–Довон–Терак (Риттер К., 1873. 217-б.).

30-йилларига қадар хизмат қилиб келган. Ундаги бозорлар¹ катта аҳамият касб этган. Карвон йўлларининг айрим тармоқларининг йўналишлари ва зиятга қараб ўзгариб турган. Масалан, 1419–1422 йилларда Ўрта Осиё ва Хуросонлик бир гуруҳ элчилар Хитойга ташриф буюришган. Элчилар таркибида бўлган Ғиёсиддин Наққош Хитойдан Ўрта Осиё мулкларига олиб боровчи йўлни батафсил таърифлайди: Хонбалиқ (Пекин) – Пинлан – Канжо – Сукжо – Қоровул – Хўтан – Ёркент – Қашғар – Андижон доवони² – Фарғона водийси. Шундан сўнг йўл икки йўналишга бўлинади: 1. Самарқандга. 2. Қоратегин ва Бадахшонга (Ўринбоев А., Бўриев О., 1991. 44-б. Харита (49-б.). Фарғона водийси ва шу жумладан, Андижон қитъа аҳамиятидаги савдо йўлининг бутун тарихи давомида халқаро савдо-сотикни амалга оширувчи асосий масканлар ҳисобланган. Қулай геосиёсий жойлашув, атроф-муҳитнинг бойлиги ва бошқа жиҳатлар бунга ҳар томондан ёрдам берган.

Шундай қилиб, сўнгги юз йиллик давомида Андижонда олиб борилган тарихий-археологик изланишларнинг натижалари алоҳида олинган шаҳарнинг ривожланиш тарихини гавдалантириш имконини берди. Шаҳар кичик бир аҳоли яшаш манзилгоҳидан йирик шаҳар мақомигача бўлган 2500 йиллик тадрижий йўлни босиб ўтди деган яқуний хулосага келиш мумкин. Ўтмиш тарихимизнинг тилсиз гувоҳлари – археологик топилмалар шундан далолат бермоқда.

¹ «Дипломатик савдо»дан ташқари савдонинг бошқа турлари ҳам мавжуд бўлган. Манбаларга кўра, улар уч турга бўлинган: «тўхташ масканидаги бозорлар», «чегарадаги бозорлар» (ажнабий бозорлар) ва оддий шаҳар бозорлари (Лубо-Лесниченко Е.И., 1985. 96-б.).

² Қашғар ва Фарғона ўртасидаги Андигон (Андижон) довони – бу Карвонкўл довони бўлиши мумкин (Ўринбоев А., Бўриев О., 1991. 54-б.).

Краткое содержание работы

Настоящая книга Б.Х. Матбабаева и З.З. Машрабова «История Андижана» (с древнейших времен до начало XX века) посвящена изучению урбанизационных процессов на территории Ферганской долины на примере отдельно взятого города.

За последние годы в исторической науке усилился интерес к исследованиям проблем связанных с возникновением и развитием городской культуры нашего края. В археологии Узбекистана достаточно хорошо разработаны критерии для выделения ранних городов в исследуемых памятниках. Существуют также отдельные разработки по этой проблематике, где представляются модели урбанизации Средней Азии, обусловленные экологическими и социально-экономическими особенностями. Учитывая последние данные авторы этих строк делят археологические памятники Узбекистана, которые можно было бы охарактеризовать как «древний город», на две хронологические группы. Такие памятники зафиксированы почти в 50-ти её пунктах. Некоторые из них оказались под застройкой современных городов и сёл, и лишь часть дошла в виде отдельных археологических памятников.

Во многих городах республики проводятся археологические исследования по определению их возраста. В результате этих работ достигнуты определенные успехи, проведены торжественные юбилеи таких древних центров как Бухара, Хива, Термез и Шахрисабз, Маргилан и Самарканд. В Андижане, Джизаке, Хазараспе археологические работы по определению даты их основания только осуществляются.

До недавнего времени урбанизационные процессы на территории Ферганской долины долгое время оставались недостаточно изученными и в результате мы почти не имели данных по вопросам генезиса ранних городов этого региона. Основной причиной такого положения являлся особый подход в советское время к изучению данной территории: её рассматривали как периферию среднеазиатских цивилизаций и считали отсталой в историческом развитии. Иногда, существующие археологические комплексы необоснованно омолаживались и подвергалось сомнению наличие ранних городов. Благодаря работам видного археолога из Санкт-Петербурга Ю.А. Заднепровского, впервые был поставлен вопрос о раннем городе Фергане. Ещё в 70 – годы XX века этим автором было выделено пять археологических критериев для городов древней Ферганы, которые не утратили своего значения и важности по настоящее время.

Среди них отметим Андижан, расположенный в самой восточной части республики. По своему географическому расположению и экономическому потенциалу он имеет своеобразную и древнюю историю. В изучении его истории особо отмечены такие исследователи как Я. Г. Гулямов, М.Е. Массон, А.К. Писарчик, Б. Абдулгазиева, Г. Дадабаев, С. Джалилов, Б.Х. Матбабаев (раскопки в 2000–2012 гг.), Р.Т. Шамсутдинов, З.З. Мащрабов, А. Шарафутдинов, Х. Нурмухаммедов и др. Так именно на основе их исследований были собраны ценные данные о структуре и истории развития города. Первые исследования по исторической топографии Андижана в 1938, 1944–1947 гг. были проведены этнографом А.К. Писарчик, результатом которых явилось создание исторического плана города с нанесением ворот и мечетей.

В настоящее время собрано достаточно данных о средневековом Андижане (IX–XIX вв.) и особенно по его истории XIV–XVI вв. В частности установлено местонахождение и разграничение цитадели и шахристана. По-мнению С. Джалилова площадь первого составляла 215–220х450–460 м. или около 10 га, а второго, по-мнению Б. Абдулгазиевой – 100 га. Однако на этой территории пока не выявлены более древние слои. В целом в изучении древней истории Андижана еще имеются ряд не решенных проблем. Среди последних особо выделяется – формирование ранние этапы и развитие городской культуры, решение которых в основном связано с археологическими исследованиями. Так, для изучения ранних этапов городской культуры отсутствуют письменные источники. Необходимо отметить, что в Андижане проводились археологические раскопки уже более 20 сезонов. Их результаты вплоть до 2000 г. выявили наличие ранних слоев, характеризующихся поздней античностью и ранним средневековьем. При этих работах предшествующими исследователями в основном обращалось внимание на территории вокруг средневековой цитадели и шахристана. Причиной этому, вероятно, было то, что как во многих древних городах Востока, археологические памятники Андижана были разрушены или находились под мощными напластованиями современных строений, что сильно осложняло проведение раскопок. Однако, с 2000 года происходят качественные изменения в археологических исследованиях Андижана, что явилось результатом сотрудничества Института археологии АН РУз. с международным общественным фондом им. З.М. Бабура и Центром науки и технологий при Кабинете министров Республики Узбекистан.

В результате 2000–2003, 2007 гг. при археологическом изучении Андижана основное внимание уделялось на определение расположения разрушенных и частично сохранившихся памятников на его территории. Для этого была привлечена историко-топографическая карта города 1893 и 1913 гг., с сопоставлением сохранившихся памятников и некоторыми приводимыми сведениями из письменных источников. Исходя из этого на территории города с начала XX века было зафиксировано 8 археологических объектов, 11 городских кладбищ, 39 мечетей. Формально эти памятники можно разделить на две группы:

1. Памятники с археологически – зафиксированными культурными слоями. Сюда входят Чордона (ул. Т. Келдиева), Сарвантепа (ул. Суджоат и Тутзор), Коштепа I, II (ул. Шахриханская), Яккатепа (ул. Дальверзинская), Ганчтепа-Уграёр (территория домостроительного комбината), Культепа (разрушена в XVIII–XIX вв., находилась примерно на месте здания областной администрации) (на пересечении ул. К. Яшина и А.Фитрата), территория средневекового арка и шахристана;

2. Памятники, где не проводились археологические раскопки, но обнаружены подъемные фрагменты керамики разных эпох – Каракурган (на месте базы областного управления народного образования), Авганбаг, Окгур (ул. Н. Хакимова), Мушктепа, Уразантепа (ул. Мехнат, дом № 156).

3. Памятники (мазары и кладбища), которые часто упоминаются среди населения и связанные с легендами и преданиями (Шодмонбува мозори, Шигоусун-Ата, Бобо Сааддин, Кочкорлик мазар, Бобо Таваккал и др.).

На памятниках первой группы как Чордона, Сарвантепа (на перекрестке ул. Суджоат, дом № 19, Тутзор между домами № 29 и 33; Иттифок), Яккатепа (между домами № 67 и 69 ул. Дальверзинская), Коштепа I (в нач. улицы Шахриханская со стороны домов с четными номерами), Арк ичи (между домами № 41–42 ул. Ташкилот), Шахристане (ул. Хакикат дом № 13) проведены археологические работы. В результате исследований были получены новые материалы, особенно по древнему периоду истории города. На основании материалов предшествовавших археологических работ и новых исследований можно выделить следующие периоды в истории возникновения и развития города Андижана.

I период. Материалы наиболее раннего периода получены из нижних слоев Сарвантепа и представлены археологическими комплексами эйлатанской культуры. Этот комплекс выявлен со стороны ул. Тутзор на глубине четырех метров от дневной поверхности, мощностью до одного метра, на

небольшой по площади территории. Этот комплекс названный нами **Сарвантепинским** (Андижанским) разделен на два этапа – Эйлатан I и II. Ранний этап представлен в основном лепной, иногда расписной керамикой и редко станковой, но при отсутствии красноангобированной станковой керамики. Этот комплекс датируется VI–V вв. до н.э. Во втором этапе (Эйлатан II) при сохранении лепной керамики, где отсутствует расписная, увеличивается количество станковой керамики. Эти находки датируются IV–III вв. до н.э. По археологическим наблюдениям Сарвантепинский комплекс распространен на площади 15–20 гектаров. Подобные ранние культурные слои пока еще не обнаружены под напластованиями ни у одного другого современного исторического города долины. Выявление в Андижане археологических комплексов VI–III вв. до н.э. дают возможность сделать три важных вывода: **Во-первых**, с археологической точки зрения обосновывается, что на территории памятника Сарвантепа 2600–2300 лет тому назад было основано древнее ядро города в виде поселения земледельцев и ремесленников. **Во-вторых**, выявление данного памятника проясняет проблему водобеспечения города, так-как новые археологические материалы позволяют утверждать, что Андижансай функционировал как искусственный канал уже в VI–III вв. до н.э. **В третьих**, можно внести существенную корректировку на доминировавшее до последнего времени мнение о необходимости искать древние слои города в его восточной части. Так как новые материалы показывают, на их расположение на **его северо-западном участке**.

Необходимо отметить, что расположение древнего ядра – Андижана, на месте Сарвантепа имеет под собой определенную основу. Нам представляется, что главным импульсом в возникновении ранних городов именно на этой – восточной части долины являлись удобные условия для древнего земледелия Карадарьи. Именно в указанных бассейнах верхнем и среднем течении археологически отмечены ранние города эпохи поздней бронзы и раннего железа, а с VIII–VII вв. до н.э. элементы оазисных государств. Сюда входят такие археологические памятники как Дальверзин, Ашкартепа, Ахшар (XII–VII вв. до н.э.), городище Эйлатан, поселение Сарвантепа (VI–III вв. до н.э.). Дальверзин, расположенный на северо-восточной части села Аим Джалакудукского района Андижанской области, по заключению большинством историков-археологов признано древнейшим городом долины. Этот вывод подтверждается результатами археологических раскопок, проведенными предшествовавшими исследователями до 1980х годов и так же нашими исследованиями, проведенными в 2003–2005 гг. где выявлено

ряд признаков раннего города.

Городище Эйлатан (площадь 200 га), возведенное в период раннежелезного века (VI–III вв. до н.э.) и функционировавшее в раннеантичный период, сыграло активную роль на последующем этапе урбанизации долины. Время существования Сарвантепа и Эйлатана соответствует одной эпохе. Следовательно, Андижан территориально располагался в зоне «ранних городов Ферганы».

II период. Древний период хронологически охватывает IV век до нашей эры и первые века нашей эры. Археологические материалы этой эпохи зафиксированы на памятниках Сарвантепа, Чордона, Ганчтепа, Коштепа. Однако, по не ясным причинам, на территории Андижана пока незначительно выявлены материалы II–III вв. н.э. В то время, как этот период является расцветом Даванского государства, где по китайским источникам было более 70 городов различной величины (возможно какую-то часть из них составляли укрепленные сельские поселения – прим. авт.). Столица этого государства Эрши (руины Мингтепа в центре современного Мархаматского района) расположено в 28–30 км южнее Андижана и его местонахождение признано большинством ученых фергановедов.

III период. В раннесредневековый период (V–VIII вв) территория города была расширена, вследствие строительства в пригородной части замков крупных землевладельцев – дехкан. Материалы этого периода зафиксированы и изучены на Сарвантепа, Чордона и Яккатепа. Раннесредневековые комплексы состоят из изделий гончарного производства и хронологически делятся на два этапа – V–VI и VII–VIII вв. Среди них отметим керамику с древнетюркской тамгой и подобная находка для Андижана не является первой. Так еще академиком Я. Гулямовым здесь был обнаружен фрагмент керамики с тюрко-рунической надписью, который хранится в Ташкентском музее истории народов Узбекистана. Все это еще раз подчеркивает что в Андижане с этого периода присутствовал тюркоязычный пласт населения.

IV период (IX–XV вв.). Имеется несколько письменных источников, освещающих средневековую историю города. В них его название после X века представлено как «Андукан», «Андуган», «Андиган», «Андикан». Самый ранний источник, где упомянут термин «Андукан» зафиксирован в книге «(Китаб) масалик ал-мамалик ал-Истахри», написанный в 930–933 гг. Это название было отмечено при перечислении городов Нижней Нисы области Ферганы. У Якута ал-Хамави (1179–1229) он также встречается в форме «Андукан». Позже в XV в. в источниках название города зафик-

сировано как «Андаган/Андагон». Существуют различные мнения по топонимике Андижана. По мнению С. Джалилова, долгие годы проводившего этот план исследования, название города связано с термином «адок». Это связано с книгой «Луғати Чигатои ва турки усмони», где зафиксировано, что «Адок – есть древнее название города Андижан». Следует добавить, что Махмуд Кашгари в своем произведении «Девону луғатит-турк» также отмечал, что «Азгиш (Адғиш)» есть название местности. Все перечисленные термины имеют общий корень «ад», который происходит от древнетюркского названия одного из 92 узбекских родов «адок, адгиш». Видимо, к концу «Ад» позже добавлено «н» и в результате фонетических изменений принял форму «А(н)дган» или «А(н)диган». Такие изменения в топонимике встречаются часто: Рушидон-Риштан, Баб-Паб-Пап и т.д. Однако, среди 92 узбекских родов не встречается название близкое к топониму Андижан. По авторитетному заключению академика А.Р. Мухаммаджонова в топонимике Андижан, первая часть «анди(анду, анда) – «андиёхи анда» считается тюркско-монгольским термином и означает «близкий», «недалекий». Здесь следует отметить, интересный факт, что до сих пор употребляется выражение «куд анда», которое на узбекском языке подразумевает «якин кариндош булм» (стать близкими родственниками). Вторая часть «гон, кон, жон» является гидронимом и имеет смысловую нагрузку «сай, река». Следовательно, название города означает местность «у реки (сая)» или «близкий к воде (река)». Нам представляется что последняя версия наиболее обоснованна и близка к истине.

Археологических материалов IX–XII вв. представлены незначительно выявлены при хозяйственных работах на территории современного старого города. Так при строительстве медицинского института (сейчас академический лицей) обнаружены стеклянные изделия и остатки квартала керамических изделий. Сюда же можно включить декоративные облицовочные кирпичи XII–XIV вв., обнаруженных М.Е. Массоном возле мечети Джами, при археологических наблюдениях во время строительства Большого Ферганского канала. Видимо к этому периоду относятся и остатки помещения Караханидского периода, обнаруженные под стенами арка.

После монгольского завоевания Андижан продолжает сохранять статус как крупного города Ферганской долины. В.В. Бартольд писал: «Упомянутся (Андижан) уже в IV/X в. как Андукан; в конце VII/XIII в. по видимому вновь отстроен монгольскими правителями Тувой (Дува – прим. авт) и Хайдун (XIII в)». Действительно, при Дувахане сыне Кайду-Сахина, в Андижане

не были осуществлены заметные созидательные работы. Дува-хан обращал большое внимание Андижану как стратегическому пункту на международной торговой трассе соединяющей Среднюю Азию с Китаем. В «Анониме Искандера» Муин ад-Дин Натанзи о Дува-хане имеется следующее сообщение: «Был очень умным, добродетельным, могущественным, прозорливым и обладающим большими достоинствами государем... он построил несколько больших городов, в том числе область купола ислама-Андугон» (Куббат-ул-ислам – прим. авт.). При Дува-хане в городе было построено много мечетей, медресе и он вновь сделал его столицей Ферганы. По сведениям С. Джалилова, до недавнего времени сохранялись руины мечети Дувахана. В этот период в Андижан были переселены отдельные монгольские роды. В частности Абд ар-Раззак Самарканди в своём произведении сообщает, что в город прибыли тысячи представителей монгольского рода кадак. В результате, в Андижане появилось множество махалла и кварталов (даха) связанные с ними. Об этом свидетельствуют некоторые названия, сохранившиеся на территории современного Андижана, например: Кирлик, Чувалачи (Жубалачи), Кунжи (Кўнжи), Бугра, Сарой, Найман. Возможно, что исследованные нами средневековые погребения на Чордона принадлежало именно этим жителям города. Так как в трех из исследованных могил обряд захоронения резко отличается от погребений этого периода. В указанных могилах захоронение производилось в гробах и с сопроводительными материалами (железные наконечники стрел, керамический сосуд, посеребрянные монеты). По мнению сотрудника ИА АН РУз, нумизмата А.Х. Атахаджаева, эти монеты отчеканены в конце XIII – начале XIV вв. и относятся к группе «монет чагатаидов». Мы считаем, что эти захоронения принадлежат к осевшим кочевникам, а сопроводительный материал указывает на то, что они еще не исламизировались. В этом плане интересны результаты предыдущих работ на Чордона археолога Б.Абдулгазиевой, которая обнаружила погребения в деревянном гробу. Обычно такие захоронения, по мнению Ю.А. Заднепровского сопровождалась с инвентарем состоящим из конской упряжи положенной в могилу по погребальному обряду кочевников и, видимо, связано с кипчаками.

С завершением монгольского господства в 1377 г., в истории Андижана начался новый этап – период империи Темуридов. Амир Темур передал во владение своему сыну Омаршейху города Андижан и Узген с двенадцатью туманами. В этот период Андижан являлся резиденцией правителя. Исследованиями определены расположения цитадели, шахристана и рабада, являющихся составными частями города. На территории шахристана изучено

монументальное сооружение XIV–XV вв. украшенное майоликой. Археологические исследования отдельных участков оборонительных стен города подтвердило их возведение в XIV в. и то, что в последующем она несколько раз ремонтировалась. В частности, стены цитадели проходили на границах современных улиц Пайтуг, Кизил Шарк, Трактор, Ташкилот (махалля «Арк ичи») и как выше отмечено охватывали площадь в 10 га. Определено местоположение шахристана: Северная стена шахристана в направлении с запада на восток проходит по улице Т. Кельдиева до махалли «Карабура» и поворачивается на юг. Восточная стена проходит вдоль проспекта Чулпан (от обувной фабрики до парка им. А. Навои), возле местности «Акмачит» соединяется с южной стеной. Южная стена с востока на запад доходит до пересечения улиц Ташкилот и Кизил Шарк, где соединяется с западной стеной, охватывая южную стену арка. Западная стена пересекая гузар Умарбек (ул. Алтынкульская) соединяется с северной стеной в районе махалля «Дарвоза озги». Таким образом, в пределах границ вышеперечисленных улиц современного города располагался средневековой шахристан площадью 100 га. План шахристана был восстановлен А.К. Писарчиком по сохранившимся фрагментам стен и опросу населения. Сюда исследованиями С. Джалилова и Б. Абдулгазиевой были внесены дополнения и внесены некоторые изменения. Впоследствии стены арка Андижана подвергались дополнительным исследованиям нескольких археологических отрядов под руководством Г. Дадабаева, позже Б. Абдулгазиевой и Б.Х. Матбабаева. В 1981–1982 гг. вскрыто 40 метров южной стены арка. Последними археологическими раскопками на территории современного кладбища за домами № 41 и № 43 по улице Ташкилот, нами также выявлена южная стена цитадели толщиной по основанию 5, 75 м и по верху 5, 3 м, при сохранившейся высоте 2,2 м. На основании находок стена возведена в XIV в. и функционировала до XVIII в. По сведениям средневекового историка Абд ар-Раззак Самарканди стены Андугона (Андижан) были построены темуридом Умаршайхом в 779 году хиджры (1377–1378 гг.). По мнению В.Д. Жукова, эта стена возведена на культурных слоях караханидского периода. Археологические материалы XV–XVII вв. выявлены на территории махалли «Арк ичи» и мечети Джами в старом городе. Наиболее полные сведения об Андижане периода З.М. Бабура и бабуридов представлены в «Бабурнаме». Он родился и вырос в этом городе, поэтому об Андижане в «Бабурнаме» даётся бесценная информация. **«Это – столица области Ферганы... В Мавераннахре, кроме Самаркан-**

да и Кеша, нет крепости больше Андиждана. В городе трое ворот, арк Андиждана находится на южной стороне. Вода поступает (в город) по девяти каналам...». В настоящее время определены местоположение 9 упомянутых им арыков, благодаря усилиям С. Джалилова (Хакан арык, арык Бурхан шейха, Хотан-арык, арык Жуйибазар, арык Бугра, Дальварзин-арык и арыки Ак Рабат, Тукмак, Куштегирман). В «Бабурнаме» из трех упомянутых ворот отмечены только – Хакан дарвоза (Южные или Хаканские ворота). Правда, при описании политических событий приведено название ещё одних ворот – «Мирза дарвоза». Краевед С.Джалилов, много сделавший в изучении Андиждана, определяет местонахождение Хакан дарвоза в юго-западной части города. Видимо, в северной части были ворота в сторону Ахси. До сих пор среди населения эта местность называется «Дарвоза огзи» – начало (порог) ворот. Что касается третьих ворот, то они пока остаются неизвестными. Предполагается, что они находились в восточной части Андиждана. Следует также отметить, что Хаканские ворота упомянуты в более позднем (XVI–XVII вв.) источнике «Тарих-и Кашгар». Там читаем следующее: «Мирза Шахид Чурас по прозвищу Чалба был правителем Аксу. Заняв (местечко) Куль-Тюбе у Хаканских ворот, он поставил (там) шатёр для хана. Шахбаз-бек был правителем в Кашгаре, (а) эмиром эмиров был Йолбарс-хан. Они быстрым натиском взяли городские ворота (и) разграбили Андижанскую крепость». Об этом периоде истории Андиждана существуют ряд исследований.

V период (XVI–XVIII вв). Материалы этого времени выявлены в большинстве частей города при хозяйственных работах. Археологическая фиксация этого периода была зафиксирована в шурфах, заложенных на улицах Тутзор, Иттифок, Суджоат, Кизил Шарк Узбекистан в 2000–2012 гг. Комплексы представлены фрагментами позднесредневековой керамики, в некоторых случаях китайским и русским фарфором. В этот период он становится одним из крупных городов Средней Азии и социально-экономическим, культурным центром Ферганской долины. Как отмечает В.В. Бартольд, в XVIII в. «Андижан», по главному городу называли и всю область (слово «Фергана» употреблялось только в книгах)».

Другим важным источником, связанным с историей города являются монеты отчеканенные в Андижане. Самые ранние из них выпущены в 358–359 гг. хиджры (968–970 гг). Позже в конце XIII в. в обращении появляются новые монеты отчеканенные в Андижане, Маргинане, Оше и Ходженте.

В эту группу можно включить упомянутые выше посеребренные образцы обнаруженные в Андижане в 2002 г. Здесь же в XV в. имелся крупный монетный двор и выявлен чекан четырех типов монет.

Андижан как и все среднеазиатские города структурно состоял из нескольких территориальных единиц. В конце XIX- начале XX вв. город состоял из четырех кварталов (даха): 1. Сой (северная часть); 2. Уйлик - Ёйлик (западная часть); 3. Олайлик (южная часть); 4. Кирлик (восточная часть). Жилые кварталы членились на гузары и махалля, их было больше 20 и около 150, соответственно.

Основываясь на археологических, этнографических и топографических материалах, можно предложить следующие этапы развития городской культуры Андижана:

I период. Возникновение древнего ядра города (VI–V вв. до н.э.);

II период. Античный город (IV в. до н.э. – IV в.н.э.);

III период. Раннесредневековый город (V–VIII вв.);

IV период. Средневековый Андижан (IX–XV вв.);

V период. Позднесредневековый Андижан (XVI–XVIII в.);

VI период. Андижан нового времени (XIX – XX вв.).

Таким образом, историко-археологические исследования процессов урбанизации Андижана показывают, что город в своем развитии прошел длительный эволюционный путь от небольшого поселения до крупного урбанизированного центра. Результаты работ позволяют сделать нам следующие предварительные выводы:

1. Андижан появляется на одной из плодородных частей долины, где известны самые ранние земледельческие поселения Чустской культуры (XII–VII вв. до н.э.), наглядным примером чему служит наличие самого древнего города Ферганы – городища Дальверзин;

2. Город расположен на стратегически важном участке международных торговых трасс, играя важную торгово-экономическую роль между Китаем и Средней Азией;

3. В динамике развития города наблюдаются как общие, так и локальные особенности урбанизационных процессов наблюдающиеся, в целом по Фергане.

SUMMARY

The interest in the researches of the issues on the formation and development of urban culture of our country became stronger in the historical science for the recent years. The criteria for revelation of early towns on the base of archaeological material are worked out well enough in the archaeology of Uzbekistan. There is the elaboration of models of urbanization of Middle Asia conditioned by the ecological and social-economical peculiarities. Taking into account the last data, the authors of the article singled out two chronological groups of the archaeological sites of Uzbekistan, which might be characterized as 'the ancient towns'. Some of them were under construction of the modern cities and settlements and just small part of them are preserved as the separate archaeological sites.

The archeological researches of dating are carried out in many cities of the republic. As a result of these works the definite progress was achieved. The jubilees of such ancient cities as Bukhara (1997), Khiva (1997), Termez (2002), Shakhrisabz (2002), Karshi (2006), Margilan (2007), Samarkand (2007) and Tashkent (2009) were celebrated. The archeological works on dating of foundation of such cities as Andijan, Djizak and Khazarasp are in progress.

The urbanization processes on the territory of the Fergana Valley were not studied enough for a long time till recent years. We had almost no data on the genesis of early towns in the area. The main reason for such a situation in the Soviet period was an approach to the characteristics of the urbanization process of this territory. This area was considered to be the periphery of Middle Asian civilizations and chronologically more backward in the historical development. The archaeological complexes were occasionally groundlessly dated back to the later periods. The doubt was casted on the presence of early towns. Owing to the works of the eminent archaeologist Yu. A. Zadneprovskiy, a question on the formation of early towns in the Fergana Valley was put for the first time. Five archaeological criteria for towns of the ancient Fergana Valley being still significant and important were elaborated by him already in the 1970-s.

Andijan placed in the extreme eastern part of the republic should be noticed among cities with data for their inclusion into the early group. There are all bases to include it into the list of cities of peculiar and ancient history in the Fergana Valley according to its geographical location and economical potential. Such researchers as Ya. G. Gulyamov, M. E. Masson, A. K. Pisarchik, B. Abdulgazieva,

Фойдаланилган манбалар ва адабиётлар рўйхати

1. Абдулахатов Н., 1996. Амир Темур ва унинг авлодлари давридаги Фарғона // Фарғона ўлкашунослиги. Фарғона. Б.31–59
2. Абдулгазиева Б., 1978. Раскопки Сар-тепе // История и археология Средней Азии. Ашхабад. С.148–156.
3. Абдулгазиева Б., 1981. Отчет Андижанского отряда Ферганской комплексной экспедиции в 1981 г. // Архив ИА АН РУз. Ф8 О1 Д133.
4. Абдулгазиева Б., 1982. Отчет Андижанского отряда Ферганской комплексной экспедиции в 1982 г. // Архив ИА АН РУз. Ф8 О1 Д134.
5. Абдулгазиева Б., 1983. Отчет Андижанского отряда Ферганской комплексной экспедиции в 1983 г. // Архив ИА АН РУз. Ф8 О1 Д135.
6. Абдулгазиева Б., 1987. Новые памятники эпохи раннего средневековья в восточной Фергане // ИМКУ, вып. 21. Ташкент: Фан. С. 66-72.
7. Абдулгазиева Б., 1987А. Отчет об археологических работах Андижанского отряда в 1987 г. в средневековом шахристане города Андижана // Архив ИА АН РУз. Ф8О1Д139.
8. Абдулгазиева Б., 1989. Древности Андижана // Вехи времен. Рассказы о памятниках истории и культуры Узбекистана. Ташкент. С. 15–16.
9. Абдулгазиева Б., 1990. Раскопки в средневековом шахристане г. Андижана // Археологические работы на новостройках Узбекистана. Ташкент: Фан. С. 91-96.
10. Абдулгазиева Б., 1990а. К исторической топографии и стратиграфии Андижана XV–XVI вв. // Актуальные проблемы исторической науки. Позднефеодальный город Средней Азии. Ташкент. С. 70-76.
11. Абдулгазиева Б., 1991. Исследование поселения Чордона // ИМКУ, вып. 25. Ташкент: Фан. С.132–137.
12. Абдулгазиева Б., 1993. Андижон Бобур даврида. Андижон. 14 б.
13. Абдулгазиева Б., 1994. О чорбагах Андижана эпохи темуридов // Мирзо Улугбек ижоди ва унинг жаҳон цивилизациясида тутган ўрни. Маърузалар тезислари. Самарқанд. С. 155–156.
14. Абдулгазиева Б., 1998. Археологические исследования в Андижане // Древний Ош в средневековом контексте. ТД МК «История и культура Оша и Ошской области в домонгольскую эпоху. Ош. С. 42–43.

15. **Абдулгазиева Б., 1999.** Могильник XIII–XIV вв. Чордона в Андижане // Новое о древнем и средневековом Кыргызстане. Вып. 2. Бишкек: Мураc. С. 99–101.

16. **Абдулгазиева Б., 2001.** Погребения с конским снаряжением в могильнике Чордона конца XIII – нач. XIV вв. // ТД международной конференции. Ашхабад.

17. **Абдулгазиева Б., 2002.** Андижан XI–XII вв. – производственный и торговый центр на Великом Шелковом пути // ТД МНК «Цивилизации Центральной Азии: земледельцы и скотоводы. Традиции и современность. Самарканд. С. 39.

18. **Абдулгазиева Б., 2002а.** Новый клад монет XV в. из Андижана // Археологические исследования в Узбекистане – 2001 год. Ташкент. С. 12–13.

19. **Абдулгазиева Б., 2002б.** Клад медных монет Улугбека из Андижана // Шахрисабз шахрининг жаҳон тарихида тутган ўрни. Тошкент. 128–138 б.

20. **Абдулгазиева Б., Абдуллаев Б., Матбабаев Б.Х., 2002.** Археологические раскопки в Андижане // Археологические исследования в Узбекистане – 2001 год. Ташкент. С.4–12.

21. **Абдуллаев Б., Иванов Г.П., Матбабаев Б.Х., 2001.** Археологические работы в г. Андижане // Археологические исследования в Узбекистане – 2000 год. Самарканд. С.18–25.

22. **Абдуллаев М.Г, 2004.** «Бобурнома»да Фарғона водийси топонимикаси // Буюк Ипак йўли ва Фарғона водийси. Республика илмий-амалий анжумани материаллари. Тошкент. Б. 194–200.

23. **Абдуманалов Р., 2008.** История Чагатайского улуса и государства Хайду // <http://www.eurasica.ru> (1сентября)

24. **Абрамов М., 1989.** Гузары Самарканда. Ташкент: Узбекистан. 55 с.

25. **Агзамова Г., 2007.** Место Маргилана в урбанизационных процессах, происходивших в Ферганской долине в XVIII – первой половине XIX в. // O'zbekiston tarixi. №2. С.21–30.

26. **Азимджанова С.А., 1957.** К истории Ферганы второй половины XV в. Ташкент. 94 с.

27. **Азимов И., 1982.** Архитектурные памятники Ферганской долины. Ташкент: Узбекистан. 72 с.

28. **Алимов У., 1984.** Ўрта асрларда Мовароуннахрда боғчилик хўжалиги тарихи. Тошкент. 136 б.

29. **Аманбаева Б.Э., Рогожинский А.Е., Мэрфи Д., 2006.** Могильник Шагым – новый памятник эпохи бронзы Восточной Ферганы (Кыргызстан)

// Археологические исследования в Узбекистане – 2004–2005 годы. Выпуск 5. Ташкент: Фан. С. 256–265.

30. **Анорбоев А., 2001.** Ўзбек давлатчилиги тарихида қадимги Фарғона ва Ахсикент // Ўзбек давлатчилиги тарихида қадимги Фарғона. Материалы республиканского научного семинара «Ўзбек халқи ва давлатчилиги тарихи». Самарканд. Б. 5–22.

31. **Анарбаев А.А., 2002.** О локализации столичных городов древней Ферганы // ТД МК «Цивилизации Центральной Азии: земледельцы и скотоводы. Традиции и современность». Самарканд. С.19.

32. **Аскарров А.А., Ширинов Т.Ш., 1993.** Ранняя городская культура эпохи бронзы юга Средней Азии. Самарканд. 251 с.

33. **Аскарров А., 1997.** Некоторые вопросы истории становления узбекской государственности // ОНУ. № 3–4. С. 65–76.

34. **Атаходжаев А.Х., 1998.** Саманидский чекан Оша и Узгенда // Древний Ош в среднеазиатском контексте. ТД МК. Ош. С. 47–49.

35. **Бабур-наме., 1993.** Бабур-наме. Записки Бабура. Перевод М. Салье. Ташкент. 464 с.

36. **Байтанаев Б.А., 2003.** Древний Испиджаб. Шымкент-Алматы. 136 с.

37. **Бартольд В.В., 1963.** Туркестан в эпоху монгольского нашествия. Том I. Москва. 760 с.

38. **Бартольд В.В., 1963.** Общие работы по истории Средней Азии. II том (I часть). Раздел I. Москва.

39. **Бартольд В.В., 1965.** Работы по исторической географии. Том. III. Москва. 712 с.

40. **Баратов С.Р, Баратова Л.С., 1990.** Уникальный брактеат из Варзикского могильника // ОНУ. №1. С. 35–38.

41. **Береналиев О.Б., 1975.** Следы древней ирригации Киргизии // Страницы истории и материальной культуры Киргизстана. Фрунзе. С. 148–158.

42. **Бернштам А.Н., 1951.** Древняя Фергана. Ташкент. 47 с.

43. **Бернштам А.Н., 1952.** Историко-археологические очерки Центрального Тянь-Шаня и Памиро-Алая // МИА, № 26. Москва-Ленинград. 347 с.

44. **Бетгер Е.К., 1957.** Извлечение из книги «Пути и страны» Абу л-Касыма ибн-Хаукаля // Труды Среднеазиатского государственного университета. Археология Средней Азии. IV. Ташкент. С. 13–27.

45. **Бичурин Н.Я (Иакинф), 1950.** Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. Том II. Москва-Ленинград. 325 с.

46. **Боровкова Л.Я., 1989.** Запад Центральной Азии во II в. до н.э. — VII в.н.э. (историко-географический обзор по древнекитайским источникам). Москва: Наука. 102 с.
47. **Брыкина Г.А., 1974.** Карабулак. Москва: Наука. 127 с.
48. **Босворт К.Э., 1971.** Мусульманские династии. Справочник по хронологии и генеалогии. Москва: Наука. 324 с.
49. **Брыкина Г.А., Горбунова Н.Г., 1999.** Фергана // Средняя Азия в раннем средневековье. Москва: Наука. С. 93–113.
50. **Булатова В.А., 1965.** Некрополь X–XI вв. в Куве // ИМКУ, вып. 6. Ташкент: Фан. С. 139–146.
51. **Булатова В.А., 1965.** Руническая надпись на хуме из Ферганы // ОНУ. № 8. С. 60–62.
52. **Булатова В.А., 1972.** Древняя Кува. Ташкент: Фан. 95 с.
53. **Бўриев О., Вахобова Б. 1990.** Ёзма манбалар ал-Фарғоний хакида. Тошкент: Фан. 46 с.
54. **Бурнашева Р.З., Смагулов Е.А., Туякбаев М.К., 2006.** Клады и монеты Туркестана. Алматы. 294 с.
55. **Буряков Ю.Ф., 1987.** Генезис и этапы развития городской культуры Ташкентского оазиса. Ташкент. 150 с.
56. **Вахидов Ш., Аминов Б., 2004.** Новый список «Мулхакат ал-Сурах мин ал-Сихах» и его значение для истории Средней Азии и Восточного Туркестана (Фергана и Кашгар в XI–XII вв.) // Буюк Ипак йўли ва Фарғона водийси. Республика илмий-амалий анжумани материаллари. Тошкент. С. 158–162.
57. **Горбунова Н.Г., 1961.** Кунгайский могильник // АСГЭ. Вып. 3. С. 171–194.
58. **Горбунова Н.Г., 1977.** Поселения Ферганы первых веков нашей эры (Некоторые итоги исследования) // СА. № 3. С. 107–120.
59. **Горбунова Н.Г., 1979.** Керамика поселений Ферганы первых веков нашей эры // ТГЭ. Том XX. С. 114–146.
60. **Горбунова Н.Г., 1981.** К вопросу о локализации некоторых средневековых городов Южной Ферганы // Средняя Азия и ее соседи в древности и средневековье. Москва. С. 85–89.
61. **Горбунова Н.Г., 1984.** Некоторые особенности формирования древних культур Ферганы // АСГЭ. Вып. 25. С. 99–107.
62. **Горбунова Н.Г., 1995.** О культуре степной бронзы Ферганы // АСГЭ. Вып. 32. С. 13–30.

63. Грицина А.А., 1998. Из находок на территории махали Четарык в Заамине // ИМКУ. Вып. 29. Самарканд. С. 138–144.
64. Губаева С.С., 1991. Население Ферганской долины в конце XIX – начале XX в. Ташкент: Фан. 130 с.
65. Давидович Е.А., 1972. Денежное хозяйство Средней Азии в XIII веке. Москва: Наука. 184 с.
66. Давидович Е.А., 1983. История денежного обращения средневековой Средней Азии. (медные монеты XV – первой четверти XVI в. в Мавераннахре). Москва. 360 с.
67. Давладходжа Довуди, 1998. Худжандский клад (15 – нач. 16 вв.). Душанбе: Дониш. 137 с.
68. Дадабаев Г., 1975. Отчет Андижанского археологического отряда по составлению Свода археологических памятников Андижанской области // Архив ИА АН РУз. Шифр хранения Ф8 О1 Д47.
69. Джамал ал-Карши., 2005. Ал-Мулхакат би-с-сурах. Введение, перевод с арабского – персидского, комментарии, текст, факсимиле Ш.Х. Вохидова, Б.Б. Аминова / Истории Казахстана в персидских источниках. Т.1. Алматы: Дайк-Пресс. 416 с.
70. Джамал ал-Карши., 2006. Мулхакат ас-Сурах. Душанбе: Ирфон. Перевод с арабского и примечания Саидова Абдукаххора. 268 с.
71. Древние города., 2008. Древние города Ферганской долины. Ташкент. 176 с.
72. ДТС., 1969. Древнетюркский словарь. Ленинград: Наука. 676 с.
73. Жалилов С., 1977. Фаргона водийсининг суғорилиш тарихидан (XIX–XX аср бошлари). Тошкент.
74. Жалилов С., Машрабов З., 1983. Письмо редактору газеты «Совет Узбекистони» и директору Института археологии по поводу статьи «Тафаккур гулшани» (Машинопись, архив С. Жалилова).
75. Жалилов С., 1989. Андижон. Тарихий ўлкашунослик очерки. Тошкент. 80 с.
76. Жалилов С., 1993. Бобур ва Андижон. Тошкент. 104-б.
77. Жалилов С., Шокаримов С., 1993. Андижон (ўзбек ва рус тилларида). Андижон. 40-б.
78. Жалилов Сайфиддин, 2005. XV–XVI аср бошларида Фаргона ва Андижон. Маданият ва маънавий ҳаёт. Андижон. 47-б.
79. Жалилов С., 2006. Сохибкирон ўтган йўллар // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 7 апрель (№14).

80. Жуков В.Д., 1951. Отчет о работе второго отряда археологической экспедиции на строительстве Большого Ферганского канала // ТИИА АН РУз, том IV. Ташкент. С. 41–84.

81. Жуков В.Д., 1957. Некоторые результаты археологических работ в Кувинском районе Ферганской области // Известия АН Уз.ССР, серия общественных работ. №2. С. 93–96.

82. Заднепровский Ю.А., 1960. Городище Эйлатан (к вопросу о датировке памятника) // СА. № 3. С. 29–45.

83. Заднепровский Ю.А., 1960А. Археологические памятники южных районов Ошской области (середина I тыс. до н.э. – середина I тыс. н.э.). Фрунзе. 176 с.

84. Заднепровский Ю.А., 1962. Древнеземледельческая культура Ферганы // МИА, № 118. Москва-Ленинград: Наука. 328 с.

85. Заднепровский Ю.А., 1969. Средневековая расписная керамика Ферганы // КСИА. Вып. 120. Москва. С. 39–45.

86. Заднепровский Ю.А., 1973. Типология и динамика развития городских поселений древней Ферганы // Древний город Средней Азии. ТД. Ленинград. С. 88–90.

87. Заднепровский Ю.А., 1975. Кочевническое погребение XIII–XIV вв. в Фергане // СА. № 4. С. 276–280.

88. Заднепровский Ю.А., 1978. Чустская культура Ферганы и памятники раннежелезного века Средней Азии.: Автореф. дисс. ... докт. истор. наук. Москва. 52 с.

89. Заднепровский Ю.А., 1981. К истории оазисного расселения в первобытной Средней Азии // КСИА. Вып. 167. Москва. С. 23–28.

90. Заднепровский Ю.А., 1985. Фергана (в античную эпоху) // Археология СССР: Древнейшие государства Кавказа и Средней Азии. Москва: Наука. С. 304–316.

91. Заднепровский Ю.А., 1988. Основные земледельческие области в Средней Азии в эпоху поздней бронзы – раннего железа // Природа и человек. Москва. С. 120–133.

92. Заднепровский Ю.А., 1989. Древние города и этапы урбанизации Средней Азии // Зоны и этапы урбанизации (Теоретические аспекты проблемы «Город и процесс урбанизации в Средней Азии»). ТД. Ташкент. С. 50–53.

93. Заднепровский Ю.А., 1990. Погребальные памятники эйлатанской культуры Ферганы // КСИА. Вып. 199. Москва. С. 87–95.

94. **Заднепровский Ю.А., 1990а.** Фергана на Великом шелковом пути // Формирование и развитие трасс Великого шелкового пути в Центральной Азии в древности и средневековье. ТД Межд. семинара. Ташкент: Фан. С.95–97.
95. **Заднепровский Ю.А., 1991.** Динамика развития оседлоземледельческой культуры Ферганы // Аральский кризис (историко-географическая ретроспектива). Москва. С. 186–198.
96. **Заднепровский Ю.А., 1993.** Спорные вопросы истории культуры древней Ферганы // КСИА. Вып. 209. Москва. С. 17–23.
97. **Заднепровский Ю.А., Матбабаев Б.Х., 1991.** Городище Мархамат (некоторые итоги изучения) // ИМКУ. Вып. 25. С. 62–72.
98. **Заки Валидий., 1992.** Ўзбек уруғлари // Ўзбегим. Тошкент. Б. 110–113.
99. **Захириддин Мухаммад Бобур, 2002.** Бобурнома. Тошкент, Шарк, 336 б.
100. **Захириддин Мухаммад Бобур., 2008.** Бобурнома. Тошкент: O'qituvchi. 288 б.
101. **Захириддин Мухаммад Бобур, 2008.** Бобур-наме. Ташкент: Шарк. 244 с.
102. **Ибрат., 1991.** Исхокхон Жунайдуллохожа ўғли Ибрат. Фарғона тарихи // Мерос. Тошкент. Б.267–327.
103. **Иванов Г.П., 1988.** Кашкарчинский могильник – новый могильник эпохи поздней бронзы в Фергане // ОНУз. №10. С.44–47.
104. **Иванов Г.П., 1999.** Археологические культуры Ферганы (периодизация и синхронизация).: Автореф. дисс. ... канд. истор. наук. Самарканд. 25 с.
105. **Ильясова С., Мирзаахмедов Д.К., Адылов Ш.Т., 2000.** Средневековое стекло и керамика Бинката-Ташкента IX–XI вв. Раздел 2. Керамические изделия // ИМКУ. Вып. 31. Самарканд. С. 228–239.
106. **Иманкулов Д., 2005.** Монументальная архитектура юга Кыргызстана XI–XX вв. Бишкек: Акыл. 228 с.
107. **Исламов У.И., Крахмаль К.А., 1995.** Палеоэкология и следы древнейшего человека в Центральной Азии. Ташкент. 220 с.
108. **Исамиддинов М., Матбабаев Б., Кучкаров Т., 1983.** Предварительное изучение керамики поселения Куюлтепа Северной Ферганы // ИМКУ. Вып. 18. Ташкент: Фан. С. 91–101.
109. **Исмоилов Ю., Рўзинов Б., 2013.** Ахсикент – кадимги Фарғона пойтахти. Наманган. 36 с.

110. **История., 1967.** История Узбекской ССР. Том первый. С древнейших времен до середины XIX века. Ташкент: Фан. 772 с.
111. **История Андижана., 1980.** Ташкент. 120 с.
112. **История Киргизской., 1984.** История Киргизской ССР. Том первый. Фрунзе: Кыргызстан. 1984. 800 с.
113. **История полувековой., 1896.** История полувековой деятельности Императорского Русского географического общества. 1845–1895. Санкт-Петербург. Часть II, отдел IV.
114. **Козенкова В.И., 1964.** Гайрат-тепе (к истории поселений Ферганы первой половины первого тысячелетия) // СА. № 4. С. 218–237.
115. **Козенкова В.И., 1967.** Новый источник для изучения связей Византии и Средней Азии // СА. №1. С. 266–270.
116. **Кожа М., 2009.** Походы арабов в районы Ферганы, Чача и средней Сырдарьи в VIII // Материалы и исследования по археологии Кыргызстана. Выпуск 4. С. 97–103
117. **Кочнев Б.Д., 1971.** Мусалла Средней Азии и их место в исторической топографии феодального города. Автореф. дисс. ... канд. истор. наук. Ташкент. 22 с.
118. **Кочнев Б.Д., 1976.** Средневековые загородные культовые сооружения Средней Азии. Ташкент. 84 с.
119. **Кочнев Б.Д., 1989.** Домонгольский город северо-восточного Мавераннахра в свете нумизматики // ТД конференции «Зоны и этапы урбанизации (теоретические аспекты проблемы «Город и процесс урбанизации в Средней Азии). Ташкент. С. 53–55.
120. **Кочнев Б.Д., 1998.** Средневековый Ош в свете нумизматики // Изучение древнего и средневекового Кыргызстана. Бишкек: Мурас. Вып. 1. С. 42–43.
121. **Кочнев Б.Д., 1998.** Монетный чекан Ферганы при Караханидах (кон. I – нач. XIII вв) // Древний Ош в средневековом контексте. ТД. МК «История и культура Оша и Ошской области в домонгольскую эпоху. Ош. С. 62–65.
122. **Кочнев Б.Д., Шпенева Л.Ю. 1984.** Новый клад медных монет XV века // ИМКУ. Вып. 19. Ташкент: Фан. С. 238–265.
123. **Кочнев Б.Д., 1998.** Мусалла // Ислам на территории бывшей Российской империи. Энциклопедический словарь. Выпуск 1. Москва: Восточная литература. С.75-76.
124. **Кудратов С., 1991.** Ранние гончарные печи с городища Эйлатан // ОНУ. № 3. С. 30–42.

125. **Кудратов С.С., 1992.** Поселения левобережья р. Нарын в Фергане (III в. до н.э. – V в. н.э.): Автореф. дисс. ... канд. истор. наук. Санкт-Петербург. 23 с.
126. **Кузьмина Е.Е., 2000.** Культурные и торговые связи г. Ош и Ферганы с Северо-западным Китаем во II тыс. до н.э. (Предыстория Великог Шелкового пути) // Ош и Фергана в исторической перспективе. Выпуск . Бишкек: Мурас. С. 3–5.
127. **Латынин Б.А., 1961.** Некоторые итоги работ Ферганской экспедиции 1934 г. // АСГЭ. Вып. 3. Ленинград. С. 109–170.
128. **Латынин Б.А., 1962.** Вопросы истории ирригации и орошаемого земледелия древней Ферганы. Обобщающий доклад по работам, представленным как диссертации на соискание ученой степени докт. ист. наук. Ленинград. 1962.
129. **Лившиц В.А., 1962.** Юридические документы и письма. Чтение перевод и комментарии В.А. Лившица. Москва («Согдийские документы горы Муг», вып. II). 223 с.
130. **Литвинский Б.А., 1954.** Археологическое изучение Таджикистан советской наукой // ТИИАЭ АН Тадж. ССР. XXVI. Сталинабад, 1954.
131. **Литвинский Б.А., 1973.** Керамика из могильников Западной Ферганы. Москва: Наука. 202 с.
132. **Лубо-Лесниченко Е.И., 1985.** Великий шелковый путь // Вопросы истории. №9. С. 88–100.
133. **Массон В.М., 1973.** Процесс урбанизации в древней истории Средней Азии // ТД сессии, посвященной итогам полевых археологических исследований в 1972 г. Ташкент: Фан. С.35–39.
134. **Массон М.Е., 1940.** Экспедиция археологического надзора на строительстве Большого Ферганского канала // КСИИМК, вып. IV. Москва-Ленинград. С. 52–54.
135. **Массон М.Е., 1957.** Исторический этюд по нумизматике джагатидов (по поводу Таласского клада монет XIV в.)//Труды Среднеазиатского государственного университета. Археология Средней Азии. IV. Ташкент. С. 41–108.
136. **Массон М.Е., 1976.** Из воспоминаний среднеазиатского археолога. Ташкент. 176 с.
137. **Матбабаев Б.Х., 1999.** Могильник Мунчактепа в Северной Фергане (Узбекистан) // РА. № 3. С. 124–140.

138. **Матбабаев Б.Х., Иванов Г.П., Абдуллаев Б., 2000.** Отчет об археологических работах на Чордонатепа в г. Андижане в 2000 г. // Архив ИА АН РУз. Самарканд. Ф8 Д176.

139. **Матбабаев Б.Х., Грицина А.А., 2000.** К характеристике нижних слоев городища Кува // Средняя Азия: Археология. История. Культура. Москва. С. 84–86.

140. **Матбабаев Б.Х., 2001.** Древнеферганское государство Давань // Очерки по истории государственности Узбекистана. Ташкент: Шарк. С. 25–38.

141. **Матбабаев Б.Х., Абдулгазиева Б., Абдуллаев Б., 2001.** Отчет об археологических работах в г. Андижане в 2001 г. // Архив ИА АН РУз. Самарканд. Ф8 О1 Д177.

142. **Матбабаев Б.Х., Абдуллаев Б., Машрабов З.З., 2002.** Отчет об археологических исследованиях в г. Андижане в 2002 г. // Архив ИА АН РУз. Самарканд. Ф8 О1 Д179.

143. **Матбобоев Б.Х., 2002.** Қадимги Фарғонада илк давлатчилик илди-лари // O'zbekiston tarixi. № 1. Тошкент. Б. 3–11.

144. **Матбабаев Б.Х., 2002 а.** К открытию древнего поселения Эйлтанской культуры на территории Андижана // Цивилизация Центральной Азии: земледельцы и скотоводы. Традиции и современность. ТД международной конференции. Самарканд. С. 28–29.

145. **Матбабаев Б.Х., 2002 б.** Ранний город Ферганы и вопросы начального этапа государственности // Археология, история и культура Средней Азии. ТД международной научной конференции посвященный 60-летию акад. АН РУз, проф. Э.В. Ргвеладзе. Ташкент. С. 77–78.

146. **Матбабаев Б., 2002д.** Археологические раскопки в городе Андижане: вопросы возникновения и этапы развития городской культуры в Ферганской долине (заключительный). Отчет сданный в ЦНИТ при Кабинета Министров Республики Узбекистан (грант № И-01-99). Самарканд.. 157 с.

147. **Матбабаев Б.Х., 2004.** Древние города Ферганской долины (по археологическим материалам) // «Буюк ипак йўли ва Фарғона водийси» мавзусидаги республика илмий-амалий анжуман материаллари. Андижон. С. 27–33.

148. **Матбабаев Б.Х., 2004А.** Древние земледельцы Ферганы (по археологическим материалам) // Отчет сданный в виде монографии по гранту

№3И-3-02 Центра по науке и технологии при Кабинете Министров республики Узбекистан. Самарканд-Ташкент.

149. **Матбабаев Б., 2005.** Новый археологический комплекс Эйлтанской культуры Ферганы (к вопросу о хронологии и происхождении) // Цивилизации скотоводов и земледельцев Центральной Азии. Самарканд-Бишкек. С. 111-122.

150. **Матбабаев Б., Машрабов З.З., 2007.** Андижан: городская культура и этапы ее развития (историко-археологические исследования) // O'zbekiston tarixi. Тошкент, 2007, № 4. С. 35-48

151. **Матбабаев Б.Х., 2008.** К изучению памятников эпохи бронзы и раннего железа Синьцзяна // Культура номадов Центральной Азии. Материалы Международной конференции. Самарканд, 22-243 ноября 2007 г. МИЦАИ при ЮНЕСКО. Самарканд. С. 132-139.

152. **Матбабаев Б.Х., Машрабов З.З., 2008.** Древний Андижан // Древние города Ферганской долины. Ташкент. С. 156-165.

153. **Матбабаев Б.Х., Машрабов З.З., 2008.** Историко-археологические изучения города Андижана (некоторые итоги работ 2000-2007 гг.)//ИМКУ. Вып. 36. Ташкент. С.38-46.

154. **Матбабаев Б.Х., 2009.** Раннесредневековая культура Ферганы (на основе исторического анализа археологических источников V-VIII вв.): Автореф. дисс. ... докт. истор. наук. Самарканд. 58 с.

155. **Матбабаев Б.Х., 2009а.** К истории культуры Ферганы в эпоху раннего средневековья (по материалам погребальных и городских памятников). Ташкент: Тафаккур. 176 с.

156. **Материалы., 1988.** Материалы по истории Средней и Центральной Азии X-XIX вв. Ташкент: Фан. 415 с.

157. **Махмуд ибн Вали, 1977.** Море тайн относительно доблестей благородных (География). Введение, перевод, примечания Ахмедова Б.А. Ташкент. 168 с.

158. **Махмуд Кошғарий, 1960.** Туркий сўзлар девони (Девону луғотит турк) (Таржимон ва нашрга тайёрловчи филология фанлари кандидати С.М. Муталлибов). Уч томлик. I том. Тошкент. 500 б.

159. **Махмуд Кошғарий, 1963.** Туркий сўзлар девони (Девону луғотит турк) (Таржимон ва нашрга тайёрловчи филология фанлари кандидати С.М. Муталлибов). Уч томлик. III том. Тошкент. 467 с.

160. **Машрабов З, Жалилов С., 1983.** Тафаккур хазинаси // Совет Ўзбекистони. 7 апрель сони.
161. **Машрабов З., Раҳмонов В., 2008.** Андижонлик ғариб... шоҳ Бобур // Андижоннома. 13-февраль.
162. **Машрабов З.З., 2009.** Фарғона водийси қадимги шаҳарсозлик маданияти тизимида Андижон // Фарғона водийси тарихи янги тадқиқотларда. Республика илмий анжуман материаллари. Фарғона. 47–52-саҳифалар.
163. **МИКК., 1973.** Материалы по истории киргизов и Киргизии. Вып. 1. Москва: Наука. 280 с.
164. **МИТТ., 1939.** Материалы по истории туркмен и Туркмении. Том 1. VII–XV вв. Арабские и персидские источники. Москва – Ленинград. 612 с.
165. **Мирза Мухаммад Хайдар., 1996.** Та'рих-и Рашиди (Введение, перевод с персидского А. Уринбаева, Р.П. Джалиловой, Л.М. Елифановой). Ташкент: Фан. 728 с.
166. **Мухаммад Хайдар Мирзо, 2010.** Тарихи Рашидий (Ваҳоб Раҳмонов ва Янглиш Эгамова таржимаси). Тошкент: Sharq, 720 с.
167. **Мирзалиев Г, 1986.** Неглазурованная керамика XII – начала XIII в. с городища Эски-Ахси // ИМКУ. Вып. 20. Ташкент. С. 153–162.
168. **Мирзаахмедов Д.К., Матбабаев Б.Х., Султанова М.Н., 2010.** Средневековая керамика Андижана // Археология Узбекистана. Самарканд. С. 73–85.
169. **Мухаммаджонов А.Р., 2002.** Андижон топонимининг этимологияси ҳақида // Шарқшунослик. №11. Б.157–163.
170. **Мухаммаджонов А., 2020А.** Соё бўйидаги шаҳар // Фан ва турмуш. № 1. Б.23
171. **Мухаммаджонов А.Р., 2004.** Шарқ дурдонасининг жилваси // Андижон ёшлари. 24 май.
172. **Назаров Ф., 1968.** Записки о некоторых народах и землях средней части Азии. Москва. 80 с.
173. **Насимхон Раҳмонов, Бокижон Матбобоев, 2006.** Ўзбекистоннинг кўҳна туркий-рун ёзувлари. Тошкент: Фан, 68 с.
174. **Негматов Н.Н., 1990.** Этапы развития урбанизации Средней Азии // ТД конференции «Мерв в древней и средневековой истории Востока». Ашхабад. С. 49–51.
175. **Негматов Н.Н, Хмельницкий С.Г., 1966.** Средневековый Шахристан. Душанбе. 199 с.

176. **Нильсен В.А., 1966.** Становление феодальной архитектуры Средней Азии (V–VIII вв.). Ташкент. 335 с.
177. **Нурмухамедов Х., 1979.** Возрожденный октябрём (История Андижана). Ташкент.
178. **Нурмухамедов Х., Жалилов С., Хамидов Ю., 1984.** Андижан Ташкент. 88 с.
179. **Оболдуева Т.Г., 1962.** Раскопки 1960 года на городище Эйлатан / КСИА. Вып. 91. С. 38–47.
180. **Оболдуева Т.Г., 1981.** О датировке стен Эйлатана // СА. №4. С. 186–195.
181. **Пещерева Е.М., 1959.** Гончарное производство Средней Азии Москва-Ленинград. 396 с.
182. **Писарчик А.К., 1954.** Строительные материалы и конструктивные приемы народных мастеров Ферганской долины в XIX – начале XX в. // Среднеазиатский этнографический сборник. Труды Института этнографии им. Н.Н. Миклухо-Маклая. Новая серия, том XXI. Москва. С. 216–298
183. **Писарчик А.К., 1956.** Некоторые данные по исторической топографии городов Ферганы // Сб. статей, посвященных искусству таджикского народа. Сталинабад. С. 145–194.
184. **Писарчик А.К., 1975.** Народная архитектура Самарканда. Душанбе. 258 с.
185. **Пугаченкова Г.А., 1951.** Садово-парковое искусство Средней Азии в эпоху Тимура и Тимуридов // Труды Среднеазиатского государственного университета (история). Новая серия, выпуск XXIII. Ташкент. С. 143–168.
186. **Риттер К., 1873.** Земледелие. География стран Азии, находящихся в непосредственных отношениях с Россией. Восточный или Китайский Туркестан. Санкт-Петербург. Вып. 1–2.
187. **Ртвеладзе Э.В., 1999.** Великий шелковый путь. Энциклопедический справочник. Ташкент. 280 с.
188. **Румер Годен, 2007.** Маргарет Румер Годен. Гулбадан. Захириддин Мухаммад Бобурнинг кизи малика Гулбадан бегим шахсига чизгилар. Тошкент: Шарк. 176 с.
189. **Сайфиддин Жалилов, 2011.** Юзта кишлогу ўнта гузар таърифи. Андижон. 54 б.
190. **Салтовская Е.Д., 1964.** Раскопки на Тудаи-Калон в 1961 г. // ТИИА АНТаджССР, том 42. С. 45–52.

191. Самашев З., Кузнецова О., Плахов В., 2008. Керамика Сарайчика. Алматы. 264 с.
192. Сафаров Р, Мухитдинов М, Джалолов Д., 1973. Андижанская область. Ташкент
193. Сорокин С.С., 1966. Хакский клад // СГЭ. Вып. 19. Ленинград. С. 28–32.
194. Султанов Т.И., 1972. Опыт анализа традиционных списков 92 «племен илитийа» // Средняя Азия в древности и средневековье. Москва: Наука. С. 165–176.
195. Сухарева О.А., 1966. Бухара XIX – нач. XX в. (позднефеодальный город и его население). Москва. 328 с.
196. Тасмагамбетов И., Самашев З., 2001. Сарайчик. Алматы. 120 с.
197. Ташбоева Х.И., 1999. Новые исследования Саймалы-таша // Новые о древнем и средневековом Кыргызстане. Вып. 2. Бишкек.
198. Тохтаходжаева М.С., 1989. Общее в архитектурно-планировочных приемах садово-паркового искусства Средней Азии XIV–XV вв. и Индия XVI–XVII вв. // Градостроительство и архитектура. Ташкент. С. 166–179.
199. Тургунов А., 1987. К этимологии топонима «Андижан» // Из истории Средней Азии и Восточного Туркестана XV–XIX вв. Ташкент: Наука. С. 130–136.
200. Ёралов А.С., Содиқова С.И., 2012. Ёрта Осиё анъанавий «чорбоғ» услуги ва замонавий бог-парк санъати. Тошкент. 132 б.
201. Усманова З.И., 1984. Расписная керамика из Ахсикета // ИМКУ. Вып. 19. Ташкент. С. 214–220.
202. Филянович М.И., 2004. Ферганские города в записях американского дипломата (1873 год) // «Буюк Ипак йўли ва Фарғона водийси» мавзусидаги республика илмий-амалий анжуман материаллари. Андижон. 117–121-бетлар.
203. Ҳасанхожа Нисорий, 1993. «Музақкири Ахбоб» (Дўстлар ёдномаси). Тошкент.
204. Ҳошимов Б., 1996. Фарғона XVIII асрда // Фарғона ўлкашунослиги. Фарғона. 60–87 с.
205. Хўжаев А., 2011. Хитой манбаларида «Эрши» топоними ҳақида // Турон тарихи. № 1.
206. Хўжаназаров М., 1989. Изображение пахоты из Янгиарыксай // ОНУ. №3. Ташкент.
207. Хуршут Э., 1998. Паркана – Давань – Ферғана. Бишкек. 42 с.

208. **Шамсиддин Камолиддин, 2008.** Происхождение Саманидов. Ташкент. 116 с.
209. **Шамсутдинов Р., Исмоков А., 2013.** Андижон таризидан лавхала. Тошкент: Шарк.
210. **Ширинов Т.Ш., 1993.** Раннегородская культура эпохи бронзы южной Средней Азии.: Автореф. дисс. ... докт. истор. наук. Москва. 49 с.
211. **Ширинов Т.Ш., Матбобоев Б.Х., Иванов Г.П., 1998.** Ахмад а Фарғоний даврида Кубо шаҳри. Тошкент. 88 б.
212. **Шпенева Л.Ю., 1991.** Медные монеты Андижана и Ташкента XV начала XVI в. // ИМКУ. Вып. 25. Ташкент: Фан. С. 207–211.
213. **Шпенева Л.Ю., 1997.** Денежное обращение Ферганы и Шаша эпоху темуридов (медные монеты XV-нач. XVI вв.). Текст дисс. на соиск. степени канд. истор. наук. Ташкент. Машинопись.
214. **Шпенева Л.Ю., 1997А.** Денежное обращение Ферганы и Шаша эпоху темуридов (медные монеты XV-нач. XVI вв.): Автореф. дисс. ... канд. истор. наук. Ташкент. 25 с.
215. **Чагатаидские., 2008.** Чагатаидские монеты. Алматинский клад Нумизматическое наследие Казахстана. Алматы. С.15–32.
216. **Чоротегин Т.К., 2000.** О месте Оша в тюркском мире // Ош 3000. Бишкек. С. 41–49.
217. **Эдуард Хуршудян.** Чагатайская монета XIII века (часть II) <http://www.eurasica.ru> 16 октября 2008 г.
218. **Эшов Б., 2002.** Узункир–Китоб–Кеш–Шахрисабз // Шахрисабз шаҳрининг жаҳон тарихида тутган ўрни. Тошкент. С. 67–69.
219. **Юсупова М.А., 2000.** Традиции архитектурного сада «чарбаг» в зодчестве Бухары XVI–XVIII вв. // Средняя Азия. Археология. Историческая Культура. Материалы международной конференции. Москва. С. 247–250.
220. **Ўзбек тилининг., 2006.** Ўзбек тилининг изохли луғати. Биринчи жилд. А – Д. Тошкент. 680 б.
221. **ЎЗМЭ, 2005.** Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси. 10-том. Тошкент. 656 б.
222. **Ўринбоев А., Бўриев О., 1991.** Гиёсиддин Накқошнинг Хитой сафарномаси (Путешествие Гийас ад-Дина Наккаша в Китай). Тошкент. 54 с.
223. **Baratov S., 2001.** Fergana und das Syr-Dar'ja-Gebiet im späten 2. und frühen 1. Jahrtausend v.Chr // Migration und Kulturtransfer Der Wandel vorder

und zentralasiatischer Kulturen im Umbruch vom 2. zum 1. vorchristlichen Jahrtausend. Bonn. P. 177, tabl. 2.

224. **Gorbunova N.G., 1986.** The Culture of Ancient Ferghana VI century B.C. – VI century A.D. British archeological Reports. International Series 281. London. 366 p.

225. **Kai Kaniuth, Mike Teufer und Natalya M. Vinogradova, 2006.** Neue bronzezeitliche Funde aus Südwest-Tadžikistan // Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan. -Berlin. Band 36. -S. 81–102.

226. **Michael Fedorov, 2004-05.** New data on Monetary Circulation in Medieval Andukan and Shelji: Coins from the Andizhanskoe and Kirovskoe Vodokhranilische // American journal of Numismatics. New York. 2004-05/ 16–17, pp. 113–144.

227. **mongoliancoins., 2010.** http://mongoliancoins.com/of_mongol_empire_chakhatayid.php

228. **Shirinov T.Sh, Matboboev B.Kh, Ivanov G.P., 1998.** Kubo sity in Akhmad al-Fargoni's epoch. Tashkent. 90 p.

229. **Zadneprovsky Y.A., 1995.** Early urban developments in Central Asia // Iran. XXXIII, pp. 155–159.

230. **Zambaur E, 1968.** Zambaur Edward. Munzprägungen des Islams. Bd.1. Wiesbaden.

КИСҚАРТМАЛАР ИЗОҲИ

АСГЭ – Археологический Сборник Государственного Эрмитажа. Ленинград–Санкт-Петербург.

ИА АН РУз – Институт археологии Академии наук Республики Узбекистан. Самарканд.

ИМКУ – История материальной культуры Узбекистана. Ташкент.

КСИА – Краткие сообщения Института археологии. Москва.

КСИИМК – Краткие сообщения Института истории материальной культуры. Москва.

МИА – Материалы и исследования по археологии. Москва–Ленинград.

МИКК – Материалы по истории киргизов и Киргизии. Москва.

МИТТ – Материалы по истории туркмен и Туркмении. Москва – Ленинград.

ОНУ – Общественные науки в Узбекистане. Ташкент.

РА – Российская археология. Москва.

СА – Советская археология. Москва.

СГЭ – Сообщения Государственного Эрмитажа. Ленинград – Санкт-Петербург.

ТГЭ – Труды Государственного Эрмитажа. Ленинград–Санкт-Петербург.

ТИИАЭ – Труды Института истории, археологии и этнографии.

ТД МНК – Тезисы докладов Международной научной конференции.

ТИИА АН РУз – Труды Института истории и археологии. Академии наук Республики Узбекистан. Ташкент.

ИЛОВАЛАР

Археологик казишмалар ва уларда аниқланган топилмалар тавсифлари¹

Сарвонтепа (Тутзор ва Сарвонтепа кўчалари ўрамидаги ҳудуд)

Шурф-1/2001 – (ўлчами 2 x 5 м) Сарвонтепанинг қуйи қатламларини ўрганиш учун ёдгорликнинг шарқий этагида жануби-шарқ/шимоли-ғарб қизиги бўйлаб солинди (14; 16; 24; 28; 29; 31 расмлар). Репер нуқтаси сифатида қолдиқнинг энг юқори қисми олинган ва шурфнинг бошланиши XV ярусга тўғри келди. Шурфнинг бугунги кундаги сатҳдан чуқурлиги 6 метрдан кўпроқни ташкил этди. Қазииш ишларини олиб бориш қулай бўлиши учун шурфнинг жануби-шарқий қисмида чуқурлигига қараб чиқиб-тушиш учун зиналарга майдонча қолдирилди.

Шурфнинг юқоридаги иккита ва қисман учинчи (XV–XVI–XVII) яруслари аралаш қатламлардан иборат эди. Уларнинг таркибида пиширилган ғишт, сопол ва ҳайвонларнинг суяклари аралаштирилган замонавий чиқиндилар бор эди.

XVI дан XVII ярусгача, шимоли-шарқий томондан эса XX яруснинг 40 сантиметригача зич тупроқ қатлами аниқланди (деворнинг асоси бўлиши мумкин). Улар шурфнинг бутун майдони бўйлаб 5–10 сантиметр қалинликда қизил куйдирилган қаватда жойлашганди.

XIX дан XXII яруснинг 30 сантиметригача кул қатламлари ва ёпма қўлда тайёрланган сопол парчалари қайд этилди. Унинг қуйи қисмидан қора (баъзи жойларида кулранг) рангдаги, қалинлиги 7–10 сантиметр бўлган қатлам ўтган. Унда ёпма қўлда тайёрланган сопол, нақш солинган коса ҳамда эйлатон турига мансуб кулолчилик чархида ясалган коса парчалари топилди.

XXIII ярусдан яна қизил рангли куйдирилган доғлар мавжуд нам тупроқ очилди.

¹ Шурф ва улардан қайд этилган материалларни таърифлашда (Гилова) Андижонда бизлар билан бирга археологик казишма ишларида иштирок этган Г. Иванов, Б. Абдуллаев, К. Раҳимов, Х. Ҳошимов кундаликлари ва ҳисоботларидан қисман фойдаланилди. Сопол идишлари ЎзРФА Археология институти илмий ходими Б. Болиев томонидан таъмир этилган.

XXIII яруснинг 30 сантиметридан 5–7 сантиметрдаги кум қатлами тозаланди. У ўрта зичликдаги кум аралашган оч жигарранг қаватга ўтиб кетади.

XXV яруснинг 10 сантиметридан то XXVI ярус охиригача тоза дарё кумининг зич қатлами кузатилди. Унинг остидан сизот сувлари чиқа бошланди. Ишлар шу жойда тўхтатилди.

Археологик топилмалар.

Шурфнинг дастлабки икки яруси (XV–XVI) – турли даврларга мансуб бўлган идишлар учрайдиган аралаш қатламдир. Қадимги ўрта аср ва XX асрнинг 30–50 йилларига тегишли бўлган идишлар шулар жумласидандир:

Коса – кулолчилик чархида тайёрланган. Ички қисми оқ сир билан қопланган. Ташқи томонида оқ ранг устига мовий-қора нақшлар қопланган. Қоришмаси ва пишитилиши яхши. Юмалоқ шаклда, таглиги доирасимон, бир оз ботиқ кўринишда.

Коса – кулолчилик чархида тайёрланган. Ички қисми оқ сир билан қопланган. Ташқи томони бўялмаган. Қоришмаси ва пишитилиши мақбул даражада. Юмалоқ шаклда, таглиги доирасимон, бир оз ботиқ кўринишда.

Шунингдек, бу қатламларда бундан аввалги даврларга мансуб икки томонлама зич ангобли сопол буюмларининг парчалари ҳам учрайди.

XVII ярусда сополнинг 45 та парчаси аниқланди. Улардан 17 таси ўзига хос хусусиятга эга. Гардишлар орасида 8 таси кулолчилик чархида тайёрланган идишга тегишли, 8 таси ёпма қўлда тайёрланган ва яна 1 таси ёпма қўлда тайёрланган тагликдир.

Қўлда¹ тайёрланган товоқ – лойи зич кўринишда, пишитилиши ҳам мақбул даражада, ҳар икки томонига жигарранг ангоб берилган. Юмалоқ шаклда ва нотекис юзага эга. Шундай товоқ, фақат бир оз катгароқ ўлчамдагиси ҳам аниқланган.

Кулолчилик чархида тайёрланган *тувак*, қора ангоб билан: гардиш ичида йўл-йўл, ташқи юзаси эса тўлалигича қопланган. Танаси оғзида тораяди ва бир текисда гардишга ўтади.

Товоқ – кулолчилик чархида тайёрланган, ҳар икки томонидан қизил ангоб билан қопланган.

Коса – кулолчилик чархида тайёрланган, қоришмаси ва пишитилиши мақбул даражада, икки томонидан қизил ангоб билан қопланган.

¹ Ҳозир ва кейинги саҳифаларда «лепная» русча сўзи қўлда ёпма усулда, чархсиз тайёрланган сопол идишлар деб тушунилади.

Кулолчилик чархида тайёрланган идиш деворларининг тўртта парчаси кизил ангоб билан қопланган.

Ёпма қўлда тайёрланган қозон – коришмасида дағал равишда майдаланган сопол аралашмаси бор, пишитилиши ҳам бир текисда. Юмалок шаклда. Юкори қисми томон торайиб боради. Гардиши кескин даражада қайрилган. Унинг юкори қисми ясси.

Ёпма қўлда тайёрланган тогора (?) – ёпиштирилган дастали, ҳар икки томонидан тўк сарик-кизил ангоб билан қопланган. Юмалок шаклда, юкорига қараб торайиб боради.

XVIII ярусда 30 та сопол парчаси аниқланган. Улар орасидан 3 та гардиш: 2 таси кулолчилик чархида тайёрланган идишларга тегишли, биттаси ёпма қўлда тайёрланган. Қолганлари идиш деворларининг парчаси. 4 таси кулолчилик чархида тайёрланган идишга мансуб ва 23 таси афтидан тогора бўлиши мумкин бўлган ва ёпма қўлда тайёрланган.

Кулолчилик чархида тайёрланган *тувак* – жигарранг ангоб билан қопланган – ташки томонидан тўлалигича, ички қисмида эса чети бўйлаб ангоб хошия ўтказилган. Тухумсимон шаклда, гардиши бир оз қайрилган.

Кулолчилик чархида тайёрланган *қўза* – кизил рангдаги тўк ангоб билан қопланган – ташки томони тўлалигича, ички қисми эса гардиш чети бўйлаб қопланган. Шарсимон шаклда. У қадар катта бўлмаган оғзи мавжуд.

XIX ярус идишларнинг 70 та парчаси топилган. Улар орасида ёпма қўлда тайёрланган сопол буюмлари кўпчиликни ташкил этади.

Қўлда тайёрланган товоқ – икки томонидан тўк сарик-кизил ангоб билан қопланган. Қоришмаси серғовак, пишитилиши бир текисда. Танаси юмалок шаклда, юкорига қараб торайиб боради.

Қўлда тайёрланган тогора – ёпиштирилган дастали. Конус шаклида, икки томонидан кизил ангоб билан қопланган. Пиширишилиши бир текисда. Танаси юмалок шаклда, юкорига қараб ясси гардиши томон торайиб боради.

Қўлда тайёрланган товоқ – тўғри гардишга эга. Икки томонидан кизил ангоб билан қопланган.

Қўлда тайёрланган товоқ – икки томондан кизил ангоб билан қопланган. Шакли бундан аввалги идишникидек.

Қўзалар – кулолчилик чархида тайёрланган, ангобсиз. Юмалоксимон шаклда, гардиши қайрилган.

Туваклар – кулолчилик чархида тайёрланган, икки томондан жигарранг ёркин ангоб билан қопланган. Гардиши бир оз қайрилган.

XX ярус битта бутун ёпма қўлда тайёрланган *қоса* ва асосан, ёпма қўлда

тайёрланган идишларининг 45 та парчаси билан ифодаланган. Улардан факат 7 таси кулолчилик чархида тайёрланган. Уларнинг ичидан ҳам 1 таси икки томонидан кизил ангоб билан копланган, яна биттаси фақат ташқи томонидан шундай қопламага эга. Ёпма қўлда тайёрланган идишларининг парчалари оч кулранг-жигарранг ва ҳар икки томонидан кизил ангоб қопламига эга. Қоришмаси ўрта зичликда ва серғовак, пишитилиши бир текисда.

Қўлда тайёрланган коса – икки томонидан кизил ангоб билан копланган. Танаси юмалок шаклда юқори чети ясси, таглиги думалок шаклда.

XXI ярус. Сопол буюмларининг 80 та парчаси ва тоғ эчкисининг шохи (?) аниқланган. Сопол парчаларидан 10 таси кулолчилик чархида тайёрланган идишларга оид. Қолгани ёпма қўлда тайёрланган идишларга тегишли.

Туваклар – қайрилган гардиши билан, кулолчилик чархида тайёрланган. Ҳар икки томонидан қалин ёрқин кизил ангоб билан копланган.

Қўлда тайёрланган тоғора – икки томонидан кизил ангоб билан копланган. Деворлари тўғри ва гардиш билан яқунланади.

Қўлда тайёрланган тоғора – ярим доира шаклдаги горизонтал дастали, икки томондан жигарранг ангоб билан копланган. Шакли бундан аввалгисиникидек.

Топиниши ва сизиниши билан боглиқ идиши – ёпма қўлда тайёрланган, юқоридан тухумсимон шаклда, куйиш жойига япаки жўмрак ясалган ва тўртта оёққа эга. Икки томони кизгиш тусдаги ангоб билан копланган. Қоришмасига дағал майдаланган сопол аралашган. Парчаси зич, пишитилиши бир текисда. Ички деворларида курум излари бор. Курум бурни бор тарафда сақланиб қолган. Аммо буруннинг ўзида мавжуд эмас.

Қўлда тайёрланган товоқ – икки томондан кизил ангоб билан копланган. Танаси юмалок шаклда, гардиши қайрилган.

Тоғ эчкисининг шохи – узунлиги 16,7 см, асосининг кенглиги 3,4 см, учидагиси эса 0,5 см. Асосида кўндалангига айлана арраланган / кесилган жой бор. Эҳтимол, шох бирон буюмга маҳкамланган бўлиши мумкин. Пичокнинг сопи кўринишида ҳам бўлиши мумкин (?). Узок муддат фойдаланилгани учун шохнинг юзаси силликланиб кетган. Айникса, уч қисмида.

XXII ярус идишларининг 7 та парчаси ва археологик жиҳатдан бутун бўлган коса билан ифодаланган. Улардан 6 таси ёпма қўлда тайёрланган, биттаси дастгоҳда тайёрланган.

Коса – кулолчилик чархида тайёрланган. Таглиги ясси, юмалок шаклда, юқорига қараб бир оз тораяди. Қоришмаси оч рангда, ангобсиз, қоришма ва пишитилиши яхши даражада.

Товоқ – кулолчилик чархида тайёрланган. Оч рангда, ангобсиз, коришмаси зич, пишитилиши яхши даражада. Юмалок шаклда, юкорига караб торайиб боради.

Қўлда тайёрланган коса – ҳар икки томондан кизил ангоб билан копланган, коришмаси ва пишитилиши яхши даражада. Юмалок шаклда, юкорига караб торайиб боради.

Гул солинган ёнма қўлда тайёрланган коса – тупрок коришмаси қалин, пишитилиши одатий даражада. Оч фонда кия тўр кўринишида тўк жигарранг нақши бор, хошияси уч бурчак шаклида.

Қўлда тайёрланган тоғора – икки томонидан кизил-жигарранг ангоб билан копланган. Идиш деворлари вертикал шаклда, юкорига караб бир оз кенгаяди.

Шурф–2/2002 (2 x 5 м) ёдгорликнинг ғарбий кияликдаги этагида жойлашган, ғарбдан-шарқ томон йўналишда 1-шурфдан 30 метр масофада. Шурфнинг бошланиши XVI ярусга мос келади. Қазиш ишлари 5,5 метр чуқурликкача олиб борилган. Чунки XXV ярус охирида ер ости сувлари сизиб чикди ва ишлар тўхтатиб қўйилди. Шурфда турли калинлик ва тузилмага эга бўлган 14 та маданий қатлам аниқланди.

1- қатлам – ахлат, тупрок ва тош, пиширилган ғишт, оҳак ва органик колдиклар аралашган қатлам. Қатламнинг калинлиги 40 дан 80 сантиметргача ўзгариб туради.

2-қатлам – шурфнинг жанубий тарафида тош йўлнинг колдиклари топилди. Жанубий кирғоқда бир қатор қилиб терилган тошлар кузатилади (12–20 x 8–15 x 6–8 см). Сўнгги ўрта асрлардаги йўлнинг колдиғи ва халқ уни тош йўл деб атаган.

3- қатлам – пахса бўлаклари, тош, сопол парчалари аралашган зич оч жигаррангдаги тупроқдан иборат. Жанубдан шарқ томон йўналишда қатлам калинлашади ва у 18–70 сантиметрни ташкил этади.

4-қатлам – органик колдиклар, кул ва хом ашё парчаларидан иборат ўрта калинликдаги жигарранг тупрок. Ғарбий йўналишда калинлашиб боради. Маданий қатламнинг калинлиги 25–210 сантиметрга тенг.

5- қатлам – кўйинди ва органик колдиклар аралашган ўрта калинликдаги тўк боткок рангидаги тупрок. Ғарб томон қатлам торайиб боради ва икки жойда 4-қатлам билан «кесиб ўтилган». 5-қатламнинг калинлиги 60–200 см ни ташкил этади, аммо фақатгина шурфнинг шарқий қисмида кузатилади. 4- ва 5-қатламлар остидан 8-қатлам ўтади. У ўрта зичликдаги оч жигар-

рангда бўлган тупроқдан иборат. Бирок қатламнинг шарқий ва жанубий тарафдаги юқори қисмлари икки юпка қатлам (6-қатлам ва 7-қатлам) билан кесилган. 5- ва 8-қатлам ўртасидан зич жигарранг тупроқ (шурфнинг жануби-шарқида) қатлами (6-қатлам) ўтган. 4-қатлам ўртасидан эса юпка кул қатлами (7-қатлам) ўтган (шурфнинг жанубий томони).

6-қатлам – қалинлиги 5–18 см бўлган, юмшоқ уқаланиб кетувчи тўқ кулрангдаги тупроқдан иборат.

7-қатлам – куйган тупроқ аралашган зич сарик тупроқдан иборат, қалинлиги 20–40 см.

8-қатлам – сопол парчалари, ҳайвонларнинг суяклари аралашган, қалинлиги 40–140 см. Қалинлашиш жануби-шарқий томонга қараб кетган.

9-қатлам – юмшоқ уқаланиб кетувчи тўқ кулрангдаги тупроқдан иборат, қалинлиги 5–18 см.

10-қатлам – куйган тупроқ аралашган зич сарик тупроқдан иборат, қалинлиги 20–40 см.

Шундан сўнг қалинлиги 20–35 см бўлган кум қатлами кетади (*11-қатлам*). Кум остида юпка қатламдаги (5–15 см) соф сарик тупроқ мавжуд. Унинг остида эса яна кум, жуда нам ҳолатда (*13-қатлам*). Материк даражасида сув чиқа бошлади.

2-шурфдан аниқланган топилмалар (25-расм).

XVI ярус (1-қатлам). Топилмалар аралашган.

Тогора (хум) – кулолчилик чархида тайёрланган, ангобсиз. Лой қоришмаси зич, ўртача пишитилган. Шакли тўғри, ташқарига оғган. Гардиши жиякли.

XVII ярус (2–3-қатлам). Топилмалар аралашиб кетган. Ёпма қўлда тайёрланган (5 нусха) ва кулолчилик чархида (8 нусха, улардан 3 та парча сирланган) жами 13 та сопол парчаси аниқланган.

Товоқ – ёпма қўлда тайёрланган, танаси яримшар шаклда, гардиши бир оз қайрилган, нозиклаштирилган.

Тувак – кулолчилик чархида тайёрланган, танаси юмалоқ шаклда, ангобсиз. Гардиши вертикал шаклда, унинг чети юмалоқ килинган.

Коса – кулолчилик чархида тайёрланган. Ички томони ва гардишининг четлари сирланган. Гардиши четлари ок фонда ва кора-кўк тусдаги нақш солинган. Гардиши тўғриланган ва бир оз чўзилган.

XVIII ярус (3–4-қатлам). Топилмалар аралаштириб юборилган. Бу ерда сополнинг 10 та парчаси топилган (3 таси ёпма қўлда тайёрланган, 7 таси

кулолчилик чархида, шу жумладан, 4 таси сирланган). Барча топилмалар қадимга ва ўрта асрларга мансуб. Қадимги идишлар (ёпма қўлда тайёрланган коса, тоғора) технологик белгиларига (лойнинг таркиби, юзасининг ранги, тайёрланиш усули) кўра эрамиздан аввалги IV–III асрларга оид. Айримлари (тирналиб туширилган нақш солинган ва ангоб билан қопланган идиш) эрамизнинг биринчи асрларига тегишли бўлиши мумкин. Ўрта аср сопол идишлари турли катталиқдаги товоқларни ўз ичига олади.

Товоқ. Кулолчилик чархида тайёрланган. Икки томони сирланган. Ҳар икки томонида чизик (яшил, кўк, жигарранг) кўринишидаги безаклар мавжуд. Ташқари томонида кўк чизик ўрнига ўсимликларга хос бўлган безак берилган.

Идишининг таглиги ҳар икки томонидан сирланган ва кулолчилик чархида тайёрланган. Безаги (фақат ички қисмида) оч-хаворанг фонда кўк бурама шаклида. Таглиги ҳалқасимон шаклда.

Товоқ – кулолчилик чархида тайёрланган. Ички қисми сирланган. Ташки томонида сир мавжуд эмас. Гардишининг ички қисмида ок фонда кўк ва жигарранг горизонтал ва икки тўлқинли чизик кўринишида безак чизилган. Гардиши бир оз чўзилган.

XIX ярус (4–5-катлам). 7 та ёпма қўлда тайёрланган, 9 та кулолчилик чархида тайёрланган идиш топилди.

Тувак кулолчилик чархида тайёрланган, ангобсиз. Юмалоқ шаклда бир оз чўзилган бўғзига ва бир оз қайрилган гардишига бир текисда ўтиб боради.

Товоқ – кулолчилик чархида тайёрланган, ички қисми оч-қизил ангоб билан қопланган, ташки томонида ангоб мавжуд эмас. Конуссимон шаклда, қайрилган гардишга эга.

Товоқ кулолчилик чархида тайёрланган, ангобсиз. Юмалоқ шаклда, гардиши бир оз қайрилган. Гардишнинг юқори чеккаси ясси ва ички томонига қараб бир оз қайрилган.

Манқалдон – ёпма қўлда тайёрланган, ангобсиз. Лойига майдаланган сопол аралаштирилган бўлиб, кучсиз пиширилган. Танаси тўғри шаклда, ташки томонга бир оз оғишган. Гардиши бир оз ичкарига эгик ҳолда.

Козон – ёпма қўлда тайёрланган, ангобсиз. Шакли юмалоқ, гардиши тўғри, юқори чети қайрилган юза шаклига эга.

Коса – ёпма қўлда тайёрланган, нақш солинган. Безаклар оқиш фонга жигарранг-қизил бўёк билан чизилган. Улар геометрик шаклларга қийшиқ штрих чизиклар тортилган кўринишда. Гардиши четида икки кўшйўл мав-

жуд. Тупрокнинг қоришмаси зич, яхши пиширилган. Юмалок шаклда, гардиши бир оз эгик.

Кўлда тайёрланган *товоқ*, ангобсиз. Танаси полусферик шаклида, гардиши тўғри шаклда.

Тувак (кўза?) таглиги. Кулолчилик чархида тайёрланган. Ташқи томони кизил ангоб билан қопланган. Остки қисми ясси.

XX ярус (4–5 қатлам).

Кўза – кулолчилик чархида тайёрланган, ангобсиз. Юмалок шаклда, бўғзи қисқа, гардиши қайрилган.

Тувакча – кулолчилик чархида тайёрланган, ташқи томони кизил ангоб билан қопланган. Юмалок шаклда, бўғзи эгилган, гардиши бир оз қайрилган.

Тувак – кулолчилик чархида тайёрланган. Оч-жигарранг ангоб билан қопланган. Юмалок шаклда, гардиши қайрилган.

Коса – ёпма кўлда тайёрланган, яримшар шаклида, ангобсиз. Қоришмаси зич, майда кум аралашган. Идиш девори тўғри, ташқи томонига бир оз оғган.

Кўза таглиги (?) – кулолчилик чархида тайёрланган, ташқи томони кизил ангоб билан қопланган. Лойининг қоришмаси зич, кум ва оҳак аралаштирилган. Юмалок шаклда.

Хумча таги (?) – кулолчилик чархида тайёрланган, ангобсиз, тупроғи оч жигарранг. Лойи қоришмаси зич, майдаланган сопол аралаштирилган. Яхши пиширилган.

Сирланган товоқ – кулолчилик чархида тайёрланган. Гардишининг чети ва ички қисми тўлалигича сирланган. Сарғиш фонда марказда ва товокнинг четларига накшлар солинган. Товок четларида яшил ва жигарранг чизиклар ҳамда сарик, яшил, қизил хол-хол нуқталар туширилган. Шар шаклида, гардиши бир оз қайрилган. Туби ясси.

XXI ярус (4–7-қатлам). Сополдан ясалган топилмалар товоқ, хум, кўза ва тувак парчаларидан иборат.

Тувак – кулолчилик чархида тайёрланган, ташқи томонидан оч-жигарранг ангоб билан қопланган. Тухумсимон шаклда. Гардиши киррали.

Кўза – гардиши қайрилган, кулолчилик чархида тайёрланган, ангобсиз, синган жойидаги лойининг ранги оч-жигарранг.

Тувак – кулолчилик чархида тайёрланган, ангобсиз. Қоришмаси ўрта зичликда, кум аралаштирилган. Худди олдинги тувакдагидек тавсифга эга.

Тувак – кулолчилик чархида тайёрланган, ангобсиз. Қоришмаси ўрта зичликда, кум аралаштирилган, яхши пиширилган.

Кўзача – гардиши кайрилган, кулолчилик чархида тайёрланган, кизил ангоб билан копланган: ички кисмида бўғзи бўйлаб, ташки томонида тўлалигича.

Тувак (коса?) – кулолчилик чархида тайёрланган, ангобсиз. Қоришмаси ва пишитилиши яхши даражада. Гардиши кайрилган ва бир оз ўткирланган.

Тувак – кулолчилик чархида тайёрланган. Тавсифи худди олдинги идишдек.

Товоқ – ёпма қўлда тайёрланган, ангобсиз, тупроқ ранги оч-жигарранг. Қоришмаси зич, майдаланган сопол аралаштирилган. Юмалок шаклда, гардиши бир оз ичига кайрилган.

Товоқ – ёпма қўлда тайёрланган, ангобсиз, тупроғи кизғиш-жигаррангда. Лой коришмаси зич, майда кум аралаштирилган. Танаси юмалок шаклда, гардиши тўғри.

Кайрилган гардишга эга бўлган хум. Кулолчилик чархида тайёрланган, ангобсиз. Қоришмаси ўрта зичликда, жуда оз миқдорда кум ва гипс (?) аралаштирилган. Яхши пиширилган.

XXII ярус (4, 8 катлам). Косалар (ёпма қўлда тайёрланган ва кулолчилик чархида тайёрланган), туваклар ва кўзалардан иборат.

Кўза – гардиши кайрилган. Кулолчилик чархида тайёрланган. Ташки томони жигарранг ангоб билан копланган. Қоришмаси ўрта зичликда, пишитилиши бир меъерда эмас. Идишнинг бўғзи қисқа, гардиши кайрилган, унинг чети ингичкалашган.

Мўъжазгина *тувак* – гардиши кайрилган, кулолчилик чархида тайёрланган, ангобсиз, лойининг ранги оч-жигаррангда.

Товоқ – кулолчилик чархида тайёрланган, ангобсиз, лойининг ранги оч-жигарранг. Лой коришмаси ўрта зичликда, кум аралаштирилган, яхши пиширилган. Танаси сферик шаклда, гардиши бир оз ичига кайрилган. Унинг четлари овал шаклда.

Коса – ёпма қўлда тайёрланган, ҳар икки томонидан кизил ангоб билан копланган. Қоришмаси зич, майдаланган сопол аралаштирилган бўлиб, пишитилиши кучсиз. Танаси юмалок шаклда, гардиши бир оз ичига кайрилган.

XXIII ярус ёпма қўлда тайёрланган коса парчалари билан ифодаланган. Танаси юмалок шаклда, икки томони кизил ангоб билан копланган.

Шурфдаги материалларнинг юқори катламлардагиси эрамизнинг XV асридан, қуйи катламлардагиси эса эрамиздан аввалги IV–III асрларга тааллуқли, дейиш мумкин.

Шурф–3/2002 (2 x 3 м) 1-шурфдан 30 м шимолда, Тутзор тор кўчасининг 16-уйи ёнидан шимоли-шарқ ва жануби-ғарбий йўналиш томонда жойлашган. Шурфнинг бошланиши репердан XVIII ярус тугашига мос келди. Шурф материккача етказилган ва бу ерда 3,5 м чуқурликда (XV яруснинг ўртаси) ер ости сувлари чиқди.

Олтита маданий қатлам аниқланди.

1-қатлам – ўрта зичликдаги аралаш тупрок, шағал ва ўсимликларнинг 40–60 см қалинликдаги илдизлари аралашган.

2-қатлам – ўрта зичликдаги жигарранг тупроқдан иборат. Сопол парчалари, тош, ҳайвонларнинг суяклари ва куйинди аралашмаси бор. Маданий қатламнинг қалинлиги 220–240 см га тенг.

3-қатлам – куйган жигарранг тупроқнинг қаватланган линзалари. 2-қатлам таркибида.

4-қатлам – юмшоқ, нам тупроқнинг ингичка қатлами (5–8 см). Тўқ сарик-жигаррангда.

5-қатлам – намлиги юқори бўлган тўқ жигарранг тупрок. Қалинлиги 40–65 см. Бу қатлам бевосита материкда ётибди.

6-қатлам – соф кумдан иборат материк, ундан ер ости сувлари сизиб чиқаётганди.

3 шурфдан топилган сополдан ясалган материаллар жуда оз бўлиб, асосан идишларнинг парчаларидан иборат (ёпма кўлда тайёрланган ва кулолчиликка оид). Кам бўлишига қарамай материаллар XV асргача бўлган даврларга тааллуқли эканини аниқлаш имконини беради.

Шурф–4/2002 (5 x 2 м) ёдгорлик этагида, 1-шурфдан 12 метр узоқликда жойлашган ва 3,8 м чуқурликкача етказилган. Ундан шимолий мудофаа деворининг қолдиқлари аниқланди. Афтидан, илк ўрта асрлардаги иншоотга ўхшайди (?). Шу боис дастлаб тозалаш ишлари олиб борилди (17, 18, 19, 27 расмлар).

4-шурфда ва тозалашда аниқланган топилмалар дастлабки учта қатламдан, шунингдек, йиғма материаллардан олинган. Улар асосан товоқлар, косалар, туваклар ва тоғорадан иборат.

XVIII қатлам товоқлар, тувак ва тоғора бўлақларидан иборат.

Танасида эгилган жойига эга бўлган *товоқ*. Кулолчилик чархида тайёрланган. Икки томони ангоб билан қопланган. Сфероконус шаклида. Гардиши тўғри, унинг чеккаси юпкалашган.

Товоқ – кулолчилик чархида тайёрланган. Икки томондан қизил ангоб билан қопланган. Идиш конус шаклида, гардиши ичига қайрилган.

Тувак – юмалоқ шаклда, улардан иккитаси фақатгина ташки томонидан қизил ангоб билан қопланган, яна иккитаси ангобсиз (1–2), гардишининг безалиши билан фаркланади.

Тогора – кулолчилик чархида тайёрланган, ангобсиз. Конус шаклида, гардиши валикли бўртиққа эга. Гардишининг усти ясси.

XIX ярус иккита кўринишдаги гардишга эга бўлган туваклардан иборат. Биттасида гардиши бир оз ўткирланган, тўғри ва бир оз ичкарига қайрилган; бошқасида гардиши қайрилган ва унинг четлари овал шаклида. Тувакларнинг биринчи варианты ангобсиз, иккинчиси эса икки томондан қизил ангоб билан қопланган.

XX ярус. Топилмалар товоқларнинг парчаларидан иборат – иккита гардиш ва иккита таглик. Тovoқлар кулолчилик чархида тайёрланган, икки томондан қизил ангоб билан қопланган. Танаси сфероконус шаклида, гардиши ичига қайрилган. Туби ясси.

Шурф-5/2002 (2 x 2 м) Иттифок кўчасининг 29-рақамли уйида яқинида I-шурфдан 52 м жануби-ғарбда жойлашган ва дунё томонларига қараб мосланган. 5-шурфнинг бошланиши XVII катламга тўғри келади.

1-катлам – ўрта зичликдаги оч-жигарранг тупроқдан иборат. Пишиқ ғишт, тош ва оҳак аралашган, катламнинг каланлиги 40–70 см.

2-катлам – ўрта зичликдаги жигар ранг тупроқдан иборат. Пишиқ ғишт, сопол ва органик колдиклар аралашмаси бор. Катламнинг калинлиги 120–170 см. Бу катлам тош ётқизилган йўл устида жойлашган. Йўлнинг ўзи ғарбдан шарқ томонга йўналган бўлиши мумкин. Чунки шурфнинг айнан ғарбий ва шарқий томонларида тош ётқизилгани кузатилган (тошларнинг ўлчамлари 12–20 x 6–15 x 6–9 см). Тош ётқизилган йўл остида 3-қават жойлашган. У кўп микдорда қум аралашган тўқ жигаррангдаги нам тупроқдан иборат. 3 катламнинг калинлиги 140 см ни ташкил этди. XXIV катламнинг охирида (замонавий сатҳдан 4 м чуқурликда) ер сизот сувлари сизиб чиқа бошлади ва қазил ишлари тўхтатилди.

5-шурфдаги топилмалар асосан сопол: товоқлар, туваклар ва хумлар III катламдан аниқланди. Куйи катламларда эса фақатгина идиш деворларининг парчалари топилди.

Товоқ – сирланган, чархда тайёрланган, ички қисми ва гардишининг ташки томони сирланган. Оқ фонли идиш, безаги – тўлқинли ва горизонтал

чизикдан иборат қора нақш, гардиш остида кўк фон устидадир. Конуссимон шаклда, гардиши тўғри.

Дастакли тувак – сирланган, кулолчилик чархида тайёрланган. Икки томони сирланган, ташки томонида кўк фонда қора йўл-йўл ва эгри-бугри безаклар бор. Ички томони кўк фонда.

5-шурфдаги мазкур барча материаллар сўнгги ўрта асрлар даврига (эра-мизнинг XV–XVI асрлари) бориб тақалади. Алоҳида майда парчалар сифати ва юзага ишлов бериши бўйича эра-мизнинг биринчи асрларига оиддир.

Шурф–6/2007 (2x5 м) 1-шурфдан бевосита яқинликда ва жануброғида ёдгорликнинг шарқий этагида жойлашган. Кейинчалик шурфнинг узунлиги шимолга қараб 6 метргача катталаштирилди. Маданий қатламлар шурфнинг ғарбий қисмида яхши сақланган. Айни вақтда шарқий қисми репердан 9–9,5 м чуқурликкача ўтган асрнинг 50-йилларида оҳак ишлаб чиқаришда юзага келадиган чиқиндиларни ташлаш учун қазилган ҳандак туфайли бузилиб кетган. Шурфда турли қалинлик ва таркибга эга бўлган 20 та қатлам аниқланган.

1-қатлам – юқори аралашган қатлам. Қалинлиги 40 дан 180 см гача. Таркибида ахлат, турли даврларга оид сопол буюмлари, ҳайвон суяклари ва қайта кўмилган жасад қолдиқлари топилган.

2- ва 2а қатлам – Сарвонтепа этагида турли даврларга оид чўқиндилар мавжуд. Қатлам жанубга қараб кенгайиб боради. Турли даврларга тегишли сопол буюмлар учрайди.

3-қатлам – зич, жигаррангдаги қадимги қатлам. Унда пахса, сомонли хом ғишт бўлақлари аралашган. 46 та парчадан иборат бой сопол материаллар аниқланган. Ошхона идишларининг аксарияти анғоб билан копланган. Аммо улар сифатсиз, лойи зич эмас ва пардоз берилмаганди.

4-қатлам – шурфнинг ғарбий бурчагидан топилган пахса девор. Жануби-шарқдан шимоли-ғарб томонга қараб кетган. Девор 1,1 метр баландликкача сақлаб қолинган. Узунлиги 2,5 м, эни 1,5 метргача очилган. Тузилиш жиҳатидан икки қисмдан иборат. Қуйи қисми – яхлит пахса, юқориси эса пилтали/бўлимли пахса.

5–6 қатламлар – юқорида тилга олинган девор учун асос (такурси ёки платформа) бўлиб хизмат қилган. Тўқ кўк рангдаги қалин сомонли лойдан барпо қилинган. Қалинлиги 40 дан 50 см гача. 4,5 метрдан кўпроғи очилган ва шурфнинг ғарбий ҳамда шимолий қирғоғи бўйлаб кетган. Платформанинг қуйи чегарасида нишаб мавжуд ва мазкур сатҳда

платформа танасида кул қатлами аниқланган. Бу ерда 38 та сопол парчаси топилган. Ёпма қўлда тайёрланган сопол олдинги аъналарини такрорлайди. Кулолчилик буюмлари орасида қизил ангоб билан бир қаторда ок ангоб коплангани ҳам учрайди.

7-қатлам – бўз рангдаги кулдан иборат ва кўп миқдорда ёғоч куйиндиларидан иборат. 15 та ёпма қўлда тайёрланган ва 21 та кулолчилик чархида тайёрланган сопол буюмлари қайд этилган. Шунингдек, ҳайвонларнинг суяклари аниқланган (майда шохли чорва ҳайвонлари ?). Ёпма қўлда тайёрланган косалар, қозонлар, девори қалин бўлган ошхона идишларнинг парчалари қайд қилинган. Лойининг қоришмасига шамот бўлаклари аралашган, бир текисда пиширилмаган. Кулолчилик чархида тайёрланган сопол буюмлар асосан ёпик идишларнинг деворларидан иборат (тувак, кўза). Шу билан бирга жигарранг ёки пардоз берилган жигаррангдаги парчалар ҳам мавжуд.

8–9-қатлам – ўзаро ёғоч куйиндиси билан ажратилган тўқ кул рангдаги кул қатламлари. Топилма кулолчилик чархида тайёрланган сополнинг кам миқдорда бўлган парчалари билан кўрсатилган.

10-қатлам – сопол парчалари ва ҳайвон суякларидан иборат бўлган қизил рангдаги куйдирилган тупроқдан таркиб топган. Қатламда 24 ёпма қўлда тайёрланган парча ва 23 та кулолчилик чархида тайёрланган сопол қайд этилди. Ёпма қўлда тайёрланган сопол шамот аралаштирилган лойдан тайёрланган.

11-қатлам – сопол парчалари ва ҳайвонларнинг суякларидан иборат зич жигарранг тупроқ. Қатлам 180 см қалинликкача шимолдан жануб томон нишаблаб кетган. Бу қатламнинг куйи чегарасида тошдан ёргучок ва ҳовонча аниқланган. Қатламда 16 та ёпма қўлда тайёрланган ва 14 та кулолчилик чархида тайёрланган сопол парчалари қайд этилган. Ёпма қўлда тайёрланган коса, қозонлар ва товалардан иборат. Топилмалар орасида куйдириб тайёрланган ва пирамидасимон шаклга эга бўлган предметлар алоҳида ажралиб туради (22-расм). Уларнинг биридан айлана ёки бошқасидан «саккиз» шаклидаги тамға аниқланган. Лойига йирик шамот аралаштирилган. Мазкур ашёларнинг қандай вазифа бажариши ноаниқлигича қолмоқда.

12-қатлам – паҳса ва гувала аралашган оч-жигаррангдаги зич тупроқ. У *11-қатлам* билан бир хил ёки унга яқин бўлган даврга эга бўлиши мумкин. Қатламда 38 та сопол парчаси қайд этилган (29 таси кулолчилик чархида тайёрланган, 9 таси ёпма қўлда тайёрланган). Ёпма қўлда тайёрланганлари орасида сопол ичкари томонидан мато андозанинг излари борлари учрайди.

13-қатлам – майда кул ранг юпка катламларга эга бўлган кулранг-жигаррангдаги зич тупрок. Юпка катламлар орасида гувала терилган бўлақлар топилган (шурфнинг шимоли-шаркий қисмида икки қатори очилган). Қатламда идишлар деворининг парчалари тўпланган. Фақат юпка деворли ва кулолчилик чархида тайёрланган сопол буюмлари ангоб билан қопланган (оч-жигарранг ва қизил рангда). Топилмалар ичида 11-қатламдагисига ўхшаш пирамидасимон лойдан ясалган буюмни алоҳида кўрсатиш мумкин.

13а-қатлам – сопол парчалари ва баъзида учрайдиган хайвон суяқларидан иборат бўлган жигарранг зич тупрок. Бу қатлам ёпма қўлда тайёрланган коса, қозон ва манқалдон деворлари ва гардишлари билан ифодаланган. Коса қизил ангоб билан қопланган, қолган идишлар ангобсиз. Битта парчада матоли андозадан қолган излар мавжуд.

14-қатлам – куйдирилган тупрок, ёғоч куйиндилари ва сопол парчаларидан иборат кул қатлам (пепел серога цвета). Шаркий томондан қатлам сомонли лойдан қурилган оч-кулрангдаги девор билан чегараланган (тураржойники бўлса керак). Ғарбдан *15-қатлам* билан, пастдан эса пол билан чегараланган. Бу ерда идишларнинг парчалари, тупрокнинг куйдирилган бўлақлари ва хом ғишт аниқланган.

14а-қатлам – жигаррангда бўлган ўрта зичликдаги тупроқдан иборат. Бу қатламда сополнинг 65 та парчаси аниқланган. Асосан, ёпма қўлда тайёрланган, фақатгина иккита парчаси кулолчилик чархида ясалган. Ёпма қўлда тайёрланган идишлар орасида иккита парчанинг ички томонида матоли андозанинг излари мавжуд.

Сополнинг асосий қисмини идишларнинг парчалари ташкил этади – қозон, коса ва това (манқалдон)нинг қисмлари. Бутун мажмуадаги сопол лойининг таркибига шамот – майдаланган сопол (?), айрим парчаларда қисман кум ва оҳак қўшилган. Қозонлар танаси эса ясси, айрим ҳолларда юмалок шаклда эди. Ангоб билан (одатда қизил рангда) косалар (икки томонидан) ва тувақлар эса, одатда ташки томондан қопланганди. Қозоннинг босиб ҳосил қилинган ҳол-ҳол безаклари парчалари бор. Кулолчилик чархида тайёрланган сопол парчалари ангоб қоплами мавжуд эмасди. Лой коришмасига кум аралашганди. Қалин деворли идишнинг ранги кулранг. Ингичка деворлиси эса оч-жигарранг. Юмалок шаклдаги ва гардиши ичкарига қайрилган косаларни алоҳида белгилаб ўтиш жоиз. Одатда улар бир томонлама ёки икки томонлама ангоб билан қопланган. Ёпма қўлда тайёрланган қозонлар куббасимон дастакка эга ва юмалок шаклда, гардиши тўғри ва уларнинг чеккаси ясси.

**Сўнги бронза – антик даврларидаги Фарғона водийсининг шаҳар
мақомидаги асосий археологик ёдгорликлари**

	Ёдгорлик ва унинг жойлашган ҳудуди	Майдони (га)	Арк	Санаси
1	2	3	4	5
Шимолий, шимоли-ғарбий қисми				
1.	Ахсикет	30–70	+	эр. ав. III – I асрлар, XIII аср бошлари
2.	Баландтепа (Боб-Поп)	9	+	эр. ав. II– I, XIII аср бошлари
3.	Мунчоктепа (Тўракўрғон)	100 (?)	+	эр. ав. III–II асрлар, эрамизнинг биринчи асрлари
Шарқий қисми (шимоли-шарқ, жануби-шарқ)				
1.	Далварзин (Қорадарёнинг юқори оқими)	25	+	эр. ав. XII–VIII–VII (?) асрлар, мил. авв. IX–VII асрларда эса шаҳар мақомида эди
2.	Эйлатон (Норин–Қорадарё оралиғи)	200	?	эр. ав. VII (?) – VI– III асрлар
3.	Эскикўрғон (Тўртқўл) (Норин–Қорадарё оралиғи)	13	+	эр. ав. сўнги асрлар -эрамизнинг биринчи асрлари
4.	Шўрабашот (Ўзган воҳаси)	70	+	эр. ав. V (?) – IV асрлар – эрамизнинг биринчи асрлари
5.	Мингтепа	150–160 га, ундан 40 га ички шаҳар	+	эр. ав. IV(?) – III–II асрлар – эрамизнинг биринчи асрлари
6.	Қорадарё (Ўзган воҳаси)	10	+	эр. ав. III–II асрлар
7.	Жиланди (Ўзган воҳаси)	7	+	эр. ав. III–II асрлар – эрамизнинг биринчи асрлари
8.	Кўрғонтепа	8	+	эр. ав. III асрлар – эрамизнинг IV асрлари

II илова (давоми)

9.	Янгибозор (Новқат воҳаси)	10	+	эр. ав. II–I асрлар
10.	Учқўрғон I (Норин–Қорадарё оралиғи)	12–24	+	эр. ав. III–II – эрамизнинг биринчи асрлари
11.	ҚайнавоТ (Норин–Қорадарё оралиғи)	15	+	эр. ав. III–II асрлар – эрамизнинг биринчи асрлари
12.	Дунбулок (Ўзган воҳаси)	8		эр. ав. II–I асрлар
13.	Мозортепа (Аравон дарёси соҳилида)	12		эр. ав. II–I асрлар
14.	Ҳаққулобод ёнидаги Октепа (Норин–Қорадарё оралиғи)	12	+	эр. ав. II–I асрлар
15.	Шимолӣ Қуршоб	5	+	эр. ав. III–II асрлар – эрамизнинг биринчи асрлари
16.	Тўртқўл	5	+	эр. ав. III–II асрлар – эрамизнинг биринчи асрлари
17.	Қува (Қубо)	12	+	эр. ав. IV–III асрлар – эрамизнинг XIII асрлари
Марказий қисм				
1.	Қаламиштепа	12–16	+	II–III асрлар

Андижон шаҳри ҳақида манбалардаги маълумотлар¹

1. Ёзма манбалар

Андукан (Андукон) – (*Китоб Масалик ал-мамалик ал-Истаҳри*)² («Давлат йўлларининг китоби») (Абу Исҳоқ Иброҳим ибн Муҳаммад ал-Истаҳри) 930–933 йилларда тузилган. Ал-Истаҳри кўп марта саёҳатда бўлган ва хусусан Мовароуннаҳрга саёҳат қилган. «*Қуйи Ниса шаҳарлари: Маргинан, Зедерамш, Неджренг, Устикан, Андукан*»³ [[Китаб] масалик ал мамалик ал-Истаҳри, форс тилидан З. Н. Ворожейкина таржимаси // Материалы по истории киргизов и Киргизии. Вып 1. М., 1973. с 31].

Андукан – *Нусхат ал-муштак фи хтирак ал-афак ал-Идриси* («Дунё бўйлаб саёҳатга чиқишга интилаётганлар учун тасалли»). Китоб муаллифи Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Абдуллоҳ ибн ал-Ҳаммуди ал-Идриси (1100–1165 й.) – араб географи ва саёҳатчиси. Ал-Идриси Курдобада (Испания) таълим олган. «*Қуйи Ниса у ва унинг шаҳарлари – Маргинон, Зандарамш, Наджренг, Устикан, Андукан (Андижон) ва Хали билан боғланган*» [Нусхат ал-муштак фи хтирак ал-афак ал-Идриси, араб тил. О.Б. Фролова таржимаси] // Материалы по истории Средней и Центральной Азии X–XIX вв. Ташкент. 1988. С. 59].

Андукан – *Муджам ал-Булдан* («Мамлакатлар луғати») Якута ал-Ҳамави. «Мамлакатлар луғати»нинг муаллифи Якут (Йакут) ибн Абдуллоҳ ар-Руми ал-Ҳамави (тах. 1179–1229) – машҳур энциклопедиячи олим, саёҳатчи. [Муъжам ал-Булдан Йакут ал-Ҳамави (араб тилидан О. Б. Фролова ва Б.Вахобова таржимаси // Материалы по истории Средней и Центральной Азии X–XIX вв. Ташкент. 1988. С. 83. Қаранг: Бўриев О., Вахобова Б. Ёзма манбалар ал-Фарғоний ҳақида. Тошкент, 1998. Б.46)].

¹ Қаранг: Андижан (Андиджан, Андукан). [Бартольд В. В. 1965. 212–215, 326, 359, 464, 531, 532, 534–537-бет.].

² Асар шунингдек, «Китоб сурат ал-арз» номи билан ҳам машҳур («Ер тасвири») [Қаранг: материаллар, 1998].

³ Шу ерда ва бундан кейин курсив муаллифларники (М. Б., З.М.).

Андуган – Зафарнома («Зафарлар китоби») Низом ад-Дин Шами (Табриз шаҳри атрофи Шамб-и Газани). Зафарнома – Амир Темурнинг дастлабки тўлиқ расмий тарихи. 760/1358 рамазон ойининг 806/ март 1404 йиллар. «**Камар ад-Дин қўшинни олиб, Андуганга кириб борди**» [Зафар-наме Низам ад-дин Шами форс тилидан О.Ф. Акимушкин таржимаси // Материалы по истории киргизов и Киргизии. Вып. 1. М. 1973. С1 105].

Андуган – «...Темур Али бекни Андуганга хибсга жўнатди...» [Низомиддин Шомийнинг Зафарномасидан парча // Материалы по истории туркмен и Туркмении. Том I. VII–XV вв. Арабские и персидские источники. Труды Института востоковедения. XXIX. М., – Л., 1939. С. 522–523].

Андуган – Шарофиддин али Яздийнинг «Зафарномаси». Амир Темур хукмронлиги тарихини ўз ичига олади. Муаллиф – таниқли олим ва адабиётчи Шарофиддан Али Яздий (858/1454 йилда вафот этган). Асар 828/1424–25 йилларда тугалланган. «**(Шундан сўнг) у амирзода Умаршайхни Андуганни бошқариш учун жўнатди**». [Зафар-наме Шараф ад-Дин Али Йазди, пер. с персидского О. Ф. Акимушкина // Материалы по истории киргизов и Киргизии. Вып. 1. М., 1973. С. 132, С. 135, 142, 143, 146–148].

Андиган – [Бу манбанинг бошқа нашрига ҳам қаранг: Зафар-наме Шараф ад-Дин Али Йазди пер. с персидского Е. А. Поляковой] // Материалы по истории Средней и Центральной Азии X–XIX вв. Ташкент, 1988. С. 153].

Андуган – «Аноним Искандара» – Умаршайхнинг ўғли ва Амир Темурнинг набираси Искандарга бағишланган асар, икки тахрирдигиси маълум (816–817/1413–1414 йиллар). Муаллиф Муйин ад-Дин Натанзи, Исфахон вилоятининг Натанз қишлоғида туғилган. («**Хамдаллах Қазвинининг [Нухат ал-Кулуб] маълумот беришича, вилоят пойтахти – Андуганни Кайду ва Дува барпо этган**»). [«Аноним Искандара», форс тилидан О. Ф. Акимушкин таржимаси // Материалы по истории киргизов и Киргизии. Вып. 1. М., 1973. С. 116, 122, 126].

Андуган (Андугон) – Матлаъ ас-саъдайн ва мажмаъ ал-бахрайн Абд ар-Раззоқ Самаркандий (Асар 1470-71 йилларда тамомланган). («**Бундан аввал Ўзган вилоятига йўл олган амирзода Умаршайх Андуган атрофида девор қурди ва вилоятни гуллаб-яшнаш ҳолатига келтирди**»). [Матлаъ ас-саъдайн ва мажмаъ ал-бахрайн Абд ар-Раззақа Самарканди. Форс тилидан О.Ф. Акимушкин таржимаси // Материалы по истории киргизов и Киргизии. Вып. 1. М., 1973. С. 153. шуниндек, қаранг: С. 154, 157–58, 160–62, 164–65].

Андӱган – «... Султон Умаршайхнинг 873/1469 йилга оид уйғур тилида ёзган ҳужжатида шаҳар *Андӱган*, деб номланган» // [Бартольд В. В. Работы по исторической географии / Соч., М., 1965. Т. III. С. 534].

Андугӱн – Маджуму ат-таворих – («Тарихлар мажмуаси») XVI асрда Фарғона вилоятида мулла Сайфуддин Ахсикендий томонидан ёзилган ярим тарихий, ярим афсонавий асар. («Минг-Джубага йӱл олди ва уни эгаллади, у ердан *Андуганга бориб, босиб олиб, Косонга йӱл олди*). [Маджуму ат-таварих. Тожик тилидан В. А. Ромадин таржимаси // Материалы по истории киргизов и Киргизии. Вып. 1. М., 1973. С. 203; С. 206, 209].

Андикӱн (Андикон) – Зия ал-кулуб, XVI асрда яшаган ўрта осиелик машхур сўфий, шайх, Нақшбандия тариқати раҳнамоси Хўжа Исҳоқнинг тазкираси («кўзларимизни ёругликка тўлдир», – Тошкент вилоятидан – Дарвишхон, Туркистон вилоятидан – Бобохон, *Андикан* вилоятидан – Ҳарамшоҳ, Қошғар вилоятидан – Абдулкаримхон»). [Зийа ал-кулуб (Форс тилидан З. Н. Ворожейкина таржимаси) // Материалы по истории киргизов и Киргизии. Выпуск 1. М., 1973 С. 180].

Андигӱн, Андугӱн, Андижан – Мулҳакат ас-Сурах («Ас-Сурах» лугатиға кўшимча) Жамолиддин Қарший. Муаллиф XIII–XIV аср бошларида яшаган ўрта осиелик олим Абу-л-Фадл ибн Муҳаммад Жамолиддин Қарший. [Мулҳакат ас-Сурах Джамал Қарши пер. с персидского Р. Ш. Шарафутдиновой // Материалы по истории Средней и Центральной Азии X–XIX вв. Ташкент. 1988. С. 124. Шунингдек, қаранг: Джамал ал-Қарши. Ал-Мулҳакат би-с-сурах. Введение, перевод с арабско-персидского, комментарии, текст, факсимиле Ш. Х. Вохидова, Б.Б. Аминова / История Казахстана в персидских источниках. Т.1. Алматы: Дайк-Пресс. 2005. С. 10, 16, 40, 58, 113, 115, 150, 152]. **Андугӱн, Андикӱн, Андиджан** – шунингдек, ушбу манбанинг бошқа нашриға қаранг: Джамал ал-Қарши. Мулҳакат ас-Сурах («Ас-Сурах» лугатиға кўшимча) «...Бу шайх ал-Марвази *Андуганда* ҳаётдан кўз юмди. Жамолиддин ал-Хирави ал-Иламиши... *Андиджанда*ги Иламиш қадамжосининг ёнида яшарди... У ўзи туғилган жойларни тарк этганидан сўнг *Андиканга* кўчиб борди, ...» // Джамал ал-Қарши. Мулҳакат ас-Сурах. Душанбе. 2006. Перевод с арабского и примечание Саидова Абдукаххора. С. 34, 84, 86. см. также: С. 108, 120.

Андижон – З.М. Бобурнинг «Бобурнома» асари. С. А. Азимжанованинг қайд қилишича, асар алоҳида китоб шаклида хижрий 913 ёки 1507–1508 йиллардан тайёрлана бошланган. «Жанубий сохилдаги ўртада жойлашган шаҳарлардан бири – **Андижон(Андижон) Фарғона вилоятининг пойтахтидир**» Бабур-наме. Пер. М. Салье. Общая редакция и доработка С.А. Азимжановой. Ташкент. 1993. С. 29–49. См. также С. 50–371.

Андижон (Андижон) – Тарихи Рашидий («Рашидий тарихи») Мирза Муҳаммад Ҳайдар. Марказий Осиёнинг XVI асрдаги тарихи бўйича буюк ёдгорликнинг муаллифи Мирза Муҳаммад Ҳайдар дуғлат (905/1499-958/1551 йиллар) Бобурнинг онаси Қутлук Нигор хонимнинг қондош синглиси Хуб Нигор хонимнинг ўғли бўлади. [Мирза Муҳаммад Ҳайдар. Та`рих-и Рашиди. Ташкент. 1996 / Яна ўзбек тилида қаранг: Муҳаммад Ҳайдар мирзо. Тарихи Рашидий. Тошкент, 2010].

Андижон (Андижон) – Тарихи Қошғар (муаллифи ва яратилган йили номаълум) тахминан XVII асрда ёки XVIII асрнинг бошида ёзилган. «...Султон Халилсултон акаси – Мансурхоннинг хужуми туфайли тез орада Жонибекнинг олдига **Андижонга қочди...**» Тарих-и Қашғар. Пер. с уйғурского Л. А. Покровской // Материалы по истории киргизов и Киргизии. Вып. 1. М. 1973. С. 217, 220, 221.

2. Нумизматик манбалар

Андукан – танга (фелъс), 358–59 / 968–70 йилларда зарб қилинган. Бирок айрим мутахассислар ушбу танганинг ўқилишига шубҳа билан қарашди [Кочнев Б. Д., 1989. С. 53]. Яъни у нотўғри ўқилган бўлиши керак деб ҳисоблайдилар. Ягона бу танга биринчи ҳарфларга қараб (чунки қолган ҳарфлар яхши кўринмайди) Андхой ёки Анд билан бошланадиган географик маконда зарб этилган дейишади. Бирок бизлар (муаллифлар – Б.М., З.М.) бу шубҳага қўшилмаймиз. Айнан Андикан/Андиконда зарб қилинган деб ҳисоблаймиз. Бу фикрни қуйидаги далиллар ҳам тасдиқлайди. Чунки 930–933 йилларда тузилган «(Китоб) Масалик ал-мамалик ал-Истаҳри» шаҳар номи **Андукан** кўринишида келтирилади. Бу тангада зарб этилган номнинг айнан ўзгинасидир. Танганинг 968/70 йиллари зарб этилганини ҳисобга олсак, зарбхонадагилар мазкур тангаларни зарб этишганида манба муаллифи ал-Истаҳрий Мовароуннаҳрга келиб кетган эди ва ул зотда Андижон тўғрисида етарли ва аниқ маълумот бор эди (**III илова** бошланиши). Қолаверса ён қўшни Ўшда дастлабки танга пуллар 284/897 йили зарб

этилган. Ўзгандда 312/924–925 йили зарб этилган (Атаходжаев А.Х., 1998). Буларнинг барчаси ўрганилаётган даврда Х асрнинг иккинчи ярмида Андижонда зарбхона бўлганига фактик далил бўлади.

Андиган – Андижон зарбхонасида зарб этилган Чигатой пул бирликларида учрайди [Массон М. Е., 1957. С 76-77; Давидович Е. А., 1972 С. 157. Таблицы 4, 6-9, 10а, 10б, 11, 19 и табл. 3; Бурнашева Р. З., Смагулов Е.А., Туякбаев М. К., 2006. С. 37–41. Каталог 1, монеты № 17 и № 267» Чагатаидские., 2008. С. 15–32.; Zambauer E, 1968. S. 53; См. также монета 006QTT0090.3 / СН. Temp. Qaidu dirham. Andigan type. Obv. Tamga of Qaidu and Duwa / Rev: kalima // mongolian., 2010]. см. еще: Эдуард Хуршудян. Чагатайская монета XIII века (часть II) <http://eurasica.ru>

Андиган – Темурийлар даври тангалари ичида аниқланган: Тип 1-809/1414–1415 г. Тип 2-819/1416–17 г. Тип 3-832/1428–29 г. Тип 4-898-899/1492-94 г. [Давидович Е. А., 1983. С. 36; Шпенева Л. Ю., 1997. С. 6; 1991 С. 207–211; Кочнев Б. Д., Шпенева Л. Ю., 1984. С. 238–265, табл. 1–3); Тип 3-832/1428–29 г. Бобо Саъддин кабристонида кабр ковлаш чоғида аниқланган сопол идиш ичида 3000 тадан ортиқ танга бор эди. Улардан 2933 таси музейда сақланмоқда [Абдулгазиева Б., 2002а, С. 12–13; шунингдек, Андижондан топилган бошка хазинага ҳам қаранг: Абдулгазиева Б., 2002б. С. 128–130].

Андиджан – 896–916/1491–1512 йилларда зарб этилган тангаларда қайд қилинган (Е. А Давидович бўйича II хронологик гуруҳ [1983. С. 248, 259; Шпенева Л. Ю., 1991; 1997; 1997а].

Андигон – хижрий 918 йили зарб этилган Хўжанд хазинасидаги тангалар орасида топилган (Давладхожа Довуди, 1998. С. 49–50; Рис. 16, табл. 17, 19, 26, 27].

**Қирлик даҳасидаги маҳаллаларнинг рўйхати
(XIX аср охири – XX бошлари) (С. Жалилов бўйича)**

Т/р	Маҳалланинг номи	Т/р	Маҳалланинг номи
1.	Абдуҳолик маҳалла	14.	Қаландархона
2.	Орзукулбек	15.	Қора бугра (Қўрабура)
3.	Аълам	16.	Тош мазор
4.	Арава бозор	17.	Тахтақўприк
5.	Алача боб	18.	Шиговул
6.	Ок масжид	19.	Худоёр кози
7.	Бақақуруллок	20.	Ўрда
8.	Бўра	21.	Чинортаги
9.	Дарвоза оғзи	22.	Чувалачи
10.	Девонавой	23.	Чўхрак
11.	Майдон	24.	Юмалок мазор
12.	Маҳдумхон кози	25.	Яккақўргон
13.	Кўтак тегирмон		

**Ўйлик даҳасидаги маҳаллаларнинг рўйхати
(XIX аср охири – XX бошлари) (С. Жалилов бўйича)**

Т/р	Маҳалланинг номи	Т/р	Маҳалланинг номи
1.	Ойшахоним	10.	Сарвонтепа
2.	Бордон бозори	11.	Қозабоғ хўжа
3.	Ботирхўжа	12.	Қўштепа
4.	Дурвахон масжид	13.	Шолдирама
5.	Биринчи найза қайрағоч	14.	Ҳакимбек
6.	Иккинчи найза қайрағоч	15.	Чуқурмасжид
7.	Учинчи найза қайрағоч	16.	Эски каплон
8.	Рустам кози	17.	Сарой кўча
9.	Ўрда таги		

1893 ва 1913 йиллардаги хариталардан аниқланган гузарлар рўйхати
(Ер ўлчовчи/танобчи А. Стариковнинг материаллари асосида)

Т/р	Гузарларнинг номи	Т/р	Гузарларнинг номи
1.	Жомеъ гузари	13.	Бакакуруллоқ гузари
2.	Кўштепа гузари	14.	Шолдирама гузари
3.	Топлан гузари	15.	Янги Чек бўёкчи гузари
4.	Гумбаз гузари	16.	Чувалачи гузари
5.	Чор гузари (Чоргузар)	17.	Эски Кўргон гузари
6.	Ниез (Найза) Қайрагоч гузари	18.	Қора Бура гузари
7.	Ялангоч Кўргон гузари	19.	Тўкмок гузари
8.	Шарифбой гузари	20.	Такабой гузари
9.	Кўшарик гузари	21.	Умарбек гузари
10.	Қора Кўргон гузари	22.	Орзукулбек гузари
11.	Сой гузари (Сойгузар)	23.	Остонагузар
12.	Қаландархона гузари		

21–23-гузарлар кўрсатилган харитада учрамайди.

V(A) илова

Меъморий ва зиёратгоҳ ёдгорликлари ҳақида маълумот¹

Андижон бошқа Ўрта Осиёдаги кўхна шаҳарлар каби кўплаб моддий маданият ва бошқа ёдгорликларга эга бўлган Шаркнинг машҳур шаҳарларидан бири. Минг афсуски, ёдгорликлар турли сабабларга кўра деярли сақланмаган, фақат улар даракчилари – моддий маданият ашёлари қатламлар орқали бизгача етиб келган. Қуйида халқ оғзидан ёзиб олинган, кейинги археологик изланишларни айрим ёзма манбаларга қиёслаш орқали кўлга киритилган маълумотлар илк марта берилмоқда².

¹ Маълумотлар Андижон шаҳри тарихининг чуқур билимдони домла С. Жалилов билан муаллифлар томонидан бирма-бир юриб текшириб чиқилди.

² Бу қисм баёнида Андижон ўлкашунослик музейи ходими М. Абдурахмонов ҳамда Андижон адабиёт ва санъат музейи фонди (Д.Юсупов) материал ва маълумотларидан фойдаланилди.

Бобо Таваккал – кадамжой, каландарлар тўпланадиган жой (лангар) бўлган. Соё даҳасига қарашли «Майдон» маҳалласи «Яхши» кўчасига жойлашган. Илгари бу ерда масжид ва каландархона бўлган. Катта кабристон «Бобо Таваккал Азиз» деб юритилади. Бобо Таваккал тарихий шахс бўлиб «Бобурнома»да жой номи сифатида тилга олинган!

Ганчтепа¹ (Уграёр) – шаҳарнинг шимоли-шарқ томонида, уйсозлик комбинати (собик ДСК) худудида, Андижонсой ўнг томонида жойлашган милоддан аввалги III–II – милоднинг III–VI асрларига оид ёдгорлик. Аҳоли деҳқончилик, боғдорчилик ва ҳунармандчилик билан шуғулланган. Майдони 1 гектарга борган. 1982 йили хўжалик ишлари пайтида бузиб юборилган².

Девонабой (Девонавой) **масжиди** Андижон шаҳри Олтинқўл кўчасида жойлашган. Девонабой Жомеъ масжиди тарихчи олим Сайфиддин Жалилов маълумотида кўра 1870-йиллар бошида бунёд этилган. Девонабой Қорасувлик катта ер – сув эгаси бўлиб, тақводор, саховатпеша, моддий ва маънавий бой инсонлардан бўлган. Девонабой Андижон ҳокими Насриддинбек розилиги билан шаҳар марказига масжид ва ҳаммом қуришга киришади. Масжид битгач унинг бунёдкори Девонабой номи билан юритилади.

Девонабой тарихий шахс бўлиб, уни кабри Қорасувдан Султонободга етмай, чап томондаги адирликда «Юнуспайғамбар» зиёратгоҳида жойлашган. Масжид ўрнида 1928–1942 йиллари турли хил ҳунармандлар фаолият кўрсатганлар. 2008–2009 йиллардан бошлаб янги минора билан қайта қурилди.

Дувахон масжиди – мўғул хонлари Хайду (1230–1301) ва Дува (ёки Тува 1307 йили вафот этган) исломни қабул қилганларидан сўнг Андижонни ободонлаштиришга киришдилар. Дувахон маҳалласида катта масжид ва уни яқинида ҳаммом қурилган (ҳозирги ҳунармандлар расталари). Ҳаммом масжидга вақф қилиб берилган. Тахминан шу жойдан аниқланган материаллар, хусусан гулдор безак ғиштлари XII–XIII аср билан белгиланишини ҳисобга олсак, бу масжид Дувахондан олдинроқ қурилган бўлиши керак. У жойлар ҳозирги «темирчилик»даги сарой ичига тўғри келади, ҳаммаси 1937 йили бузилиб кетган.

¹ Иловада устки қисми сақланмаган, бироқ аҳамиятли археологик ёдгорликлар тўғрисида изох берилмоқда.

² Абдугазиева Б. Андижон Бобур даврида. Андижон. 1993. Б. 12–13.

Жомеъ комплекси – мадраса, масжид ва минорадан ташкил топган. Умумий майдони 2,5 га бўлган мажмуа тўртбурчак шаклда қурилган бўлиб, тўртта бурчагида гумбаз, ғарбий томонида хонакоҳ, минора ва 122 та хужрадан иборат бўлган. Кириш қисми икки қаватли, қолган томонлари бир қават. Иккинчи қават хужраларининг эшиклари кўча томонидан очилган бўлиб, юқорига кириш майдончасидаги 2 та айланма зиналар орқали чиқилади.

Бино 1884–1894 йиллари халқ ҳашар йўли билан қурилган. 1894 йилдан бошлаб мадраса фаолият олиб борди. Мадраса бурчакларида гумбазли дарсхоналар, улар орасида икки қаватли хужралар жойлашган. Комплексининг ғарбий томонида водийдаги энг йирик иншоот масжид жойлашган. Водийдаги энг баланд минора (32 м) саккиз қиррали асосда тикланган¹. 1902 йилда Андижонда бўлиб ўтган каттик zilзила оқибатида бино пештоқи ҳамда минора мезонаси шикастланган. 1906 йил меъмор Исахоннинг укаси устазода Юсуфали (баъзида Юсуф-Али Мусаев) Мусаев (ЎЗР ФА фахрий аъзоси) бошчилигида таъмирланган. Мадраса олий диний мактаб мақомида фаолият кўрсатган. Кейинчалик бозор (1930 йил), тураржой (1941–1945 йй.) сифатида фойдаланилган.

1974 йили бино таъмирланиб Ўзбекистон РФА Адабиёт институтининг Адабиёт музейи ташкил этилди. Ҳозирда меъморий комплексда Андижон адабиёт ва санъат музейи ва бозор жойлашган.

Култeпa – эрамиз бошларига оид археологик ёдгорлик. Шахристон қисмининг вилоят театри, вилоят ҳокимлик бинолари, Тиббиёт институти академик лицейи бинолари ўрамида жойлашган бўлиши керак. Бирок академик лицей ҳовлисидаги бизларнинг текширишларимиз XI–XII асрлар материалларни берди. У ҳозирги вилоят ҳокимлиги биноси ўрни ёки унинг яқин атрофида жойлашган антик даврга (эрамиз бошлари) тўғри келадиган қалъа-кўрғон бўлган. Бу ёдгорлик тўғрисида «Тарих-и Қошғар» асарида (XVI–XVII асрлар) ҳам маълумотлар учрайди. Хусусан, 1669–1670 йиллар воқеалари, яъни Андижон қалъасини қўлга олиш баёнида ёзилишича Оқсу ҳокими Мирза Шохид-Чурас шаҳарнинг жанубидаги Хакан дарвозаси яқинидаги Култeпани қўлга киритиб, ўз ҳукмдори Қошғар хони учун у ерда чодир тикади². Лекин Култeпа XIX аср охирларида бутунлай бузиб юборилган.

Мир Пўстин (Бир Пўстин) ота зиёратгоҳи – бу ерга ташриф буюрган академик Я. Фуломов ёдгорликни IX–XI асрларда бунёд этилган деб

¹ Азимов И. Фарғона водийсининг архитетура ёдгорликлари. Тошкент. 1986. Б.49–52.

² Тарих-и Қашғар // Материалы по истории киргизов и Киргизии. Москва. 1973. С. 221.

хисоблайди. Мозор номини берган шахсни халк доим бир хил пўстин кийиб юргани учун Бир Пўстин деб номлаб келган. 1882 йили Махмудалибой бу ерга Дилшод исмли меъморни таклиф этиб мозорни янгидан тиклади ва ободонлаштирди. Бу ерда ҳозир зиёратгоҳ ишлайди.

Оқ масжид мажмуаси – Сой даҳасининг кунчиқар томонида жойлашган ва ўрта асрларга оид. 1936 йили истироҳат боғи қурилишида бузиб юборилган.

Оқ уй савдо маркази – XIX аср охирларида Миркомил Мирмўминбоев, Юсуф Саркор, Аҳмадбекхожи Темирбеков каби маҳаллий ишбилармонлар сармоясига хисобига қурилган. 1978 йили шаҳарсозлик ишлари пайтида бузилиб кетган.

Отақўзи мадрасаси – Пахтаобод тумани Маданият кишлоғида жойлашган. Унинг бунёдкори Отақўзи хожи номи билан юритилади. Отақўзи хожи асли чўпон бўлган. Мадраса XX аср бошларида фарғоналик уста Қирғизбой ва уста Мамажонлар маҳорати билан кад ростлаган бетакрор миллий меъморчилик санъати намунасидир.

Меъмор И. Азимовнинг фикрича, бинонинг умумий кўлами ва тархий тuzилиши ҳам ўзига хос. Бир ҳовлили, номутаносиб композицияга эга. Мадраса тархи кўп бурчакли бўлиб, пештоқ-гумбазли дарвозахона, масжид-айвон, икки қават қилиб қурилган хужралар ҳамда минорадан иборат. Ҳовли бўйлаб хужралар ва гумбазли дарсхона қурилган¹. Мадраса ҳовлиси тўртбурчак шаклида бўлиб, уч томони хужралар билан ўралган ва улар дарсхона вазифасини ўтаган. Обида қибла томонини маҳобатли масжид ташил этади. Мадраса юксак дид ва маҳорат билан эски усулдаги тўртбурчакли пишик гиштдан кад ростлагани учун ички ва ташқи деворларини суваш учун ҳожат ҳам бўлмаган.

Понсод масжиди – Шаҳрихон шаҳри марказий дехқон бозори рўпарасида жойлашган. 1888 йилда Матиса (Муҳаммад Исҳоқ) Понсод Мирза Оғалиқ ўғли сармоясига хашар йўли билан қурилган. Шу боис халқ орасида «Матиса понсод масжиди» номи билан ҳам юритилган. Айтишларича, Мирза Оғалиқ Кўкон хони Муҳаммад Алихоннинг маслаҳатчиси бўлган. Шунингдек, масжид қурилишига Матиса понсоднинг ўғли Муҳаммад Раҳим юзбоши ва набираси Мулла Камол мингбошиларнинг хизматлари ҳам катта бўлган.

Масжид тархи тўғри тўртбурчакли бўлиб, ёпик намозгоҳ ва айвондан иборат. Масжидсозлик қодаларига асосан айвон шифтларига бетакрор

¹ Азимов И. Фарғона водийсининг архитектура ёлгорликлари. Тошкент. 1986. Б.53.

ховузакли¹ шакллар берилиб сир наққошлик санъати билан безатилган. Ю сак маҳорат билан сайкал берилган шарафали ўймакор устунлари обида алоҳида маҳобат ва гўзаллик бахш этади.

Шаҳрихон шаҳри марказида жойлашган Понсод масжиди XIX ас ўзбек анъанавий миллий меъморчилиги, Қўқон хонлиги (Фарғона водии си) мактабининг ўзига хос намунаси сифатида эътироф этилиб, республика аҳамиятида меъморчилик маданий мерос объекти сифатида давлат муҳофазасига олинган.

Рўшноий (Рўшноби) масжиди – «Мулҳакат ас-Сурах» номли манбал машхур шайх Рўшноби ал-Марвазий ҳақида ажойиб фикрлар билдирилиши у киши 699/1270-71 йй. Андугонга Нугулдаробдан кўчиб бориб ўша ерда вафот этади, Рўшноби масжиди яқинига дафн этилган дейилган². Устозларимиз С.Жалилов ва З.Машрабовлар фикрича, Арк ичи маҳалласи ҳудудид «Мадрасаи рўшноий» номли бузилиб кетган мадраса хужралари сақланган Юқоридаги масжид ҳам мазкур мадраса яқинида жойлашган бўлиши керак.

Саъд ибн Абу Вакқос масжиди (Бобо Саъдиддин Қошғарий³ мазори яқинида) жуда катта ва маҳобатли бўлган. Саъд ибн Абу Вакқос саркард бўлиб, уни макбараси Тошкентда бунёд этилган. Бино йўл қурилиши муносабати билан бузилди ва атроф ерлар аҳолига уй-жой учун берилди.

Уйғур масжиди – Қашқардан кўчиб келганлар истикомат қилган Эскилик даҳаси (шаҳарнинг шарқий теграси, Андижонсой чап қирғоғи) ҳудудид қурилган. Уни бунёд этишда Худоёрхон сарбози Юсуфжон Охунд хизматлари катта бўлган. Бино ҳозирда мавжуд.

Хартум қишлоғидаги зиёратгоҳ Меҳмони Валий – Балх шаҳридан келган машхур тарихчи олим, файласуф ва тасаввуф номояндаси Маҳмуд ибн Вали 1620 йили шу жойни зиёратгоҳга айлантиради. 1612–1620 йиллари ул зот Андижонда яшади. Халқ уни севиб «Меҳмон Валий эди» деб улуғлаган. Ул зот 1620 йили Балх томон чиқиб кетади. Бу мўътабар инсонни улуғлаб шу жой номини Меҳмони Валий деб атаб келинган. Ҳозирда оромгоҳ ҳисобланади.

Ҳожар Ноиб мадрасаси – Андижон шаҳар Бозор кўчасида жойлашган (ҳозирги Бобур музейи биноси ўрнида), Нушур Вали масжиди ва қабристони билан яхлит меъморий комплекс кўринишида бўлган. Арк ичи меъморий

¹ Ҳовузак – бино шифтининг ароқи сарроблар билан бўлиниб, тўсин ташлаб вассалар терилган чуқур бўлақлари.

² *Джамал ал-Қарши*. Мулҳакат ас-Сурах. Душанбе, 2006. С. 34.

³ Ҳиротда истикомат қилган йирик тасаввуф олими.

ёдгорлигининг қурилган даври ҳақида аниқ тарихий маълумот сақланмаган. Бирок мадраса ҳовлисида олиб борилган археологик қазилмалар пайтида Бобур даврига оид (XV–XVI асрлар) кулчилик маҳсулотлари намуналари кўплаб топилган. Вилоят ўлкашунослик музейи илмий ходими, шарқшунос М. Абдурахмоновнинг XIV асрда яшаб ўтган олим Ҳамдаллоҳ Қазвинийнинг «Нусхат ул-қулуб» («Қалблар роҳати») асарига асосланиб берган маълумотида кўра мадраса XIV асрда Хожар Нойиб исмли шаҳар ҳукмдори томонидан қурдирилган. Мадраса Заҳириддин Бобурнинг отаси Умаршайх Мирзо арки ўраида бўлиб, кейинги 7–8 аср давомида бир неча бор таъмирланган. Мадрасада ёш Заҳириддин Муҳаммад Бобур таҳсил олган, дейилади.

Мадраса тархи ўзига хос 6 томонли ёпик ҳовлидан иборат бўлиб, 27 та хужра, 3 та гумбазли дарсхона ва талабаларга мўлжалланган кичкина ёпик ва айвонли намозгоҳдан ташкил топган. Асосий кириш жанубий-ғарбий томонидан бўлиб, шарқий томонида ҳам кўшимча эшиги бор.

Чўнтак масжиди – Чуқурмасжид деган маҳалла худудига (Ижтимоият кўчаси атрофи) ўтган асрнинг 20-йилларигача ишлаб келган ва кейинроқ хунармандлар артелига берилган. 1959–60 йиллари бузиб юборилган.

Якан (Ёрканд шайх) шайх мазори – Қорабура маҳалласи теғрасида жойлашган. Шарқий туркистонлик сўфий уламолари фаолияти билан боғлиқ ҳолда юзага келган. Улардан бири Шамсидин Ёркандий 1648 йили Андижонга келган. Шу ерда узок хизмат қилган ва вафот этган (йили номаълум). Уни ўз хужрасига дафн этишган ва катта ҳурмат билан ёркандлик шайх деб номлашган. Халқ орасида Якан шайх бўлиб кетган.

Қлич Бурҳониддин ота мазори ўрта асрлар билан саналанади (XI аср). Қабр соҳиби Қлич Бурҳониддин ота (1010–1080) тарихий шахс бўлган. 1946–1947 йиллари мазор ўрнида «Ок гўр» номли масжид қурилган ва у ҳозир ҳам мавжуд.

Қутайба ибн Муслим ёдгорлиги – йирик ислом фотиҳларидан бири бўлган, ҳарбий саркарда Қутайба ибн Муслим бинни Амр ал-Баҳилий (р.а.) (660–715) номи билан боғлиқ. Халқ орасида «имом шайх Қутайба мазори» деб ҳам аталади. Ёдгорлик Андижон–Ҳонобод йўли бўйида, Жалолқудук тумани «Гурунчмазор» (Қиличмазор) қишлоғи (Қатортол ҚФЙ) ўраида жойлашган. Икки хонали макбаранинг асосий хонаси ташқаридан квадрат асосида бўлиб, ичкараси саккиз бурчакли, томонлари чуқур меҳробсимон равоқлар билан кўтарилиб, диаметри 5,5 метрли «Шолғоми» гумбази билан ёпилган, ўртада оддий қабр. Мақбара ғарбидаги дахлиз зиёратчилар учун мўлжалланган. Равоқлар орасига саккизта ёйсимон учбурчак шаклдаги қолпоқи ганч ва гумбаз ости зардеворида енгил нақш битилган.

Маҳаллий халқ билан бўлган 30 йиллик исломий жиход уруши натижа бермагач, 706 йилда халифа Юсуф Ҳажжож Абдумалик ибн вон фармони билан Хуросон амири лавозимига тайинланган ва Мовароуннахрни узил-кесил фатҳ этиш вазифаси юклатилган.

Ҳалифа Юсуф Ҳажжож вафотидан сўнг унинг ўғли Сулаймон и ал-Малик тахт таллашиб Кутайба (р.а.) кўшини орасида исён уюш Лашкарбошиси Бакий ибн ал-Асвад¹ саркардани қатл қилади ва кесил шини Сулаймонга юбориб, танаси 11 нафар яқинлари ва фарзандлари шу жойга кўмилади.

Айтишларича, Соҳибқирон Амир Темур бу жойларни зиёрат Самарқанддан меъмор жўнатиб Кутайба ибн Муслим (р.а) қабри кўркам ва маҳобатли макбара курдирган.

Кутайба ибн Муслим дафн қилинган жой ҳақида тарихчи Наршах ди: «Кутайбанинг қабри Фарғонада машҳур бўлиб, у Работи Сархонган жойда Коҳ деб аталадиган кишлоқда ўрнатилган, одамлар зиёре ҳамиша у ерга бориб турадилар. XIII–XIV аср муаррихи Жамол Кхам айнан шу ҳақда ёзган. Академик В.В. Бартольд ушбу кишлокни «Қилич мазор»нинг қадимий ўрни деб кўрсатади².

Бу макбара 1935–1936 йилларда даҳрийлар томонидан бузиб таш 1971–1976 йилларда вилоят раҳбари Бектош Раҳимов ташаббуси билан лий меъморчилик анъаналари асосида қайта қурилган.

XI–XII асрлар хунармандлар маҳалласи³ – юқорида тилга окултепанинг жануби-ғарб томонида шахристоннинг жанубий девташқарида жойлашган бўлиши керак. Яъни, ҳозирги кундаги Тиббиёт тути академик лицейининг бинолари ва спорт майдони остида хунармаҳалласи ўрни жойлашган дейиш мумкин. Ўтган асрнинг 50–60-йидаги қурилиш ишлари пайтида, бизлар 2008 йили олиб борган археқазишмалар чоғида кулолчилик хумдонлари ва уларнинг маҳсулотларпол буюмлар, сепоялар, тошқоллар ва б.) топилган. Ўлкашунослик ифондларида сакланаётган шиша буюмларга қараганда мазкур худудшапазлар маҳалласи бўлганини исбот этмоқда. Бизнингча, ўрта аср ушбу худудда, яъни рабод қисмида катта майдонда бир неча ишлаб чи

¹ Джамал ал-Карши. Мулҳақат ас-Сурах. Душанбе. 2006. С. 37.

² Матбабаев Б.Х., Мащрабов 3.3. Древний и средневековый Андижан (исархеологическое исследование). Ташкент, 2011. С. 94.

³ Шаҳар тарихий топографиясига муаллифлар (Б.М., З.М) томонидан биринчи алоҳида тавсиф берилмоқда.

билан боғлиқ устахоналар бўлган. Бу ҳолат тарихий жараёнларга зид келмайди. Андижон яқинидаги Кува рабодиди ҳам ҳунармандлар маҳалласи кайд этилган. Аниқланган археологик комплексга (тангаларга) асосан XI–XII асрлар билан саналаниши мумкин. Тангалар Самарканд, Ўзган ва Ўттор шаҳарларида зарб этилган¹.

V(Б) илова

«Бобурнома»да тилга олинган тўққиз ариқ ва уларнинг жойлашуви²

*«Шаҳарга тўққиз тарнов сув киради.
Ажабки, бирор ердан ташқарига чиқмайди».*

1. Ҳокан ариғи³ – сувни Андижонсойдан олган. Тўққиз тарнов сувларидан фақатгина мазкур ариқ тилга олинади: «Ҳокан ариғи улут шохжўйдир ва чуқур оқар, ҳар еридан кечиб бўлмас». Бу ариқ шаҳар қалъа деворларининг ташқи томонидан ўраб оккан.

2. Бурхоншайх ариғи (ёки Буранша) – тўғон бошиси Андижонсойнинг ҳозирги Нодира номли истирохат боғидан 150 метр юқорида бўлган. Темир йўл кўприги остидан ўтиб, университет ётоқхонаси орқали «Шиғовулота» кабристонини айланиб, «Кирпичная» (ҳозирда Боки Маҳмудий кўчаси) кўчасини кесиб ўтиб Наримонов кўчаси (ҳозирда Н. Охунов) бўйлаб ғарбга қараб оккан. Ариқ илгариги Октябрь (Абдурауф Фитрат) кўчасини кесиб ўтиб, Саноат маҳалласидан ўтгач, ғарбга томон оққан. Ариқ деярли йўк бўлиб кўмилиб кетган.

3. Хўтан ариғи – Бурхоншайх ариғи сув оладиган тўғондан сув чиқарилган. Уни бунёд этишда уйғур муҳожирлари катнашганлар. Бобур давригача кичик ариқ бўлган, XVI асрда у кенгайтирилган ва ҳажмини яқин вақтларгача сақлаб қолган. Замонавий «Обихаёт» насос станцияси ишга солингач, ариқнинг аҳамияти камайган. Шаҳар ғарбига томон узайтирилиб ҳозирги Аэропорт томонгача давом эттирилган.

¹ Матбабаев Б.Х., Маширабов З.З. Древний и средневековый Андижан (историко-археологическое исследование). Ташкент, 2011. С.172. Прил. VI.

² Яна бу ҳақда С. Жалиловнинг «Бобур ҳақида ўйлар» (Тошкент, 2006) рисоласига қаранг.

³ Ҳокан ариғидан ташқари қолганларини номи ва ўрни С. Жалилов томонидан аниқланган.

4. **Жўйибозор ариғи** – Узумбозори ариғи ҳам деб аталади. Арк деворининг жануб томонидан оққан ва этаги ғарбда Далварзин ариғига қўшилган. Ҳозирги Ташкилот кўчасининг ўнг томонидан оқиб, 23-хонадонидан жанубга бурилган. Шу жойдан «Шарифбекгузар» томон йўналган.

5. **Бўгра ариғи** – Жўйибозор ариғидан бош олиб (собик 8-мактаб ёнидан) Шмитд кўчаси >> хонадонлари ичи билан >> Жомеъ мадрасаси орқасидан >> катта кўча >> Олтинкўл кўчаси ўнг томони билан ғарб томонга >> Умарбек гузарида Далварзин ариққа қўшилган. С. Жалилов кузатишларига кўра ариқнинг излари Шмитд кўчаси ва собик вилоят архиви орқасидаги ҳовлиларда сақланган.

6. **Далварзин ариғи** – катталиги ва чуқурлиги жиҳатидан Ҳокан ариғидан сўнг турган. Шунинг учун икки-уч жойида тегирмон бўлган. С. Жалиловнинг хотирлашича биргина «Чувалачи» (ҳозирги Ғайрат) маҳалласи худудининг икки ерида обжувоз¹ бўлган. Ариқнинг бошланиши Андижонсойнинг Тўккизариқ маҳалласидан оққан жойида бўлган. Ариқ шаҳар деворининг шимол томонидан >> Тўхтасин Келдиев кўчаси (Эски Куйбишев кўчаси) бўйлаб оққан. Ғарбда «Қорабура» маҳалласида девор билан жанубга бурилиб шу йўналишда давом этган.

7. **Окработ ариғи** – Далварзин ариғи каби катта бўлган. Андижонсойдан сув олиб, ҳозирги «Чўлпон» кинотеатригача маҳаллалар орасидан ўтиб ғарбга томон оққан. Шаҳар ғарбидаги боғларни сув билан таъмин этган. Мазкур ариқ кичрайиб кетган бўлса-да, ҳозиргача мавжуд.

8. **Тўкмоқ ариғи** – бошланиши Окработ ариғи бошланишига яқин жойда бўлган (шаҳарнинг ҳозирги 15-мактаби ёнидан ўтган). Окработ ва Тўкмоқ ариқлари параллел равишда ғарбга томон оққан. Ўтган асрнинг 20–30-йилларида сув тегирмонлар ишлаб тургани унинг катталиги ва чуқурлигидан далолат беради. Асосан Тўкмоқ маҳалласини сув билан таъминлаган.

9. **Боботаваккал ариғи** (эски Қўшариқ деб нотўғри ҳисобланган) – Андижонсойнинг ҳозирги Қаландархона маҳалласига кириш қисмига яқин жойидан сув олган. Сўнгра қуйидаги йўналишда давом этган: Абдулҳамид Чўлпон (Машинасозлик заводи истироҳат боғи) боғи >> Яхши маҳалласи хонадонлари >> Яхши кўчасидан ғарб томонга >> Бобур шоҳ кўчасига чиқиб этаги йўк бўлиб кетади.

Юқорида таърифлари келтирилган Андижон ариқлари замонавий сув таъминоти боис ўз вазифаларини деярли бажармай қўйдилар. Улардан фақат учтасида – Жўйибозор, Окработ ва Тўкмоқ ариқлари суви оқиб турибди.

¹ Обжувоз – сув кучи ёрдамида шולי оқлайдиган қурилма.

Андижон шаҳридаги археологик қазинмалардан топилган танга пуллар

Т/р	Шифр	Топилган жойи	Танганинг тавсифи	Ўлчами	Изоҳ
1.	Шурф-1 (Ш-1) 5-қатлам	Андижон, Навоий шоҳкўчаси, Тиббиёт институтининг академик лицейининг ховли қисми	Қорахонийлар сулоласига мансуб мис- кўргошин дирҳам, XI аср охири	d=23 мм	
2.	Ш-1 5-қатлам, чуқурлиги 250 см	---	Қорахонийлар сулоласига мансуб кумуш қопланган мис дирҳам, Маҳмуд б., Муҳаммад (Самарқанд, 530-532 / 1135-1138)	d=22 мм	
3.	Ш-1, 5-қатлам, чуқурлиги 240 см	---	Ануштегинлар (Ҳоразмшоҳлар) сулоласига мансуб кумуш билан қопланган дирҳам, Муҳаммад б., Текиш, XIII аср боши	d=35-36 мм	
4.	Ш-1, 5-қатлам, чуқурлиги 240 см	---	Ануштегинлар (Ҳоразмшоҳлар) сулоласига мансуб кумуш билан қопланган дирҳам, Муҳаммад б., Текиш, XIII аср боши	d=35-36 мм	
5.	Ш-1, 5-қатлам, чуқурлиги 240 см	---	Қорахонийлар сулоласига мансуб кумуш қопланган дирҳам, Қодирхон (Ўзжанд)а XII аср охири	d=36 мм	

6.	Ш-1, 5-катлам, чуқурлиги 240 см	-//-	Қорахонийлар сулоласига мансуб кумуш қопланган дирхам. Иброҳим б., Хусайн (Самарқанд, 577-580 / 1174-1185)	d=41-42 мм	
7.	Ш-1, 5-катлам.	-//-	Қорахонийлар сулоласига мансуб кумуш қопланган дирхам, Қодирхон [Ўзжанд], XII аср охири	d=40-42 мм	
8.	Ш-1, 5-катлам, чуқурлиги 240 см	-//-	XII аср охирига тегишли	d=35 мм	Оксидланиш натижасида парчаларга бўлинган
9.	Ш-1, 6-катлам, чуқурлиги 280-310 см	-//-	Қорахонийлар сулоласига мансуб мис-кўрғошин дирхам, XI асрнинг иккинчи ярми	d=22-24 мм	
10.	Чордона, юқори катламлари, 2-қабр	Андижон, Т. Келдиев кўчаси.	Чигатойлар сулоласига мансуб кумуш дирхам, XIV аср охири	d=20-21 мм	
11.	Чордона, юқори катламлари, 2-қабр	-//-	Чигатойлар сулоласига мансуб кумуш дирхам, XIV аср охири. [Ўтрор]	d=22 мм	(синган)
12.	Чордона, юқори катламлари, 3-қабр	-//-	Чигатойлар сулоласига мансуб кумуш дирхам, XIV аср охири	d=21-22 мм	
13.	Чордона, юқори катламлари, 3-қабр	-//-	Чигатойлар сулоласига мансуб кумуш дирхам, XIV аср охири	d=20-21 мм	

VII илова (104-расмдаги ёзув таржимаси)

Араб ёзувидаги қабртоши. Бўтақора қишлоғидаги Қорабашота қабристонини. Саййид Ҳасан ибн Маҳмуд ибн Муҳаммад Бухорий (1255–1312) қабртоши.

«1. Ушбу қабр (соҳиби).

2. Ёруғ ва машҳур саидлар улуги, имомлар аълоси, дин олими.

3. Барча фанлардан хабардор, мақтовга лойиқ даҳо, ҳикматлар ва яхшиликлар соҳиби.

4. Фахрли инсонлар жамоасида пешқадам ва ўзини босиқлиги билан танилган, садоқатли.

5. Мустафо (алайҳиссалом) ва Али Муртазо авлоди, сўзи ва ишлари билан кишиларни гафлатдан уйғотувчи.

6. Мазмунли сўзи ва жисми, ишлари билан машойихлар шайхи.

7. Покиза мусулмон Саййид Ҳасан бин Маҳмуд бин Муҳаммад Бухорий. Аллоҳ у кишини яхшилар қатори ёдласин, ўз раҳматига олсин.

8. Йўли ва қудрати охирлаб, 19 сафар ойида кечаси.

9. 712-йили ул мақтовли зот.

10. Аллоҳ берган умрининг 57 йилида белгиланган муддатини ўтаб бўлди».

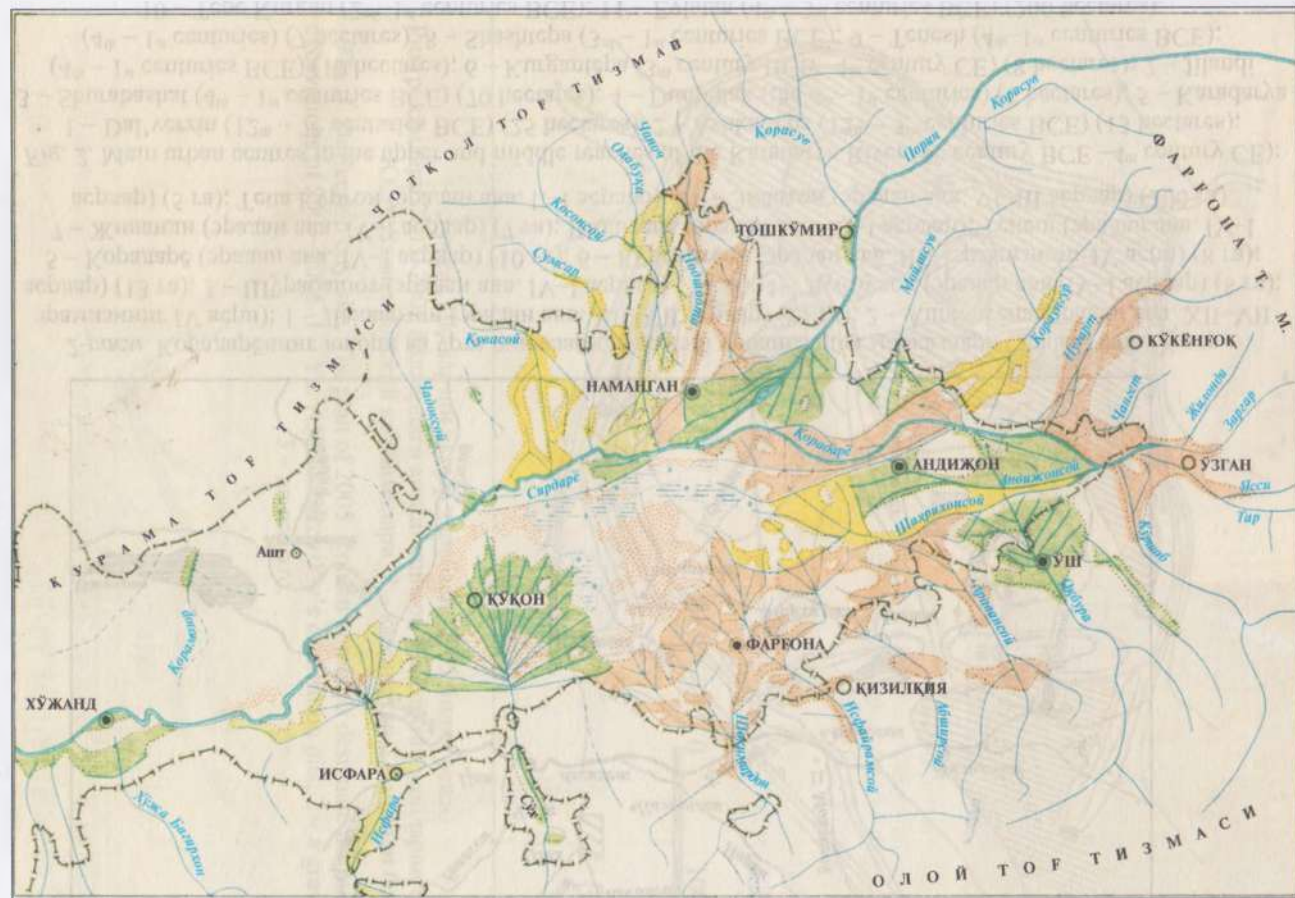
19 сафар 712 ҳижрий

6 апрель 1312 йил.

(Матннинг ўқилиши, таржимаси Андижон вилояти ўлкашунослик музейи катта илмий ходими Муҳаммаджон Абдурахмоновга тегишли.)

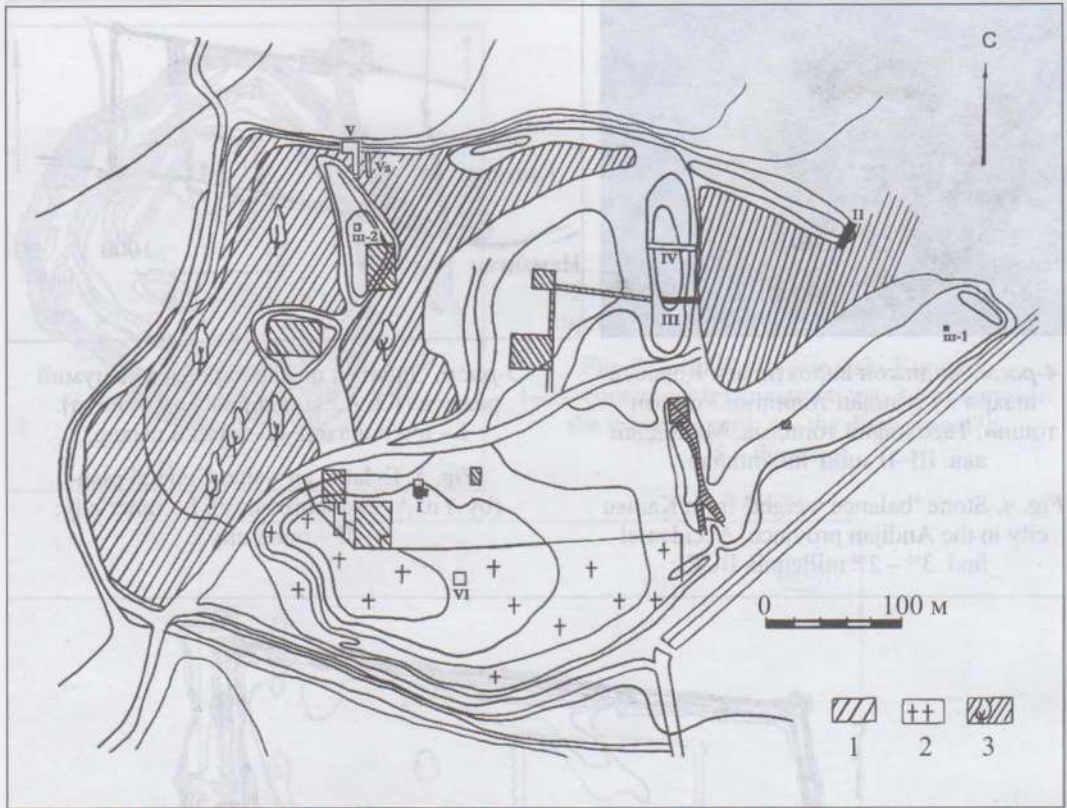
ФОТОСУРАТЛАР ВА ЧИЗМАЛАР ИЛОВАСИ

1-расм. Фарғона водийсининг XX асрнинг 30-йилларидаги ирригация тармоқлари харитаси.

Fig. 1. Map of the Ferghana Valley with the irrigational net. The 1930-s.

3-расм. Далварзин шаҳар харобаси. 2005 йилги режа.

Рим рақамлари 2003–2005 йиллардаги қазииш ишлари ўтказилган жойларни англатади.

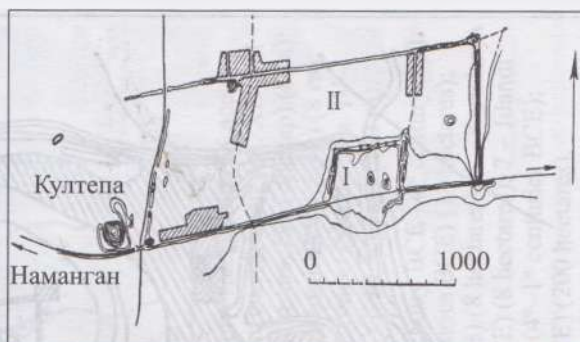
1 – Ю. А. Заднепровский қазиишлари; 2 – қабристон; 3 – мевали боғ.

Fig. 3. Dal'vezin city-site. The plan of 2005. Roman numerals designate the numbers of excavations of 2003–2005. 1 – Yu. A. Zadneprovskiy's excavation pits; 2 – a gravetie yard; 3 – an orchard.

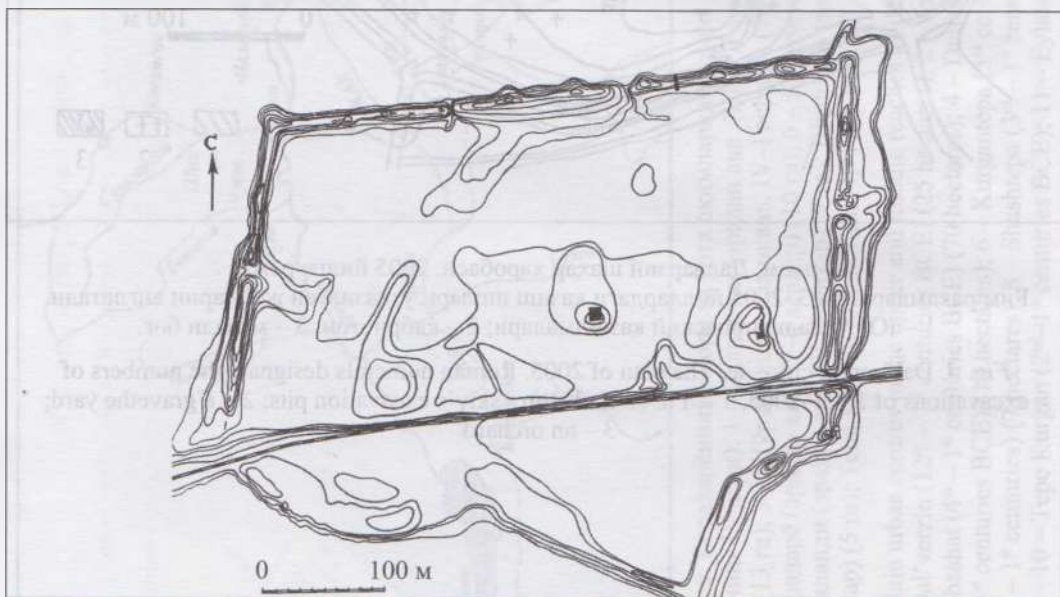
4-расм. Андижон вилоятидаги Қорасув шаҳри ҳудудидан топилган «тарози тоши». Тасодифий топилма. Милоддан авв. III–II минг йилликлар.

Fig. 4. Stone 'balance weight' from Karasu city in the Andijan province. Accidental find. 3rd – 2nd millennia BCE.

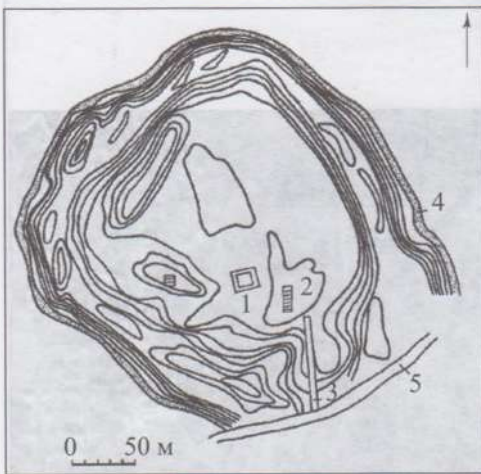
5-расм. Эйлатон шаҳар харобаси. Умумий режаси (Ю. А. Заднепровский бўйича). I – ички шаҳар, II – ташқи шаҳар.

Fig. 5. Eylatan city-site. General plan (by Yu. A. Zadneprovskiy). I – inner city; II – outer city.

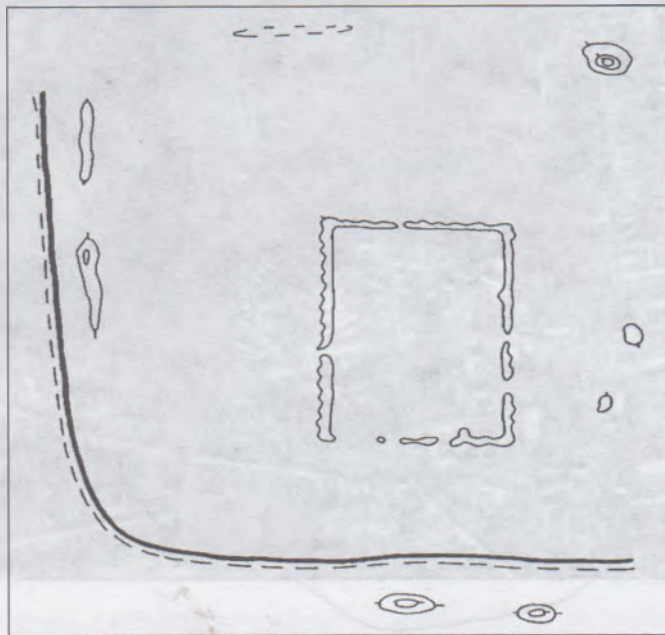
6-расм. Эйлатон шаҳар харобаси. Ички шаҳар режаси (Ю. А. Заднепровский бўйича).

Fig. 6. City-site of Eylatan. The plan of the inner city (by Yu. A. Zadneprovskiy).

7-расм. Тўрткўл шаҳар харобаси (Эски Кўрган):
1-2 – замонавий бинолар; 3 – кабристонга
кириш; 4 – хандак (арик?) (ров); 5 – кўча.

Fig. 7. Turtkul city-site (Iski Kurgan):
1-2 – contemporary constructions; 3 – entrance to
the gravethe yard; 4 – the ditch (canal?);
5 – the street.

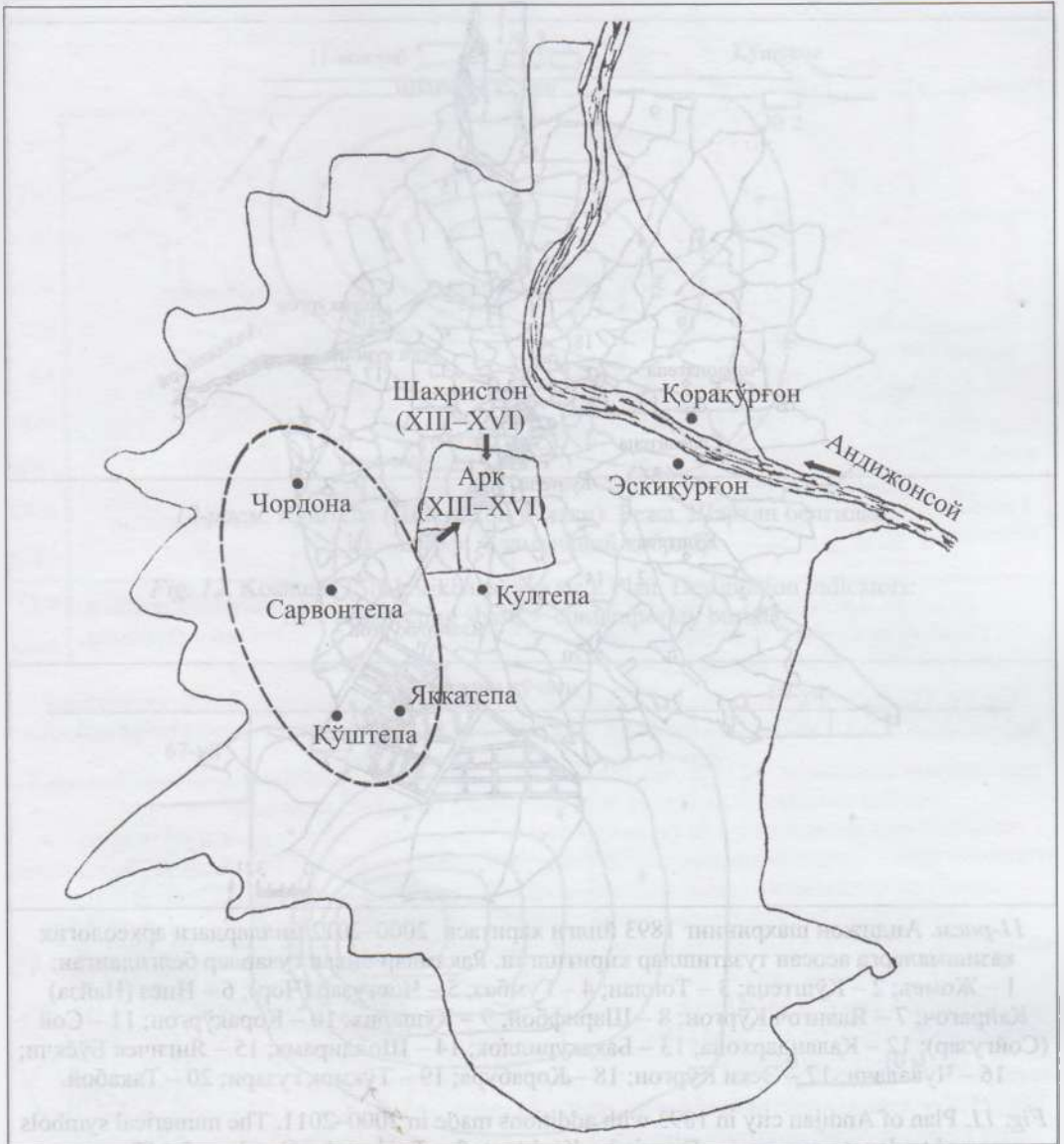
8-расм. Мингтепа шаҳар харобасининг умумий режаси (А. Н. Бернштам бўйича).

Fig. 8. General plan of Mingtepa city-site (by A. N. Bernshtam).

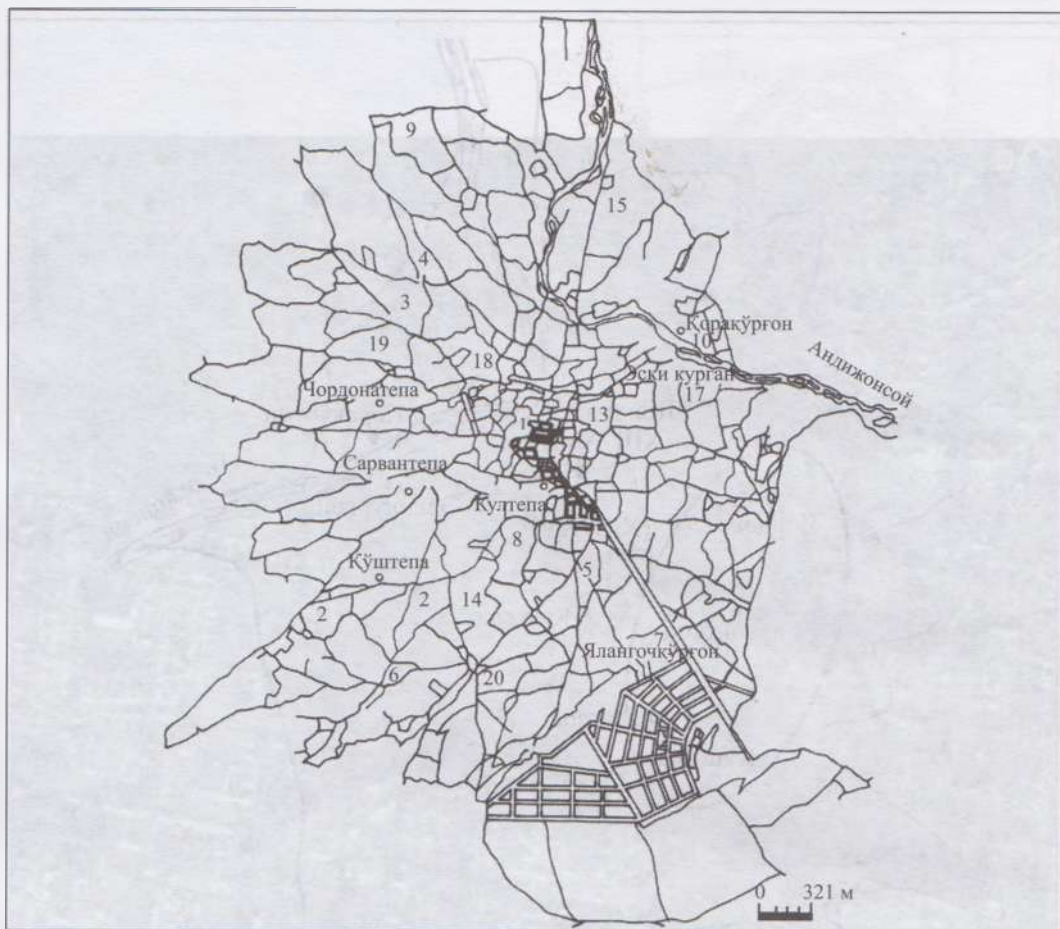
9-расм. Мингтепа шаҳар харобаси. Ички шаҳар. Самодан олинган сурат.

Fig. 9. Mingtepa city-site. The inner city. Airview.

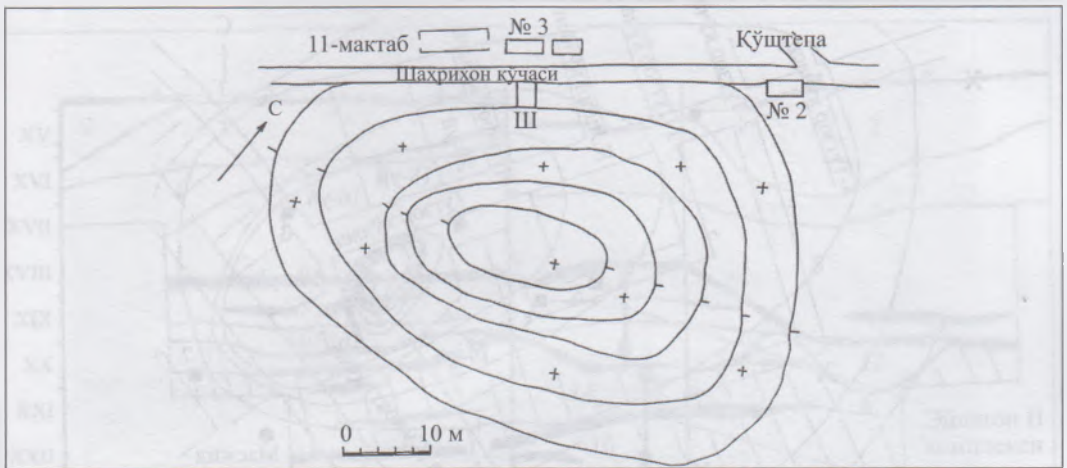
10-расм. Андижоннинг археологик ёдгорликлари туширилган харитаси.

Fig. 10. Plan of Andijan city with archaeological sites.

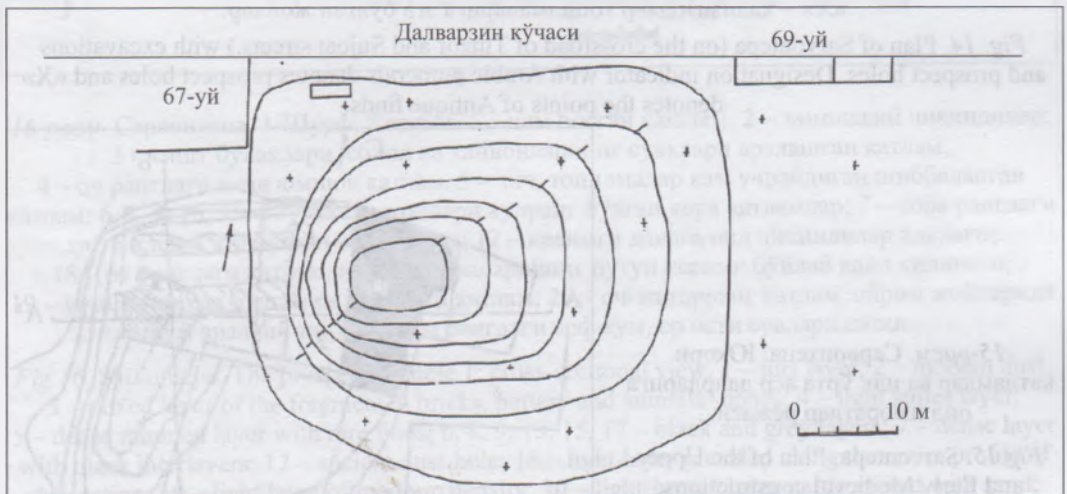
11-расм. Андижон шаҳрининг 1893 йилги харитаси. 2000–2012 йиллардаги археологик казишмаларга асосан тузатишлар киритилган. Ракамлар билан гузарлар белгиланган: 1 – Жомеъ; 2 – Қўштепа; 3 – Топлан; 4 – Гумбаз; 5 – Чоргузар (Чор); 6 – Ниёз (Найза) Қайрағоч; 7 – Яланғоч Кўрган; 8 – Шарифбой; 9 – Қўшарик; 10 – Қоракўрган; 11 – Сой (Сойгузар); 12 – Қаландархона; 13 – Бақақуриллок; 14 – Шолдирама; 15 – Янгичек Бўёкчи; 16 – Чувалачи; 17 – Эски Кўрган; 18 – Қорабура; 19 – Тўкмोक гузари; 20 – Такабой.

Fig. 11. Plan of Andijan city in 1893 with additions made in 2000–2011. The numerical symbols are used to denote *guzars*: 1 – Djami; 2 – Koshtepa; 3 – Toplan; 4 – Gumbaz; 5 – Chorguzar (Chor); 6 – Niyaz (Nayza)-Kayragach; 7 – Yalangach Kurgan; 8 – Sharifbay; 9 – Kosh-aryk; 10 – Kara kurgan; 11 – Say (Sayguzar); 12 – Kalantarkhana; 13 – Baka Kurlak; 14 – Shal'durman (Sholdirama); 15 – Yangi chek Buyakchi; 16 – Chualachi; 17 – Eski kurgan; 18 – Kora Bura; 19 – Guzar Tokmak; 20 – Takabay.

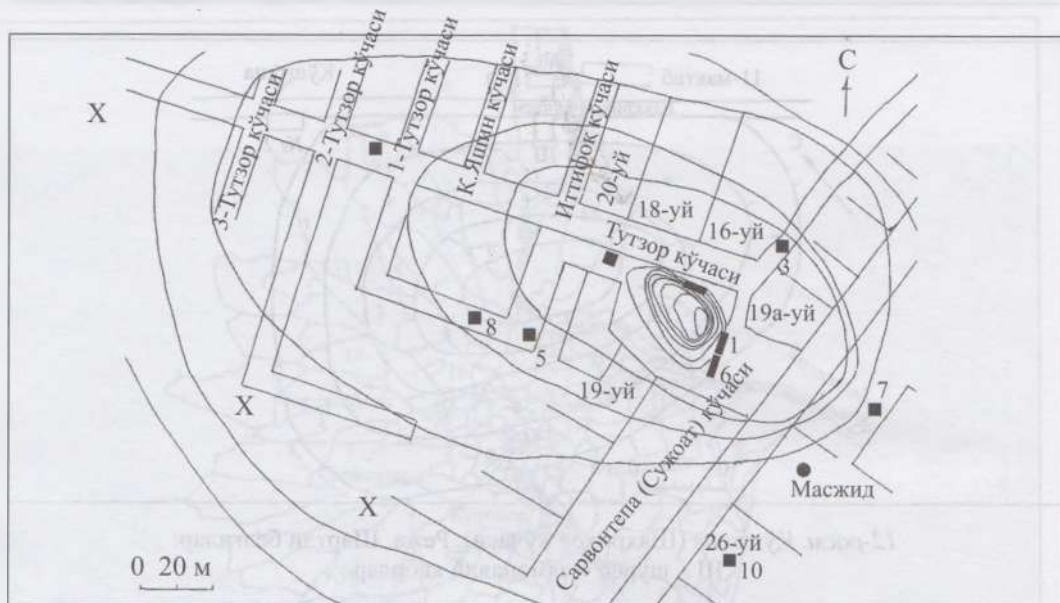
12-расм. Кўштепа (Шахрихон кўчаси). Режа. Шартли белгилар:
Ш – шурф; + замонавий кабрлар.

Fig. 12. Koshtepa (Shakhrikhanskaya str.). Plan. Designation indicators:
Ш – prospecting shaft; + contemporary burials.

13-расм. Яккатепа (Далварзин кўчаси). Режа. Шартли белгилар:
Ш – шурф; + замонавий кабрлар.

Fig. 13. Yakkatepa (Dal'verzinskaya str.). Plan. Designation indicators:
Ш – prospecting shaft; + contemporary burials.

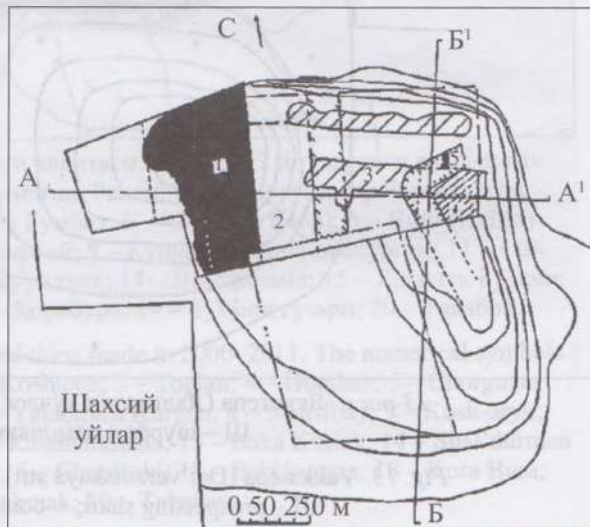

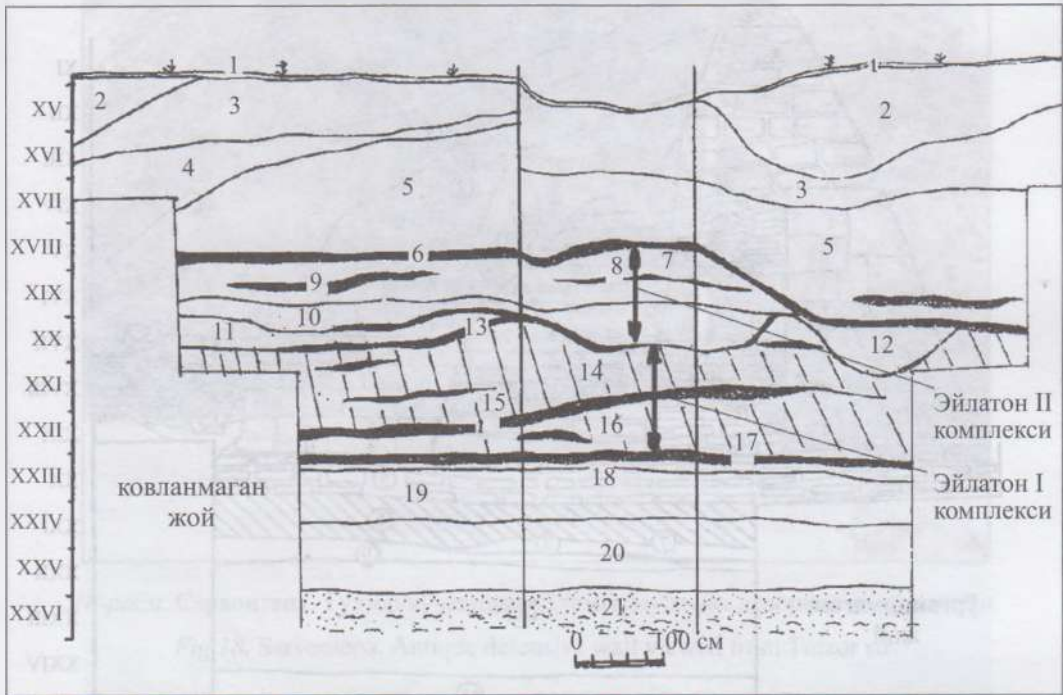
14-расм. Археологик казишмалар ва шурфлар туширилган Сарвонтена режаси (Тутзор ва Сужоат кўчалари). Араб ракамларидаги шартли белгилар – шурфлар, «X» – кадимги давр топилмаларига эга бўлган жойлар.

Fig. 14. Plan of Sarvontepa (on the crossroad of Tutzor and Sujoat streets.) with excavations and prospect holes. Designation indicator with Arabic numerals denotes prospect holes and «X» denotes the points of Antique finds.

15-расм. Сарвонтена. Юқори катламлар ва илк ўрта аср даврларига онд иморатлар режаси.

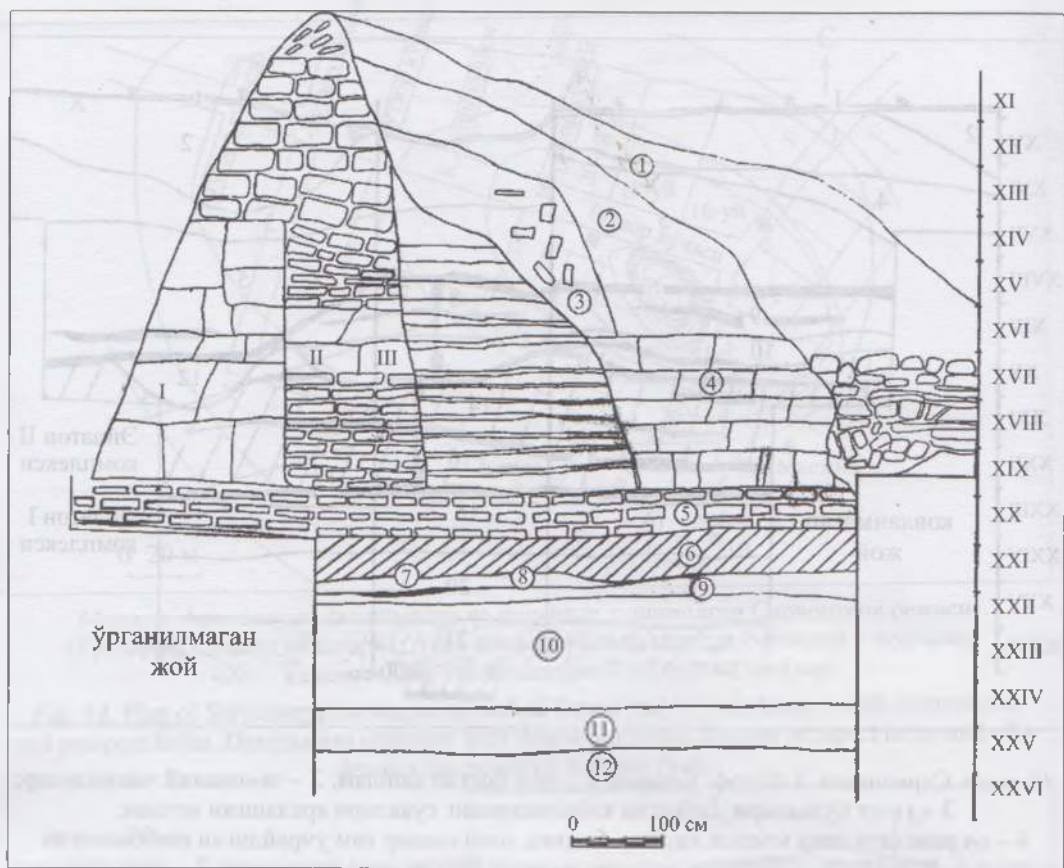
Fig. 15. Sarvontepa. Plan of the Upper and Early Medieval constructions.

16-расм. Сарвонтепа. 1-Шурф: Кесими. 1 – чим босган кашлам; 2 – замонавий чикиндилар; 3 – гишт бўлаклари, сопол ва хайвонларнинг суяклари аралашган қатлам; 4 – оч рангдаги анча юмшоқ қатлам. 5 – зич, топилмалар кам учрайдиган шиббаланган қатлам; 6, 8, 9, 13, 15, 17 – баъзи жойлари кулранг бўлган қора қатламлар; 7 – қора рангдаги қатламларга эга бўлган зич қатлам; 12 – қадимги даврга оид чикиндилар хандаги; 18 – оч рангдаги қатлам, шурф томонларининг бутун кесими бўйлаб қайд қилинган; 19 – ўрта зичликда бўлган оч рангдаги қатлам; 20 – оч-жигарранг қатлам, айрим жойларида кум аралашган; 21 – қора рангдаги соф кум, ер ости сувлари сатхи.

Fig.16. Sarvontepa. The prospecting hole 1: cross-sectional view. 1 – turf layer; 2 – modern dust; 3 – mixed layer of the fragmented bricks, pottery and animals' bones; 4 – light softer layer; 5 – dense rammed layer with rare finds; 6, 8, 9, 13, 15, 17 – black and grey layers; 7 – dense layer with black interlayers; 12 – ancient dust-hole; 18 – light layer revealed along the entire profile of the section; 19 – light layer of medium density; 20 – light-brown layer partly mixed with sand; 21 – pure black sand, the water level.

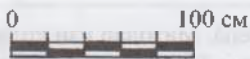
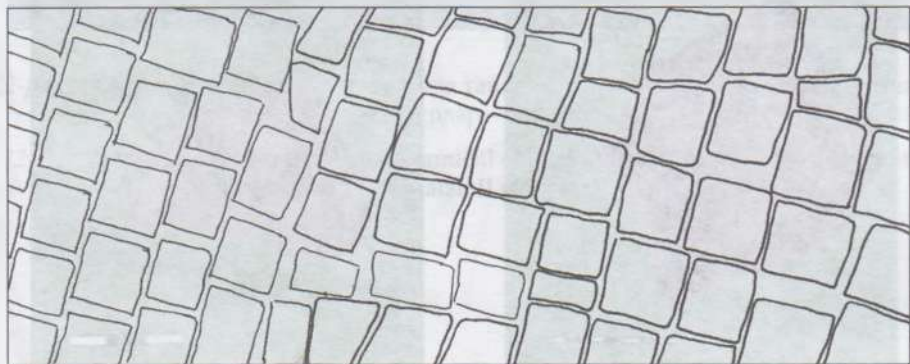
17-расм. Сарвонтепа. Шурф 4 ва унинг кесими: I – илк девор; II – иккинчи даврга оид девор; III – учинчи даврга мансуб девор; 1 – ўтган асрдаги казиш ишлари давомида аралашган қатлам; 2 – чўкинди бўш қатлам; 3 – ўрта зичликдаги уюмланган қатлам; 4 – бўйлама тортилган айланма девор; 5 – такурсиннинг(платформа) юқори қисми (хом гиштдан қурилган); 6 – такурсиннинг қуйи қисми (пахсадан қурилган); 7 – қул қатлами; 8 – тўқ қул рангдаги тупроқ қатламининг оралиғи; 9 – қулранг-жигаррангдаги тупроқ қатлами; 10 – кум аралашган нам тупроқ қатлами; 11-12 – ер ости сувлари сатҳи.

Fig. 17. Sarvontepa. Prospecting hole 4 and clearing-section above: I – early wall; II – wall of the second period; III – wall of the third period; 1 – layer of earth dump from excavations of the last century; 2 – loose layer of earthflow; 3 – layer of heap of medium density; 4 – longitudinal surrounding wall; 5 – upper part of platform made with mud bricks; 6 – lower part of platform made of *pakhsa*; 7 – ashy interlayer; 8 – dark-grey soil layer; 9 – grey-brown soil layer; 10 – layer of wet soil with sand admixture; 11-12 – groundwater level.

18-расм. Сарвонтепа. Тутзор кўчасидан қадимги мудофаа деворининг кўрinishи.

Fig.18. Sarvontepa. Antique defensive wall viewed from Tutzor str.

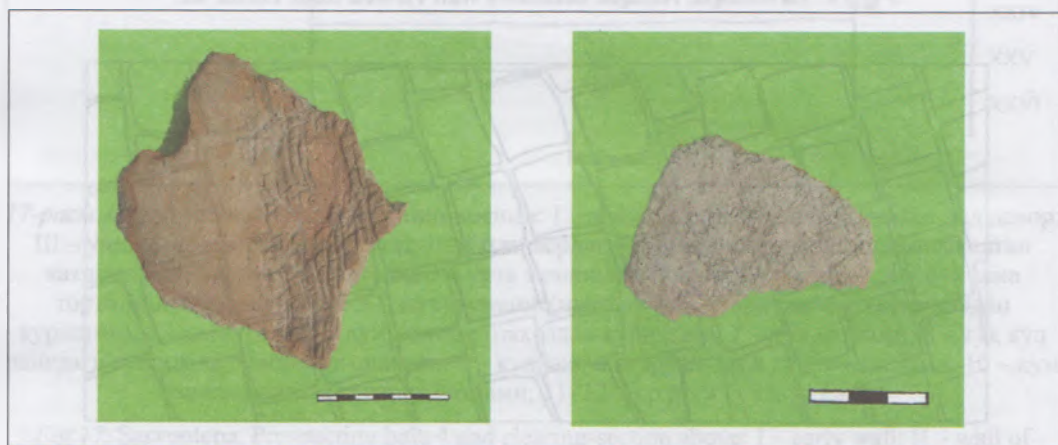
19-расм. Сарвонтепа. 4-шурф. Платформанинг ғишт терилган қисми режаси.

Fig.19. Sarvontepa. Prospecting hole 4. Plan of the platform brickwork.

20-расм. Сарвонтепа. Юкори қурилиш горизонтининг кўриниши.

Fig.20. Sarvontepa. View of the upper constructive horizon.

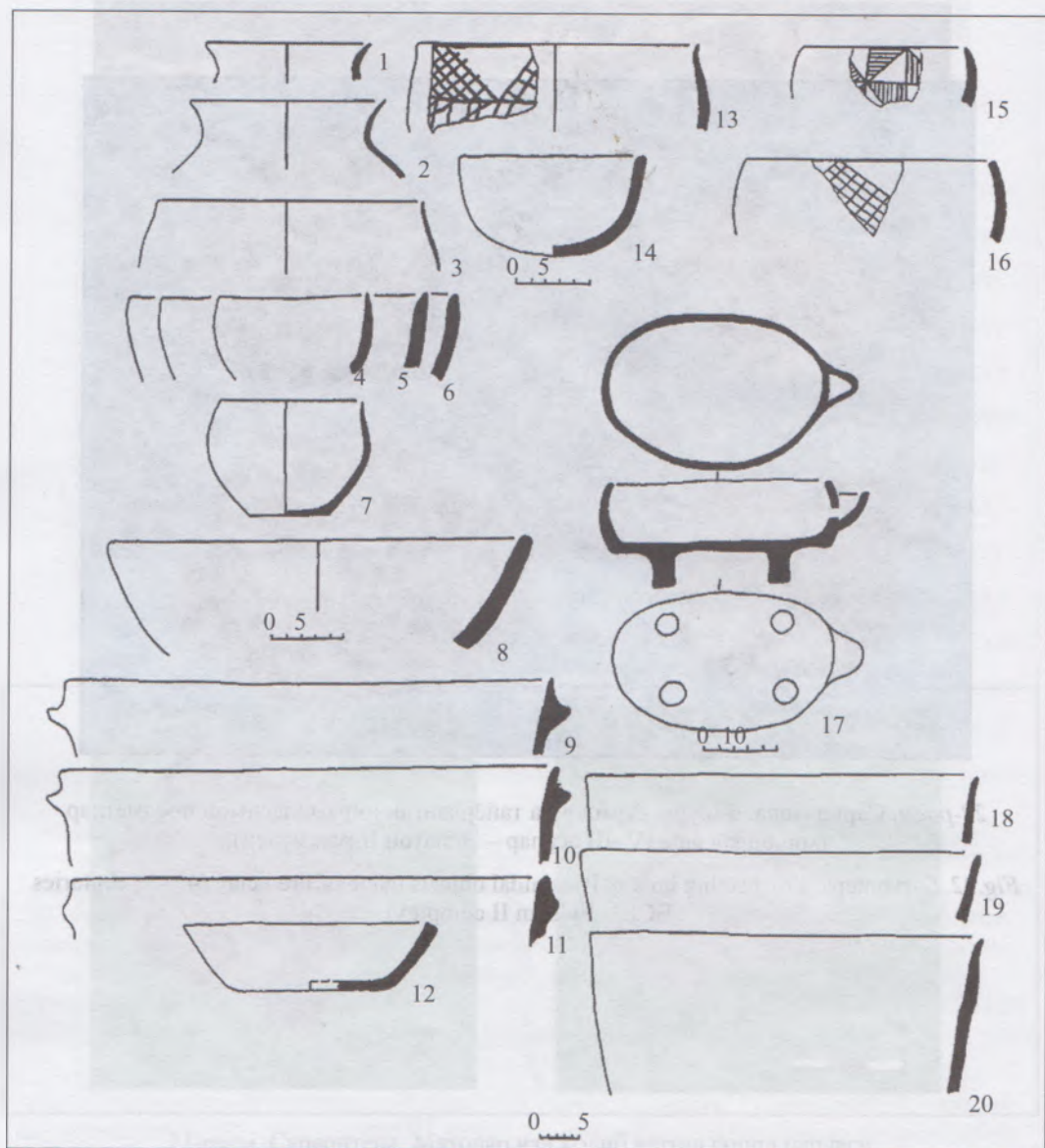
21-расм. Сарвонтепа. Матодар изи қолиб кетган сопол парчаси
(милоддан авв. VI–V асрлар – Эйлтон I мажмуаси).

Fig.21. Sarvontepa. Pottery with imprints of textiles (6th–5th centuries BCE – Eylatan I complex).

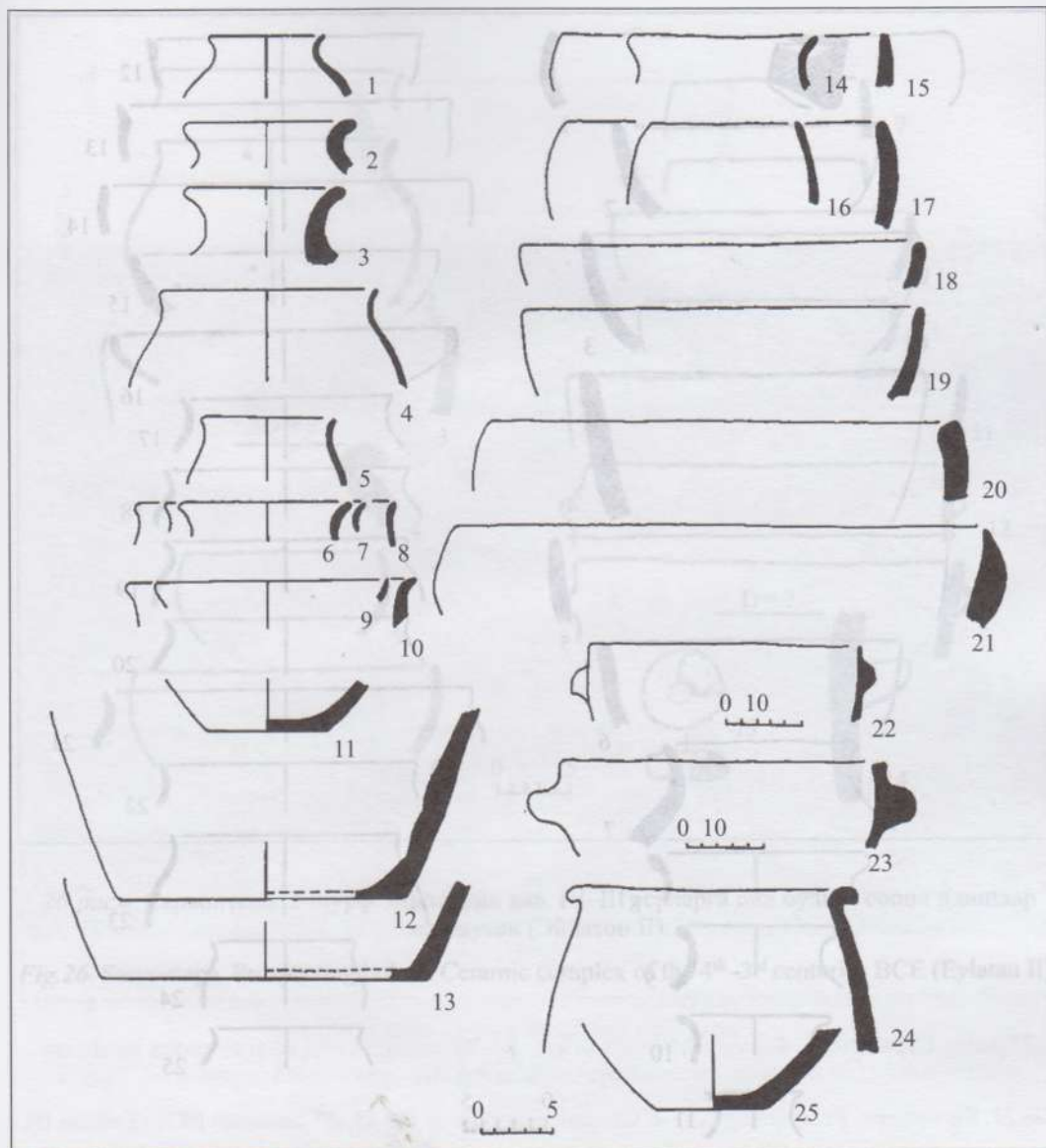
22-расм. Сарвонтепа. 6-шурф. Хумдонда тайёрланган пирамидасимон предметлар
(милоддан авв. IV–III асрлар – Эйлатон II мажмуаси).

Fig.22. Sarvontepa. Prospecting hole 6. Pyramidal objects made of fired clay (4th -3rd centuries
BCE – Eylatan II complex).

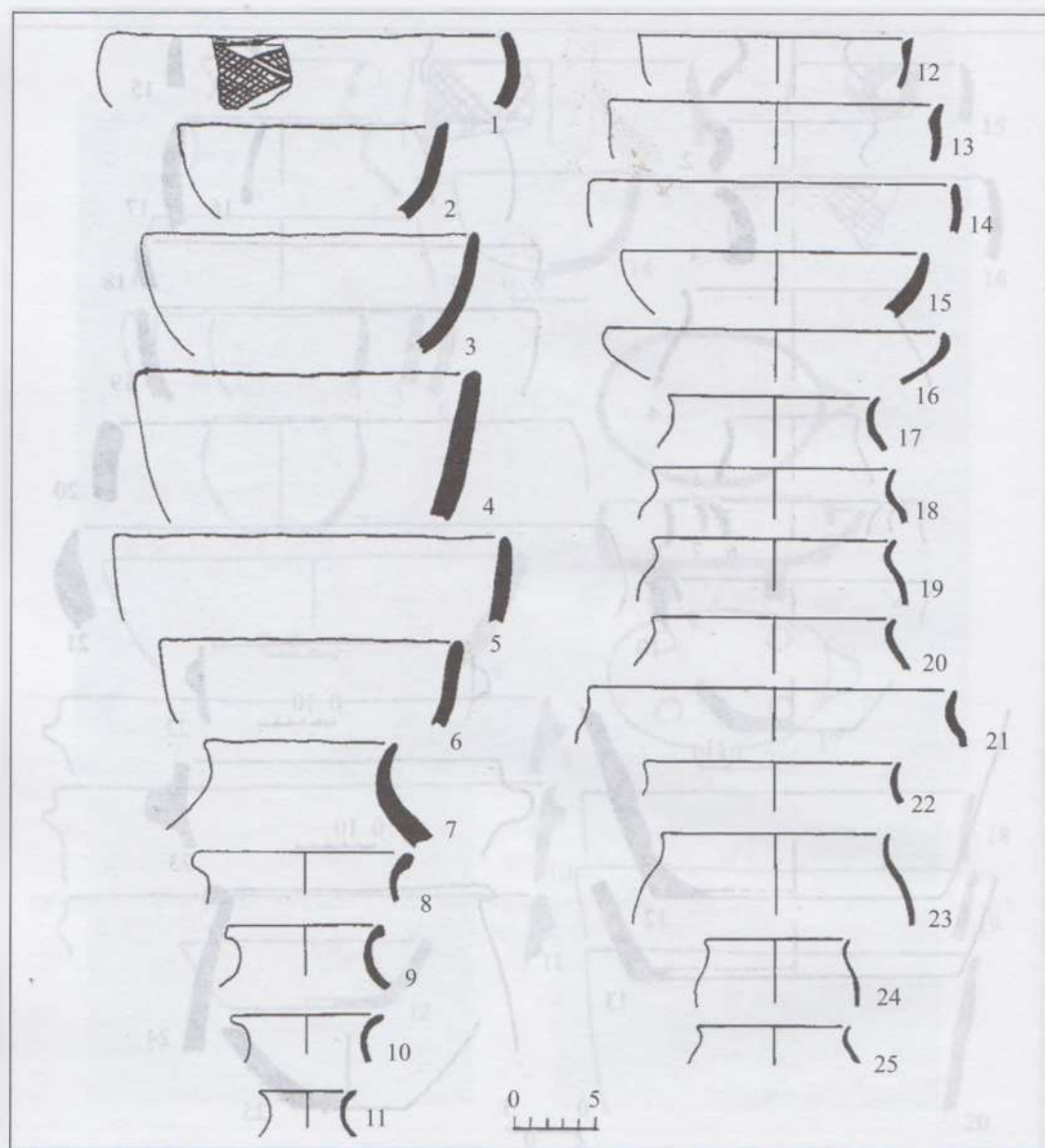
23-расм. Сарвонтепа. 1-шурф. Милoddан авв. VI-V асрларга онд бўлган сопол идишлар мажмуаси (Эйлтон I).

Fig.23. Sarvontepa. Prospecting hole 1. Ceramic complex of the 6th -5th centuries BCE (Eylatan I).

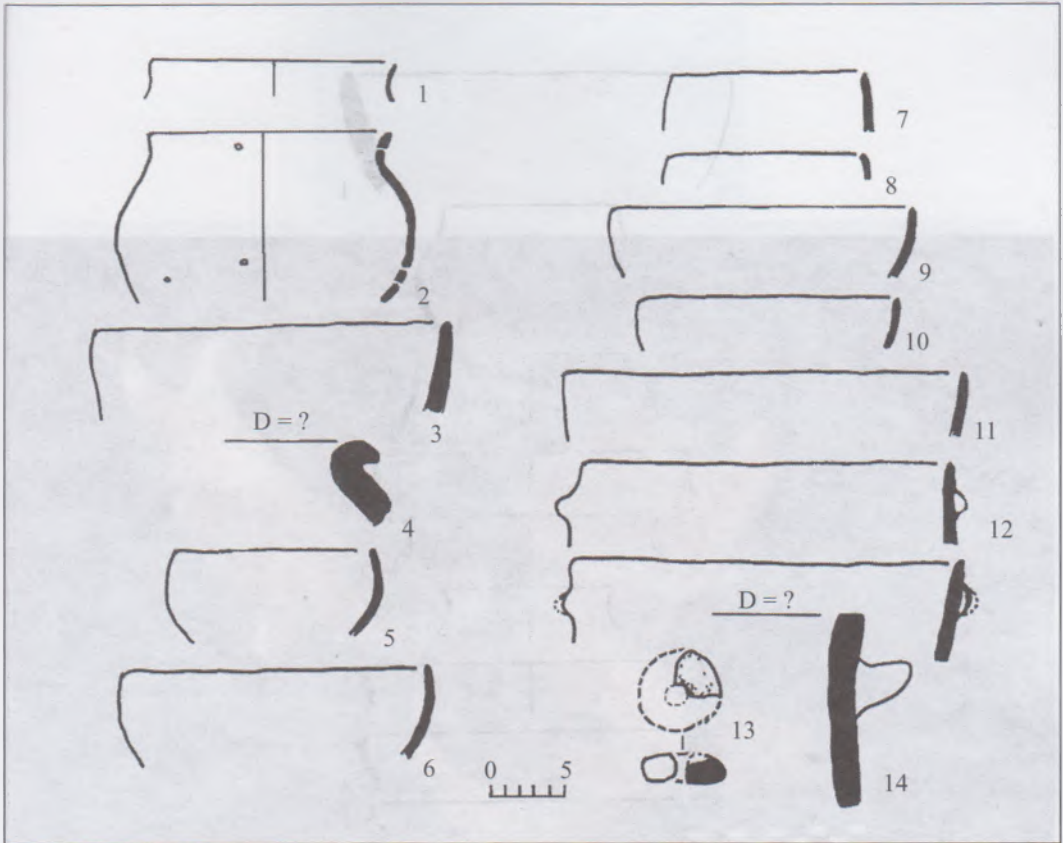
24-расм. Сарвонтепа. 1-шурф. Милoddан авв. IV–III асрларга оид бўлган сопол идишлар мажмуаси (Эйлaтoн II).

Fig.24. Sarvontepa. Prospecting hole 1. Ceramic complex of the 4th -3rd centuries BCE (Eylatan II).

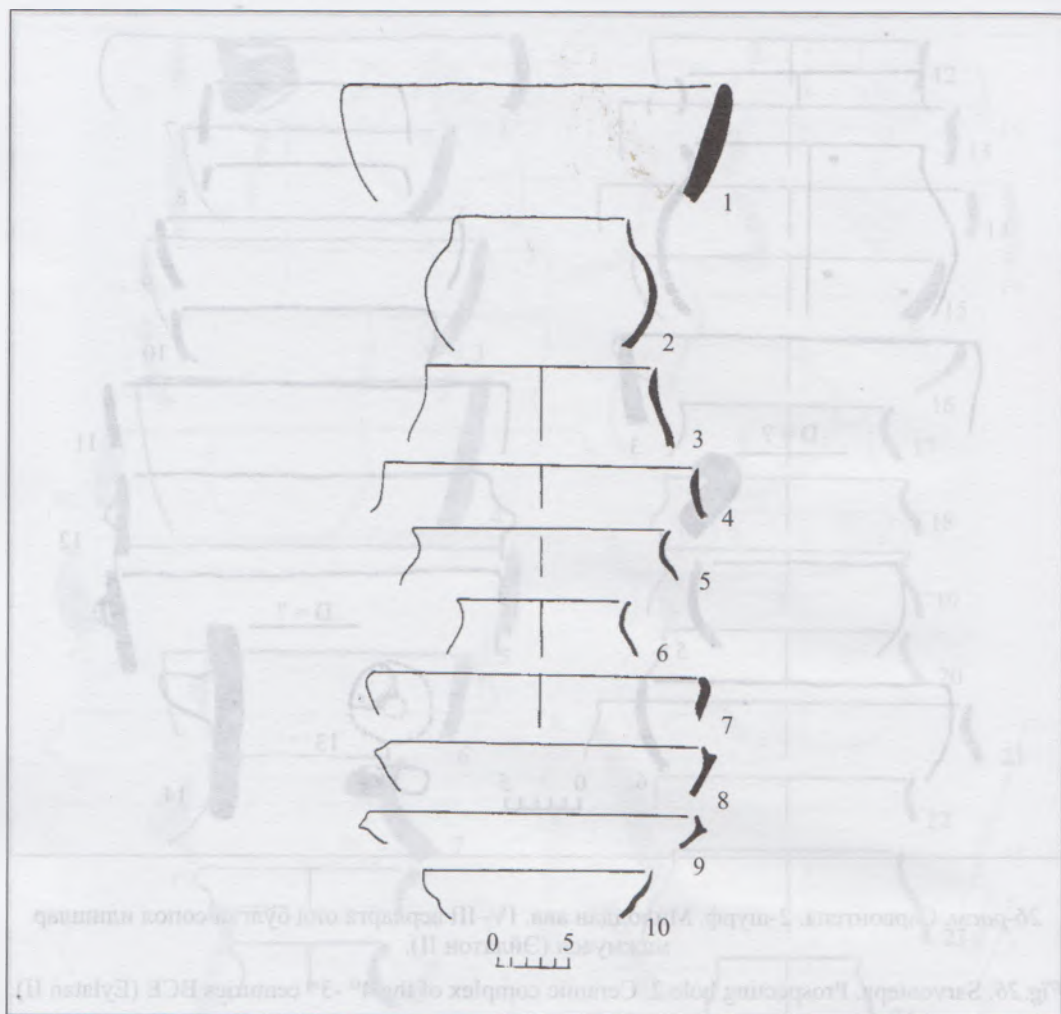
25-расм. Сарвонпета. 2-шурф. Милоддан авв. IV–III асрларга оид бўлган сопол идишлар мажмуаси (Эйлтон II).

Fig.25. Sarvontepa. Prospecting hole 2. Ceramic complex of the 4th -3rd centuries BCE (Eylatan II).

26-расм. Сарвонтепа. 2-шурф. Милоддан авв. IV–III асрларга оид бўлган сопол идишлар мажмуаси (Эйлатон II).

Fig.26. Sarvontepa. Prospecting hole 2. Ceramic complex of the 4th -3rd centuries BCE (Eylatan II).

27-расм. Сарвонтепа. 4-шурф. Милоддан авв. IV-III асрларга оид бўлган сопол идишлар мажмуаси (Эйлатон II).

Fig.27. Sarvontepa. Prospecting hole 4. Ceramic complex of the 4th -3rd centuries BCE (Eylatan II).

28-расм. Сарвонтепа. I-шурф. Эйлатон маданиятига оид қўлда тайёрланган ва бўёк билан гул солинган сопол буюмлар (Эйлатон I).

Fig.28. Sarvontepa. Prospecting hole 1. Handmade and painted ceramics of Eylatan culture (Eylatan I).

28a-расм. Андижон сув омбори худудидан тасодифан топилган кўза.
Милоддан аввалги IV–III асрлар.

Fig.28a. Andijan water reservoir. Handmade painted ceramics.
Accidental find. 4th-3th centuries BCE.

28б-расм. Андижон сув омбори худудидан тасодифан топилган сопол идиш.
Милоддан аввалги IV–III асрлар.

Fig.28б. Andijan water reservoir. Handmade painted ceramic.
Accidental find. 4th-3th centuries BCE.

29-расм. Сарвонтепа. 1-шурф. Куйи қатламлардаги қўлда тайёрланган нақшли сопол парчаси. Милоддан авв. VI-V асрлар (Эйлатон I).

Fig.29. Sarvontepa. Prospecting hole 1. Handmade painted ceramics from the lower layers. 6th -5th centuries BCE (Eylatan 1).

29a-расм. Қўлда ёлма усулда тайёрланган гулли сопол идиш.
Ниёзботир кўхна мазори. Милoddан аввалги IV–III асрлар.

Fig. 29a. Handmade painted ceramic from burial ground Nijazbatyr. 4th–3th centuries BCE.

29б-расм. Ёлма усулда қўлда ясалган гулдор сопол идиш. Файраттепа.
Милoddан аввалги III–II асрлар.

Fig. 29b. Handmade painted ceramic. Gayrattepa. 3th–2th centuries BCE.

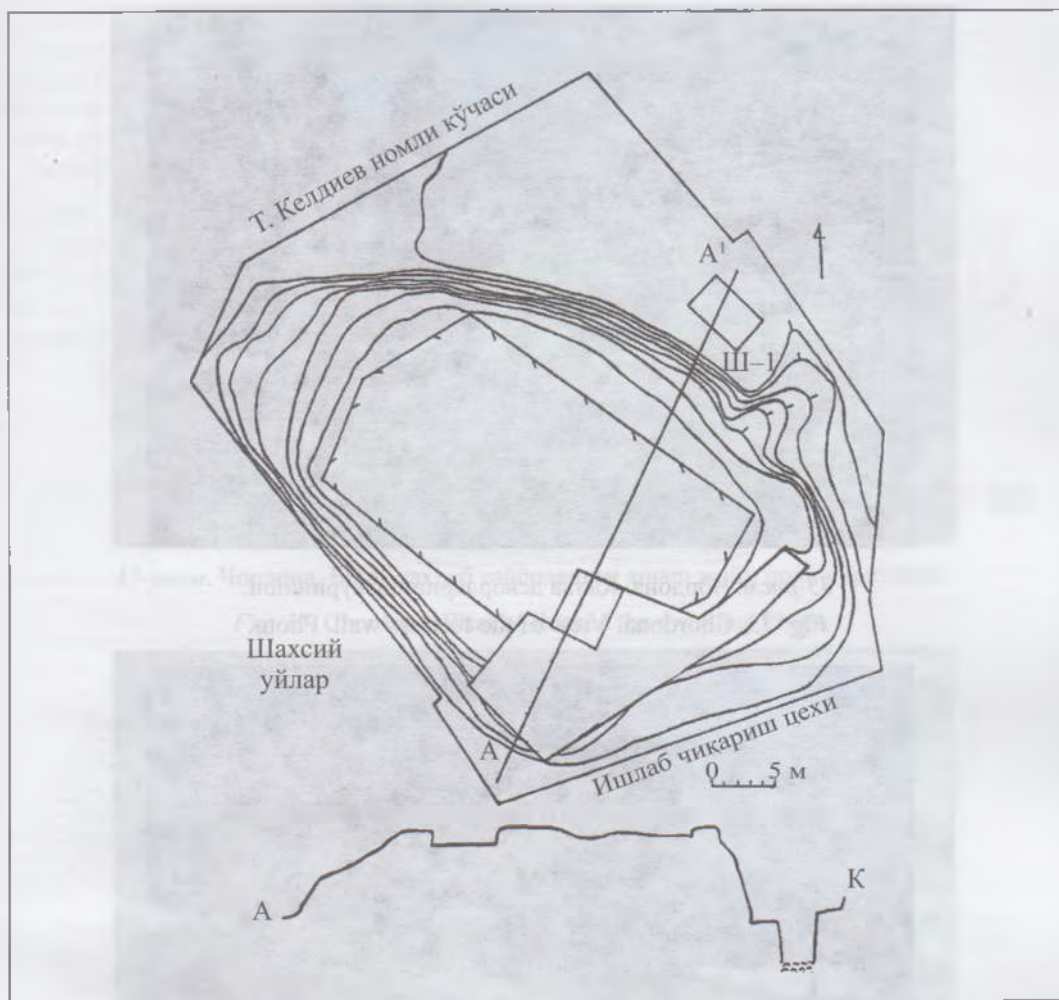
30-расм. Сарвонтепа. 1-шурф. Кулолчилик чархида тайёрланган идиш. Милоддан авв. IV–III асрлар (Эйлатон II).

Fig. 30. Sarvontepa. Prospecting hole 1. Wheel-made vessel. 4th–3rd centuries BCE. (Eylatan II).

31-расм. Сарвонтепа. 6-щурф. Қуйи катламлардан олинган гувала намунаси (Эйлатон I).

Fig.31. Sarvontepa. Prospecting hole 6. *Guvalyak* from the lower layers (Eylatan I).

32-расм. Чордона. Режа ва меъморий кесими.

Fig. 32. Chordona. Plan and architectural sectional view.

33-расм. Чордона. Қалъа деворларининг кўриниши.

Fig. 33. Chordona. View of the fortress wall. Photo.

34-расм. Чордона. VII–VIII асрларга оид қурилиш қолдиқларининг умумий кўриниши.

Fig. 34. Chordona. General view of the construction remains from the 7th–8th centuries. Photo.

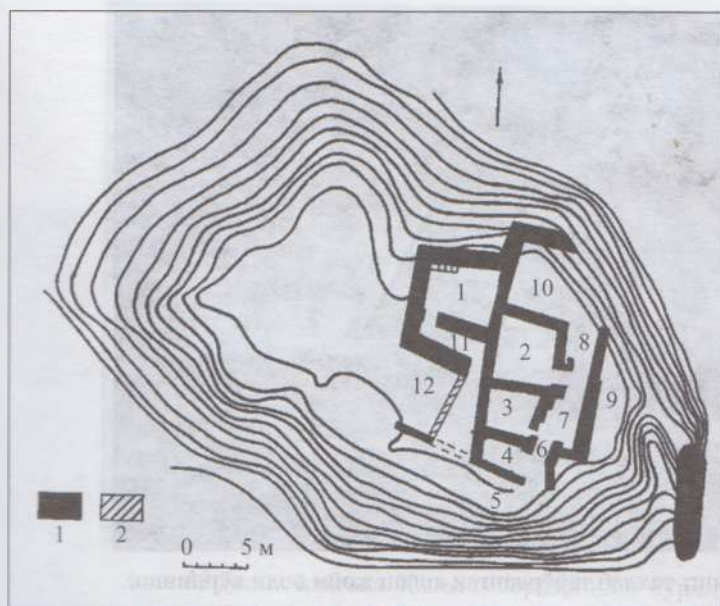
35-расм. Чордона. Гишт тахлаб тайёрланган яшаш жойи поли кўриниши.

Fig. 35. Chordona. Bricked floor in the dwelling. Photo.

36-расм. Чордона. Илк ўрта асрлар давридаги тураржой деворининг кўриниши.

Fig. 36. Chordona. Wall of the early medieval dwelling.

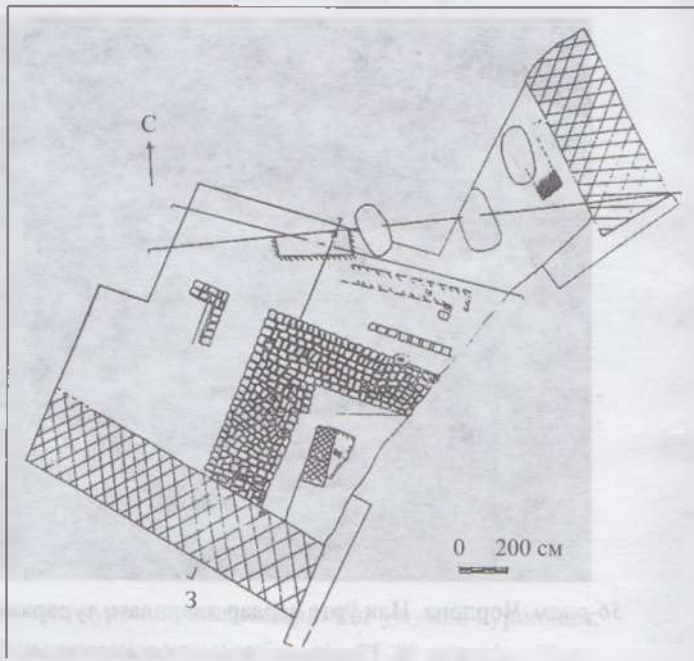

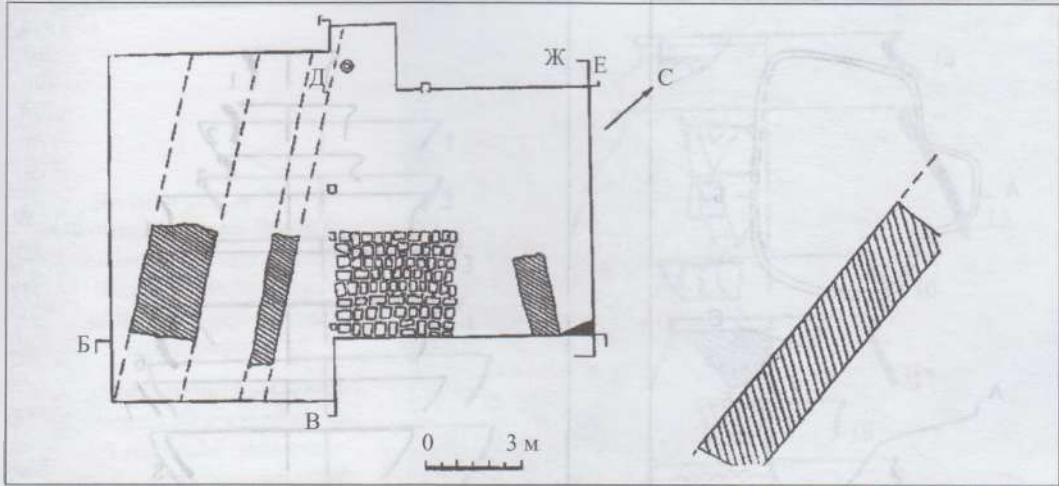
37-расм. Чордона. Илк ўрта асрларга оид хоналарнинг режаси: 1– VII–VIII асрларга оид девор; 2 – иккинчи даврга (VIII аср) оид девор (Б. Абдулгазиева бўйича).

Fig. 37. Chordona. Plan of early medieval rooms: 1– Early medieval wall (7th–8th centuries); 2– wall of the second (8th century) period (by B. Abdulgazieva).

38-расм. Чордона. 2001–2002 йиллардаги археологик казишмаларда очилган қурилиш қолдиқлари режаси.

Fig. 38. Chordona. Plan of excavation sites in 2001–2002.

39-расм. Чордона. 2-казишма. Режа.

Fig.39. Chordona. Excavation site 2. Plan.

40-расм. Чордона. Шимоли-ғарб – жануби-шарқ бўйича кесим: 1 – III горизонт поли; 2 – поллар ўртасидаги оралик қатма; 3 – IV горизонт поли; 4 – пахса девор; 5 – ғишт билан тикланган платформа (тагкурси); 6 – илк платформа; 6а-платформа остидаги тенглаштирувчи қатлам; 6б-6в – платформанинг давоми (6 – қатлам) ғишт териш ва пахса қўйиш билан бирга аралаш тикланган; 7-8 – кул қатламлари; 9 – оч жигарранг қатлам; 10 – мудофаа девори; 11 – кейинги давр девори; 12 – девор ва платформа ўртасидаги оралик қатлам; 13 – V қурилиш горизонти поли; 14 – казиш ишлари чети.

Fig.40. Chordona. Section from NW to SE: 1 – floor of horizon III; 2 – infill between floors; 3 – floor of horizon IV; 4 – wall made of pakhsa; 5 – bricked platform; 6 – early platform; 6a – leveling layer under the platform; 6b-6c – platform extension (layer 6) with the combined brickwork and pakhsa; 7-8 – ashy interlayer; 9 – light-brown layers; 10 – defensive wall; 11 – wall of the later period; 12 – infill between the wall and platform; 13 – floor of horizon V; 14 – edge of excavation site.

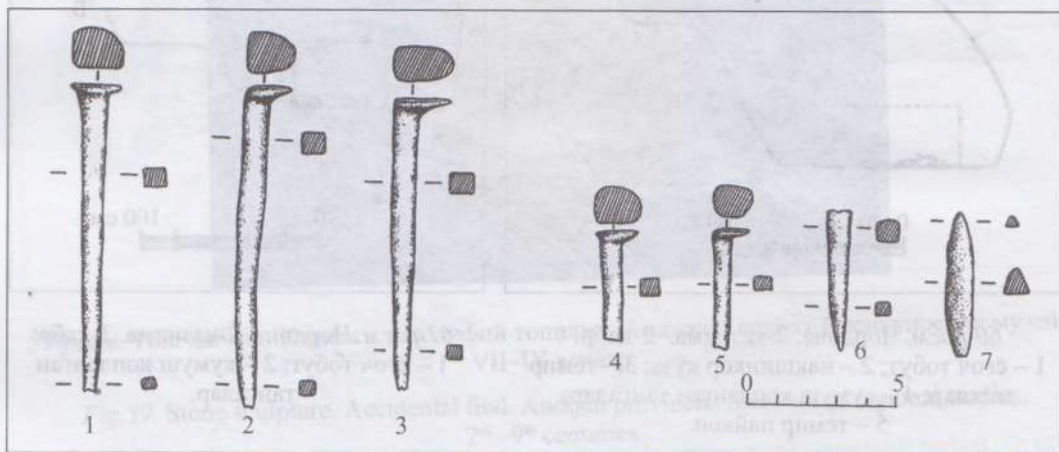
59-расм. Тош хайкал. Қадимги тасодифий топилма. Андижон вилоят ўлкашунослик музейи.
VII-IX асрлар.

Fig. 59. Stone sculpture. Accidental find. Andijan provincial museum of regional studies.
7th -9th centuries.

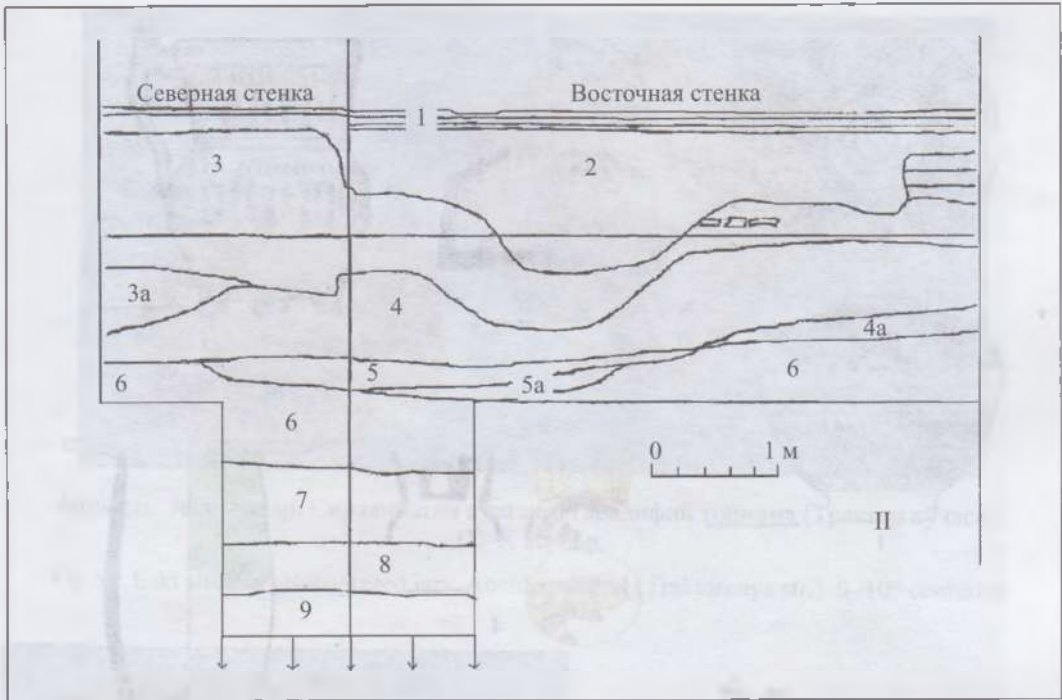
62-расм. Чордона. 2-қабрдан олинган гулли кўза. XIII–XIV асрлар.

Fig.62. Chordona. Painted jar from the burial 2. 13th–14th centuries.

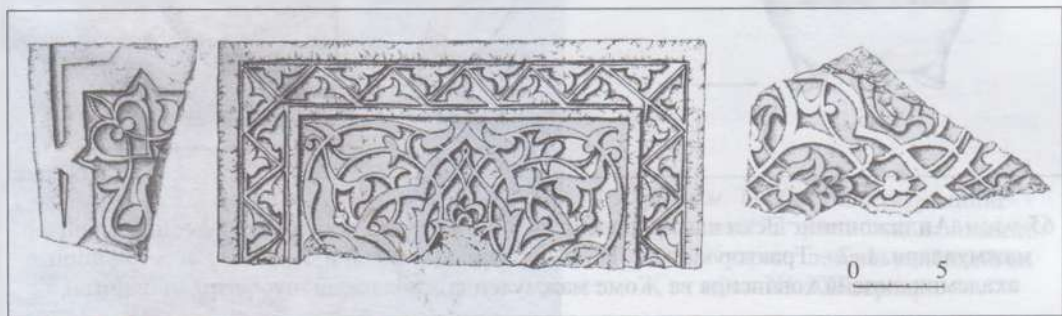
63-расм. Чордона. Юқори қатламлар. Ёғоч тобутдан олинган темир михлар (2-қабр). XIII–XIV асрлар.

Fig.63. Chordona. Upper layers. Iron nails from the wooden coffin (Burial 2). 13th–14th centuries.

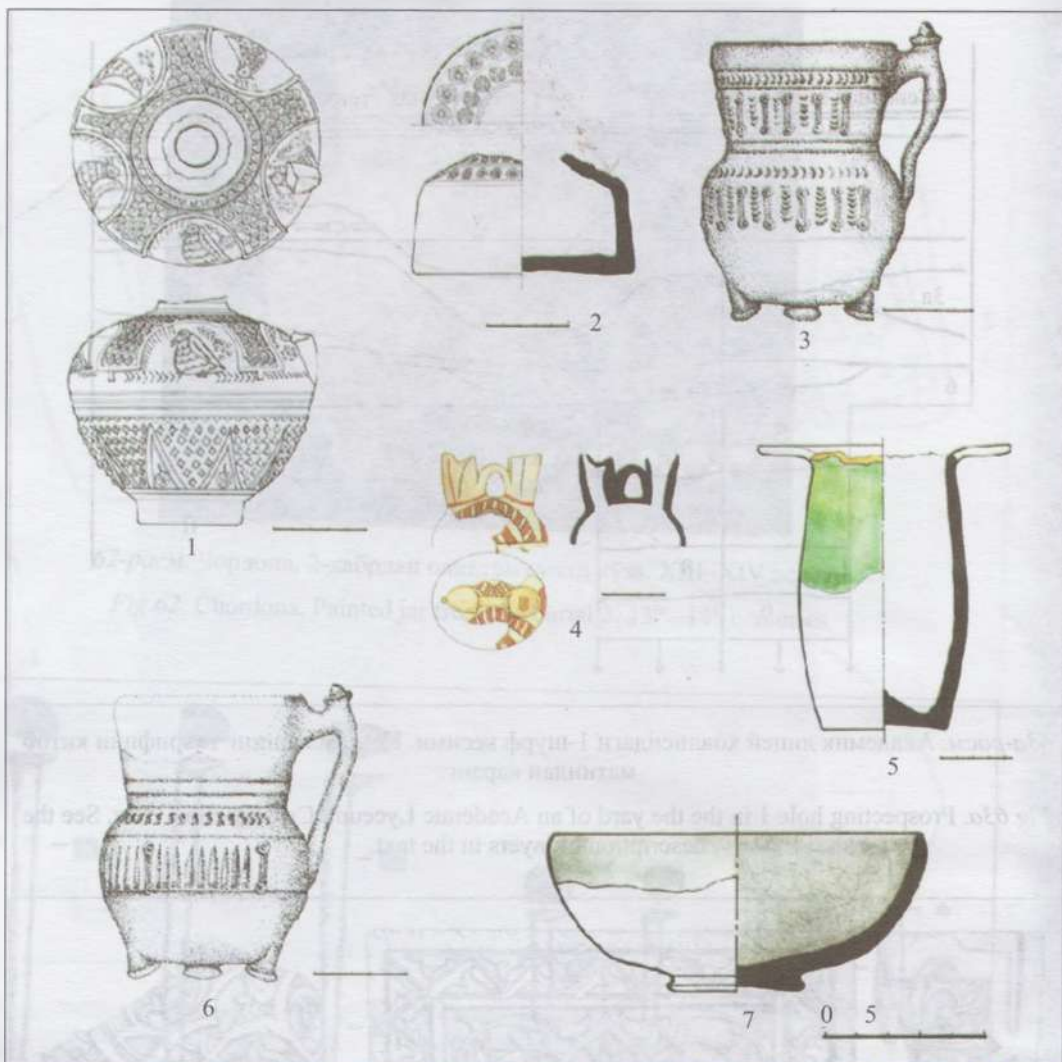
63a-расм. Академик лицей ховлисидаги 1-шурф кесими. Қатламларнинг таърифини китоб матнидан қаранг.

Fig.63a. Prospecting hole 1 in the the yard of an Academic Lyceum. Cross section view. See the description of layers in the text.

64-расм. Сарвонтепа. Юкори қатламлар. Ўйма нақшли меъморчилик безаги бўлаги.

Fig.64. Sarvontepa. Upper layers. Carved architectural millwork.

65-расм. Андижоннинг Эски шаҳар қисмидан топилган ўрта асарларга оид сопол идишлар мажмуалари. 1–2 – Трактор кўчаси (IX–X асрлар); қолганлари Тиббиёт институтининг академик лицейи ховлисида ва Жоме мажмуасида жойлашган шурфлардан олинган.

Fig.65. Medieval ceramic complexes from the old part of Andijan city. 1–2 – Traktornaya str. (9–10th centuries); the rest objects obtained from prospecting holes in the the yard of Academic Lyceum of Medical Institute and from Djami complex.

66-расм. Эски шаҳар. Сирланмаган кўзалар. Тасодифий топилма (Трактор кўчаси). IX–X асрлар.

Fig.66. Eski shakhar. Non-glazed jars. Accidental find (Traktornaya str.). 9–10th centuries.

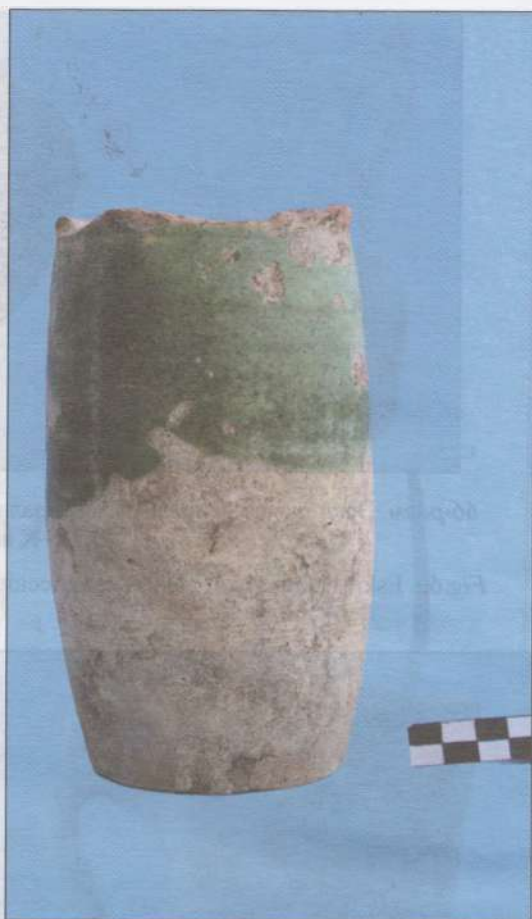
67-расм. Тиббиёт институтининг академик лицейи ҳовлисида жойлашган 1-шурф. Кулранг лойдан тайёрланган кўза. XI–XII асрлар.

Fig.67. Prospecting hole 1 in the the yard of Academic Lyceum of Medical Institute. Grey clay jar. 11th–12th centuries.

68-расм. Тиббиёт институтининг академик лицейи ҳовлисида жойлашган 1-шурф. Мурғоби. XII–XIII асрлар.

Fig.68. Prospecting hole 1 in the the yard of Academic Lyceum of Medical Institute. Water vessel – *murgobi*. 12th –13th centuries.

69-расм. Тиббиёт институтининг академик лицейи ҳовлисида жойлашган 1-шурфдан олинган ясси асосга эга бўлган тувак (5-катлам) (XII–XIII асрлар).

Fig.69. *Tuvak* with a flat base from Prospecting hole 1 (layer 5) in the the yard of Academic Lyceum of Medical Institute. 12–13th centuries.

70-расм. Тиббиёт институтининг академик лицейи ховлисида жойлашган 1-шурф. Сепоя (1), хумдон учун сопол «мих» (қозик) (2-4) ва сопол плита (5). XII-XIII асрлар.

Fig.70. Prospecting hole 1 in the yard of Academic Lyceum of Medical Institute. A stand-sipay(1), pins (2-4) and ceramic tile(5). 12-13th centuries.

71-расм. Жомеъ масжид ва мадрасасининг ҳовлисидаги шурф. Сув куйишга мўлжалланган сирланган коса. XIII–XIV асрлар.

Fig.71. Prospecting hole 1 in the yard of mosque and madrasah of Djami. Glazed bowl. 13th–14th centuries.

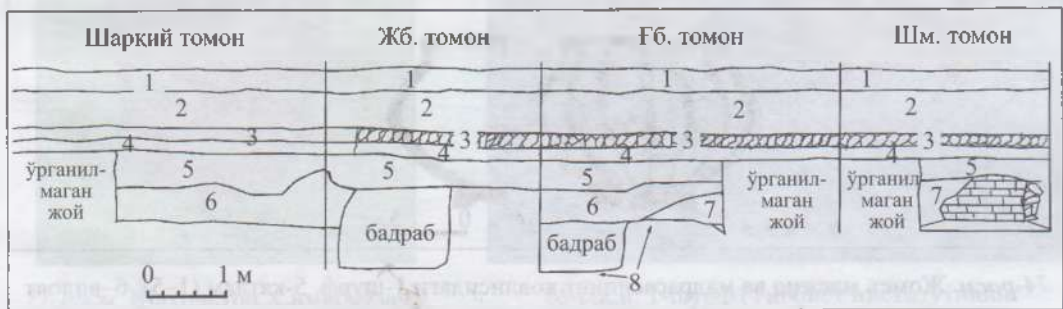
72-расм. 1-шурфдан олинган сопол идишлар мажмуаси (Тиббиёт институтининг академик лицейи). XI–XIII асрлар.

Fig.72. Ceramic complex from Prospecting hole 1 (Academic Lyceum of Medical Institute).

73-расм. Тиббиёт институтининг академик лицейи ҳовлисидаги 1-шурф. Шиша буюмларнинг парчалари (5-қатлам). XII–XIII асрлар.

Fig.73. Prospecting hole 1 in the yard of Academic Lyceum of Medical Institute. Fragmented glass articles (layer 5). 12th–13th centuries.

73а-расм. Жомеъ масжид ва мадрасасининг ҳовлисидаги 1-шурф. Кесим профили. Қатламларнинг тавсифини китоб матнидан қаранг.

Fig.73a. Prospecting hole 1 in the yard of mosque and madrasah of Djami. Profile of section. See description of layers in the text.

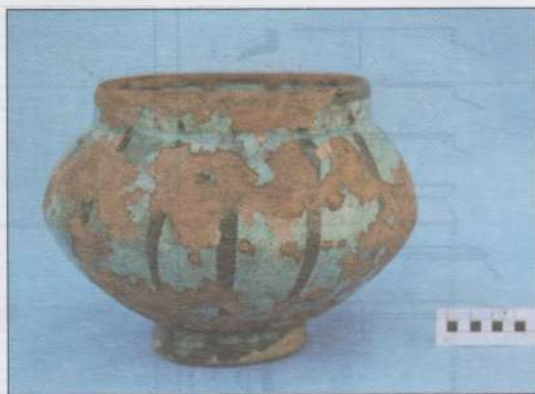
74-расм. Жомеъ масжид ва мадрасасининг ховлисидаги 1-шурф. 5-катлам (1-5); 6-вилоят травматология шифохонаси яқинидан аниқланган тасодифий сопол идиш («Болалар кишлоғи») биноси қурилиш ишлари давомида топилган). XIII-XIV асрлар.

Fig.74. Prospecting hole 1 in the yard of mosque and madrasah of Djami. 1-5 – from layer; 6 – accidental find from the rabad territory located in Provincial Accident Hospital (while digging the ditch for foundation of the Centre «Detskoe selo»). 13-14th centuries.

75-расм. Жомеъ масжиди ва мадрасасининг ховлисидаги 1-шурф. Ҳаво ранг сир ва оқ ангобга эга бўлган коса. XIII–XIV асрлар.

Fig. 75. Prospecting hole 1 in the yard of mosque and madrasah of Djami. A bowl glazed in blue and slipped in white. 13–14th centuries.

76-расм. Рабод. Хурмача. Тасодифий топилма. XIII–XIV асрлар.

Fig. 76. Rabad. Earthenware pot (*khurmancha*). Accidental find. 13th–14th centuries.

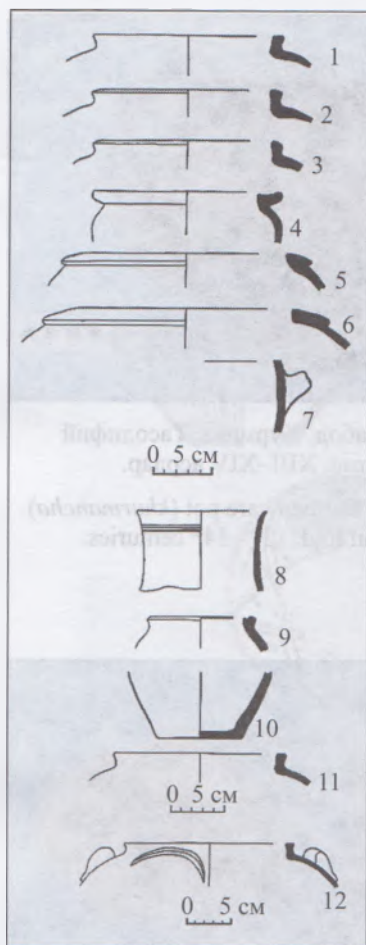
77-расм. Шахристон. Симобкўзача/сфероконус. Тасодифий топилма (Олтинкўл кўчаси). XIII–XIV асрлар.

Fig. 77. Shakhristan. Spherical-conical vessel. Accidental find (Altynkulskaaya str.). 12th–13th centuries.

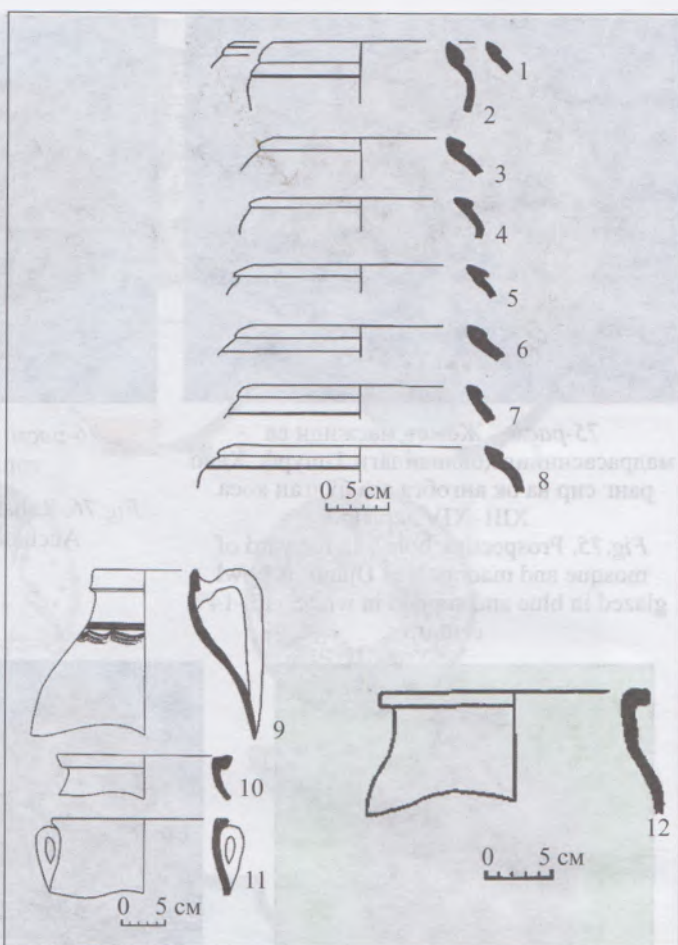
78-расм. 1-шурф (Тиббиёт институтининг академик лицейи). Симобкўзачалар/сфероконуслар. XII–XIII асрлар.

Fig. 78. Prospecting hole 1 in the yard of Academic Lyceum of Medical Institute. Spherical-conical vessels. 12th–13th centuries.

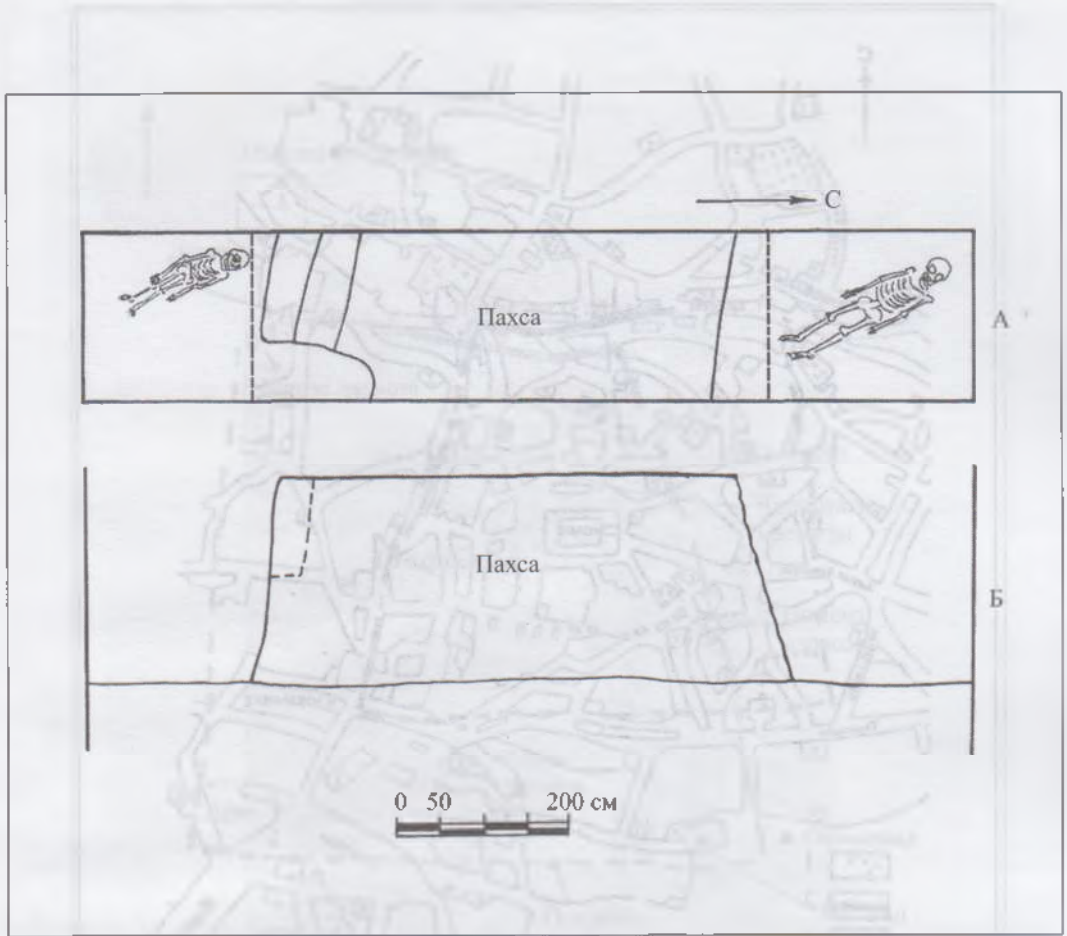
79-расм. Тиббиёт институтининг академик лицейи ҳовлисидаги 1-шурф. 5-қатлам (1-7) ва 7-қатламлардан (8-11) олинган материаллар. XII-XIII асрлар.

Fig.79. Prospecting hole 1 in the yard of Academic Lyceum of Medical Institute. Materials from layer 5 (1-7) and layer 7 (8-11). 12th-13th centuries.

80-расм. Жомеъ масжиди ва мадрасасининг ҳовлисидаги 1-шурф. 5-қатлам (1-8, 11) ва 7-қатламлардан (9-10) олинган материаллар. XIII-XIV асрлар. 12 – рабоддан (Бобо Сааддин ёки Бува Сааддин қабристон).

Fig.80. Prospecting hole 1 in the yard of mosque and madrasah of Djami. Materials from layer 5 (1-8, 11) and layer 7 (9-10). 13th-14th centuries. 12 – rabad (Bobo Saaddin or Buva Saaddin).

81-расм. Арк. Жанубий мудофаа деворида казишмалар (2002 йил). (Ташкилот кўчаси, 41-уй ва Арк ичи кўчаси 42-уй оралигида). А – режа: 1-2-муслмонча қабрлар; Б – кесими.

Fig.81. Ark. Southern defensive wall. Clearing of wall on the site between Tashkilot 41 and Ark-ichi 42 str. A – plan: 1-2 – burials; B – cross section view.

82-расм. 1947 йили А. К. Писарчик томонидан тузилган ўрта асрлардаги Андижоннинг режаси: 1 – қабристон; 2 – мудофаа деворларининг қолдиқлари; 3 – шаҳристон девори; 4 – арк; 5 – масжидлар.

Fig.82. Plan of medieval Andijan drawn by A. K. Pisarchik in 1947: 1 –graveyard; 2 – remains of defensive walls; 3 – wall of shakhristan; 4 – ark; 5 – mosques.

83-расм. Андижон. Темурийлар ва ундан кейинги даврга оид архитектура ёдгорликлари туширилган режа.

Fig.83. Andijan. Period of Timur and Timurids. Plan with insertion of later architectural constructions.

84-расм. 3. М. Бобур давридаги Намозгоҳ масжиди(?) пойустуни.

Fig.84. Column base of Namazgakh mosque (?) from Babur's period.

85-расм. Чордона. Юқори катламлар. Ўрта асрлар даври қабри. Тангалар: 1 – Чигатойлар сулоласига мансуб кумуш дирхам (2-қабр. XIV аср охири); 2 – Чигатойлар сулоласига мансуб кумуш дирхам (2-қабр. XIV аср охири); 3 – Чигатойлар сулоласига мансуб кумуш дирхам (3-қабр. XIV аср охири). Тиббиёт институтининг академик лицейи ховлисидаги шурф; 4 – Қорахонийлар сулоласига мансуб кумуш дирхам. Иброҳим б., Хусайн. [Самарқанд, 577–580/1174–1185].

Fig.85. Chordona. Upper layers. Medieval burials. Coins: 1 – silver dirham of Chagataid dynasty (burial 2, late 14th century); 2-silver dirham of Chagataid dynasty (burial 2, late 14th century); 3-silver dirham of Chagataid dynasty (burial 3, late 14th century). Prospecting hole in the yard of Academic Lyceum of Medical Institute: 4 – silver dirham of Karakhanid dynasty. Ibrahim b. Husain [Samarkand, 577–580/1174–1185].

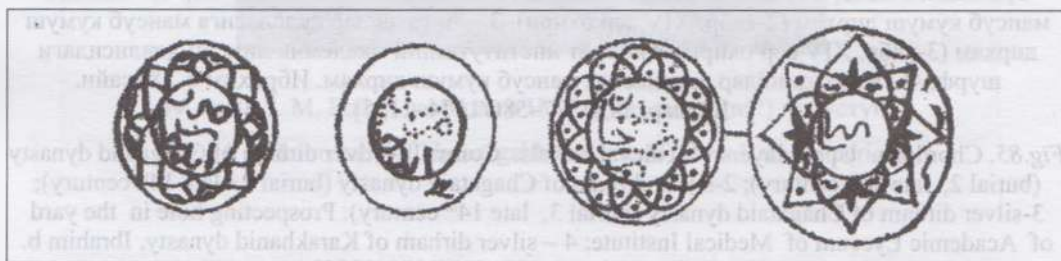
86-расм. Кумуш дирхам. Чигатойлар. Андиган, XIII аср охири.
(Andigan type, 22 mm, 2,0 g – Mongolians Coins.com).

Fig.86. Silver dirham. Chagataid dynasty. Andigan, Late 13th century.
(Andigan type, 22 mm, 2.0 g-Mongolian Coins.com).

87-расм. Кумуш дирхам. Чигатойлар. Андиган, XIII аср охири (Е. А. Давидович бўйича).

Fig.87. Silver dirham. Chagataids. Andigan, late 13th century (according to E. A. Davidovich).

88-расм. Мис фулуслар. Андиган. XV– XVI аср бошлари.

Fig.88. Copper fulus. Andigan. 15th – early 16th centuries.

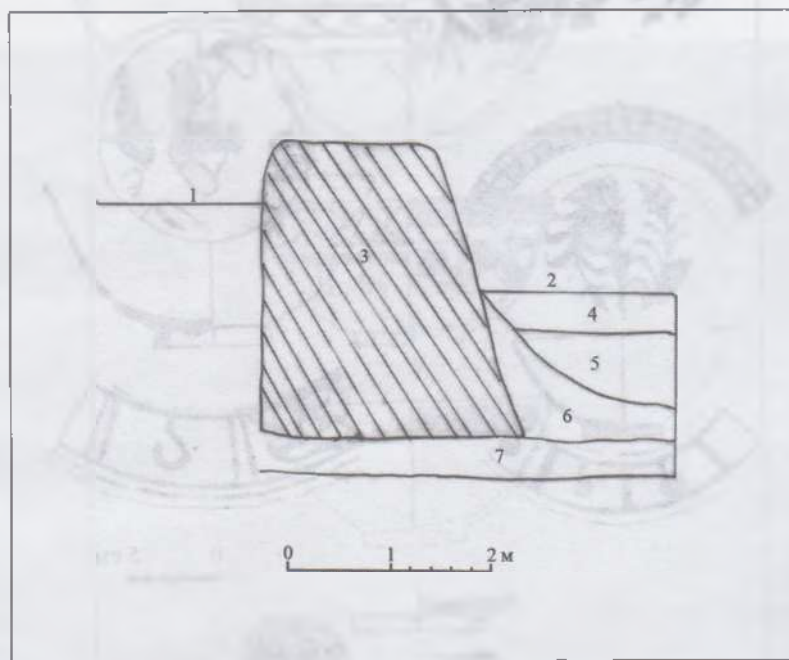
89-расм. Андижоннинг режа-схемаси (Зияев бўйича). XIX аср бошлари. А – арк, Б – бозор.
1 – Чордона; 2 – Сарвонтепа; 3 – Қўштепа I; 4 – Қўштепа II; 5 – Култепа;
6 – Ялангочкўрган; 7 – Эски кўрган; 8 – Қоракўрган.

Fig. 89. Schematic plan of Andijan (according to Ziyayev). Early 19th century. A – ark, B – market.
1 – Chordona; 2 – Sarvontepa; 3 – Koshtepa I; 4 – Koshtepa II; 5 – Kultepa; 6 – Yalangach-
kurgan; 7 – Eski kurgan; 8 – Karakurgan.

90-расм. Андижон. Андижонсойдан чикарилган магистрал ариқлар.
XIX аср охири. А – ўрда; Б – бозор; В – Култeпа.

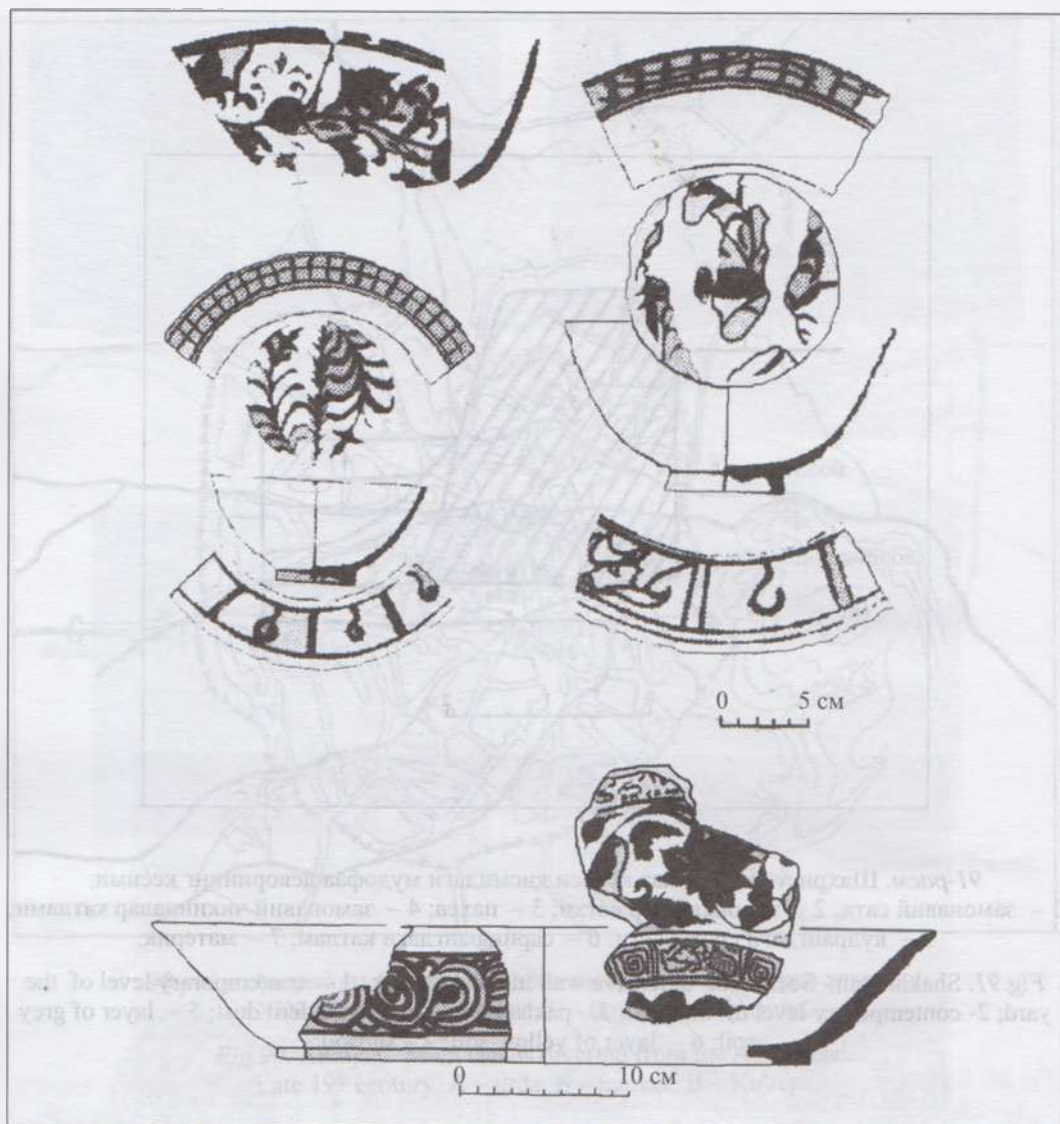
Fig.90. Andijan. Main canals diverted from the Andijansai.
Late 19th century. A – urda; Б – market; В – Kultepa.

91-расм. Шахристон. Ҳақиқат кўчаси қисмидаги мудофаа деворининг кесими:

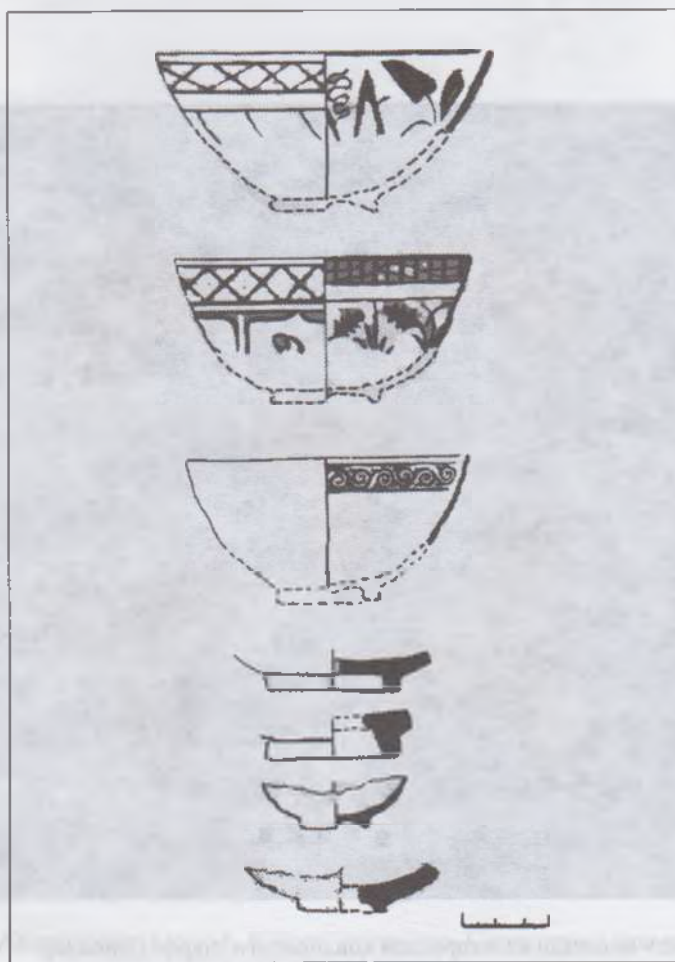
- 1 – замонавий сатҳ; 2 – замонавий ер сатҳи; 3 – пахса; 4 – замонавий чикиндлар қатлами;
5 – кулрангдаги ер қатлами; 6 – сарик рангдаги қатлам; 7 – материк.

Fig.91. Shakhristan. Section of defensive wall in Khakikat str.: 1 – contemporary level of the yard; 2- contemporary level of the yard; 3 – pakhsa; 4 – layer of modern dust; 5 – layer of grey soil; 6 – layer of yellow soil; 7 – subsoil.

92-расм. Шахристон. Мадраса ховлисидаги шурф. XV–XVI асрларга оид сопол буюмлар мажмуаси (Б. Абдулгазиева бўйича).

Fig.92. Shakhristan. Prospecting hole in the yard of madrasah. Ceramic complex of the 15th –16th centuries (according to B. Abdulgazieva).

93-расм. Шахристон. Мадраса ховлисидаги шурф. XV–XVI асрларга оид сопол буюмлар мажмуаси (Б. Абдулгазиева буйича).

Fig.93. Shakhristan. Prospecting hole in the yard of madrasah. Ceramic complex of the 15th–16th centuries (according to B. Abdulgazieva).

94-расм. Жомеъ масжиди ва мадрасаси ховлисидаги шурф. Сепоялар. XV–XVI асрлар.

Fig.94. Prospecting hole 1 in the yard of mosque and madrasah of Djami. stand-sipai. 15th–16th centuries.

95-расм. Сарвонтепа. 1-шурф. Юқори катламлар. Сирланган идиш парчаси.
XVII–XVIII асрлар.

Fig.95. Sarvontepa. Prospecting hole 1. Upper layers. Glazed dish. 17th–18th centuries.

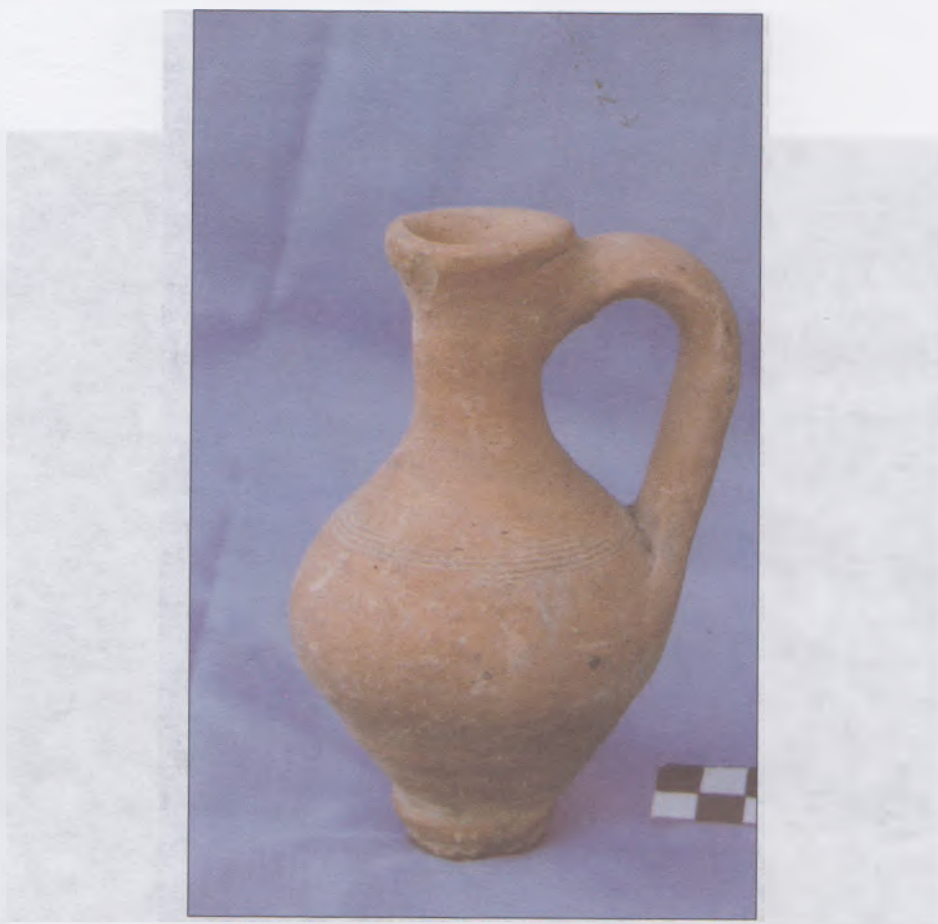
96-расм. Эски шаҳар. «Тасвирий ойина» корхонаси ховлисидаги 1-шурф.
Чилим сархонаси. XVII–XVIII асрлар.

Fig.96. Eski shakhar. Prospecting hole 1 in the yard of the «Tasviriy oyina» enterprise.
Ceramic object. 17th –18th centuries.

97-расм. Эски шаҳар. Чилим сархонаси. XVII–XVIII асрлар
(Ўзбекистон кўчасидаги янги тураржой бинолари қурилиш ҳандаги).

Fig. 97. Eski shakhar. Ceramic object. 17th–18th centuries
(ditch for foundation of a house in Uzbekistanskaya str.).

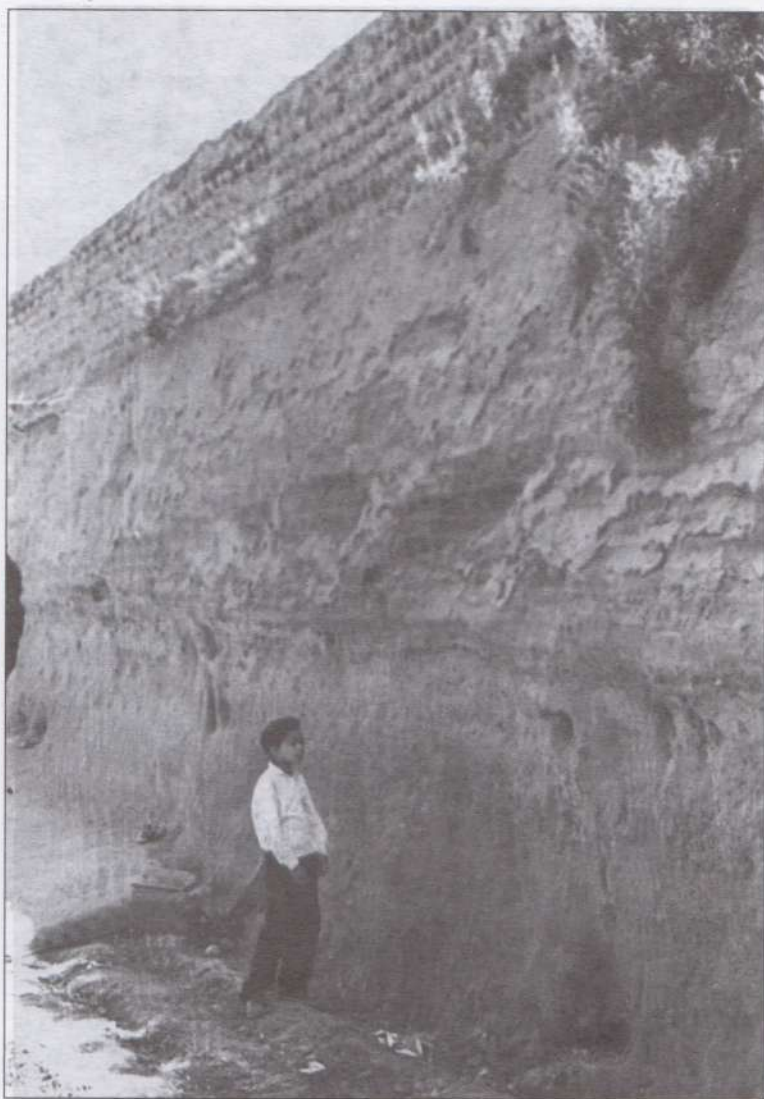
98-расм. Эски шаҳар. Мўъжаз кўза. XVII–XVIII асрлар
(Ўзбекистон кўчасидаги янги тураржой бинolari қурилиш хандаги).

Fig. 98. Eski shakhar. Miniature jar. 17th –18th centuries
(ditch for foundation of a house in Uzbekistanskaya str.).

99-расм. Ўрта асрлар аркининг муҳофаза деворидаги казиш ишларининг умумий кўриниши (Ташкилот кўчаси, 41-уй).

Fig.99. General view of excavation site of defensive wall of medieval ark (Tashkilot str.).

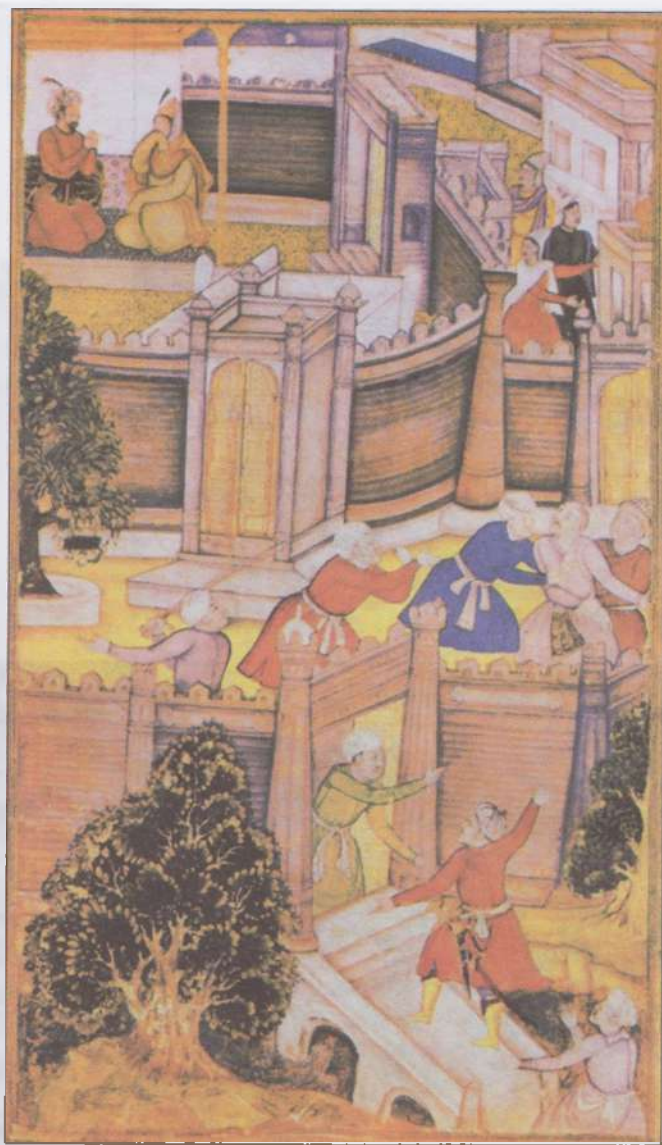
100-расм. Ўрта асрлардаги Андижон аркининг шимолий мудофаа девори (Ҳақиқат кўчаси, айти пайтда Арк ичи кўчаси). Неъматжон Сурнайчи уйининг ҳовлисидан кўриниши (собик Тандирчи маҳалласи). XX асрнинг 60-йиллари.

Fig.100. Northern defensive wall of medieval ark of Andijan (former Khakikat now Ark-ichi str.). View from the yard of Nematjon Surnaychi (former Tandirchi makhallya). 1960 s.

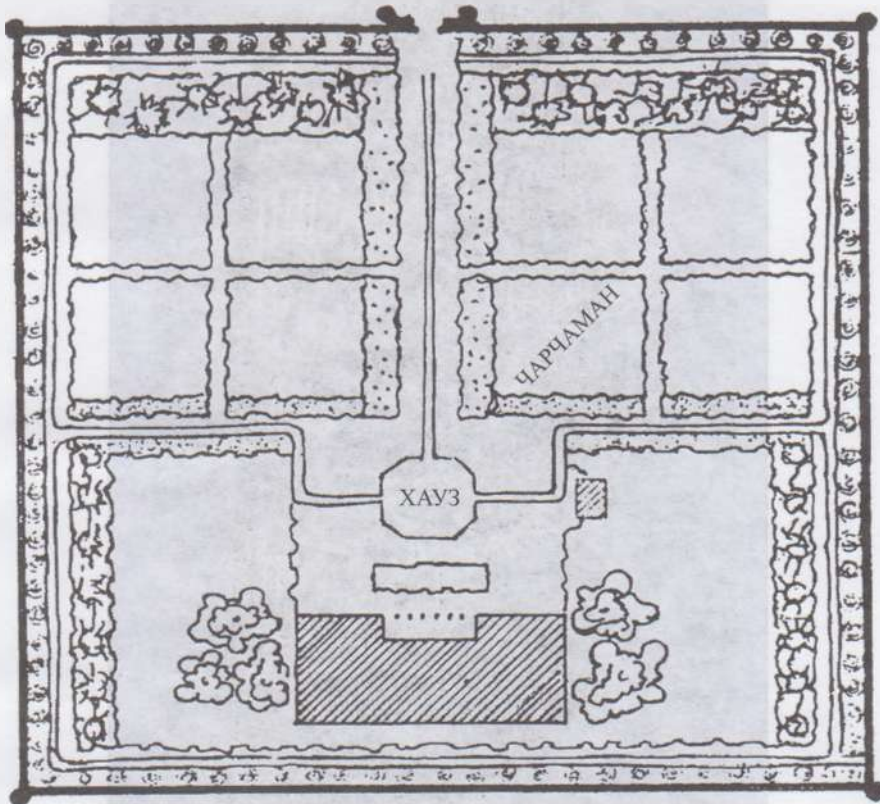
101-расм. Ўрта асрлар аркининг мудофаа деворидаги қазиларнинг умумий кўриниши (Ташкилот кўчасидаги уйлarning ховлиси). XX асрнинг 70–80-йиллари.

Fig.101. General view of excavation site of defensive wall of medieval ark (Tashkilot str.). 1970s–80 s.

102 расм. Ўрта аср миниатюраси. Эсон Давлат бегим чорбоги ёки З. М. Бобурнинг Андижондаги ўрдаси (?). (Румер Годен бўйича).

Fig.102. Medieval miniature. Depiction of Esan Davlat begim *chorbog* or *urda* (?) of Babur in Andijan (according to Rumer Goden).

103-расм. Намунали чорбоғ режаси. XVI асрда ёзилган «Иршад аз-зираа» илмий асари ва қисман китоб миниатюраларига қўра Г.А.Пугаченкованинг реконструкцияси.

Fig.103. Plan of typical *chorbag*. Reconstruction by G. A. Pugachenkova based on the sixteenth-century treatise entitled «Irshad az-ziraa» and partially on the data of bookish miniatures.

104-расм. Араб ёзувидаги қабртоши. Бўтақора қишлоғидаги Қорабашота қабристони. Саййид Ҳасан ибн Маҳмуд ибн Муҳаммад Бухорий (1255–1312) қабртоши (VII иловага қаранг).

Fig.104. Epitaph in Arabic script. Karabashata cemetery in Butakara village. Said Khasan bin Makhmud bin Mukhammad Bukhoriy (1255–1312) (Reading and translation by Abdurakhmanov M.).

105-расм. Жомеъ меъморий мажмуаси ховлисидаги минора.
XIX асрнинг охирида бунёд этилган.

Fig.105. Minaret in the yard of architectural complex of Djami.
Construction of the late 19th century.

**БОҶИЖОН ХОШИМОВИЧ МАТБОБОВ,
ЗОҲИДЖОН ЗОКИРЖОНОВИЧ МАШРАБОВ**

АНДИЖОН ТАРИХИ

(Қадимги даврлардан XX аср бошларигача)

«Sharq» нашриёт-матбаа
акциядорлик компанияси
Бош таҳририяти
Тошкент – 2014

Мухаррир *Барнобек Эшпулатов*
Рассом *Толип Қаноатов*
Техник муҳаррир *Бекзод Каримов*
Саҳифаловчи *Лидия Цой*
Мусаххилар *М. Зиямуҳамедова, Ш. Хуррамова*

Нашр лицензияси АІ № 201, 28.08.2011 йил.

Босишга 9.12.2013 рухсат этилди. Бичими 70x90 1/16,
«Times New Roman» гарнитураси. Офсет босма. Шартли босма табоғи 20,47.
Нашриёт-ҳисоб табоғи 20,01. Адади 1000 нусха. Буюртма № 3312.

«Sharq» нашриёт-матбаа
акциядорлик компанияси босмаҳонаси.
100000, Тошкент шаҳри, Буюк Турон кўчаси, 41.